

СТАТТІ

Проблеми української медієвістики

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр.

1686 р. став важливим рубежем в історії запорозького козацтва. У травні цього року в Москві було укладено "Вічний мир" між Річчю Посполитою та Російською державою. Згідно з його статтями. Запорозька Січ перейшла з-під спільної протекції обох країн під владу Росії. Поляки ж звільнили козаків від присяги, втратили право відправляти послів на Січ, підтримувати, а також закликати і приймати запорожців на свою сторону¹.

Виконання цих умов мало б привести до повного розриву політичних відносин Запорожжя з Польщею та Правобережною Україною. Але так не сталося. Про це свідчить значна кількість даних, що стосуються взаємин запорожців з поляками і правобережними козаками, у працях українських, російських і польських дослідників, які належать до різних історичних напрямків та шкіл: М. Бантиша-Каменського, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, С. Соловйова, М. Костомарова, О. Петрушевича, Д. Яворницького, В. Готвальда, О. Терлецького, Я. Пердені, Г. Сергієнка, В. Заруби, Т. Чухліба та інших. У них найчастіше згадуються факти, що пов'язані з відправкою гетьманом Андрієм Моголою листа на Січ на початку 1688 р., поїздкою посольства низового війська до польського короля Яна III Собеського в кінці 1689 — першій половині 1690 р., окремими випадками служби запорожців на користь Речі Посполитої, насамперед взаємодії їх з правобережними козаками у боротьбі з турками і татарами, визнанням авторитету полковника Семена Палія на Запорожжі.

Проте всі ці відомості не стали підставою для теоретичних узагальнень щодо стану політичних відносин Січі з Польщею та Правобережжям. Більше того, загальноприйнятим зробилося положення про те, що в кінці XVII ст. на Запорожжі постійно існувати лише дві "партії" — промосковська та прокримська. Так, на думку М. Костомарова, одна з цих "партій" хотіла примирення і союзу з Кримом, щоб мати змогу добувати сіть та ловити рибу на татарській території, а друга схилилася до послушенства царям заради щорічного жалування². Цю ж точку зору поділяв Д. Яворницький, хоча у його праці зазначені "партії" згадуються тільки у зв'язку з подіями 1689—1690 рр.³ Не пішла далі й О. Єфименко, яка вважала, що саме "Вічний мир" став межею, після якої на Запорожжі утворилися "партії" прибічників та, рішучих противників російського уряду. Дослідниця зазначала, що противникам Московської держави, готовим на боротьбу з нею, не було шшого виходу, як союз і покровительство Криму. Саме тому опозиція Москві завжди була "кримською партією"⁴.

Дешо відступив від цих тверджень історик О. Терлецький, пишучи про події 1689 р. Він справедливо підкреслив, що після провалу другого походу проти татар Січ почала схилитися то до Криму, то до Польщі чи Москви⁵. Але, в цілому, погляди дослідників на пріоритетні напрямки зовнішньої політики низового війська залишилися незмінними. Наприклад, Б. Крупницький відзначав, що після того, як Ян III не дав ясної відповіді на прохання Запорозжя про протекторат (грудень 1689 р.), стурбовані за свою незалежність січові козаки почали коливатися і схилитися то до лівобережного гетьмана Івана Мазепи і Москви, з одного боку, то до кримського хана, — з іншого. Це привело навіть до утворення двох "партій", одна з яких виступала за союз з Кримом, що давало торгові переваги і дозвіл на безперешкодне добування солі та рибальство в татарських озерах у нижній течії Дніпра, а друга — за порозуміння з гетьманом і царями. Причому остання розраховувала насамперед на безперешкодне надходження необхідних сільськогосподарських продуктів з Лівобережної України та субсидії в золоті і військових спорядженнях, які Січ щорічно отримувала з Москви⁶. Лише про дві орієнтації запорожців — на розвиток взаємин з Росією та на допомогу Криму і Туреччини в боротьбі з нею — писала й Н. Полонська-Василенко⁷.

На цьому тлі значно виділяється позиція польського історика О. Яблоновського, котрий, пишучи про період з 1652 по 1709 р., визначав політику Січі як лавірування між Москвою і Річчю Посполитою, при ворожому ставленні до Криму⁸. І хоча це міркування видається неточним щодо змісту запорозько-татарських відносин, воно має сенс, висвітлюючи особливе значення взаємин з Польщею.

В цілому ж, більшість дослідників вважала, що в юнці XVII ст., а саме після підписання "Вічного миру", політика Запорозької Січі визначалася тим, яка "партія" переважала у той чи інший момент: промосковська чи прокримська. Зв'язки ж з Річчю Посполитою та Правобережною Україною спеціально не виділялися.

Що ж стало причиною такого переконання? На нашу думку, найважливіше значення мав погляд на угоди, укладені між Москвою і Варшавою, як на такі, що унеможливлювати постійні політичні відносини запорожців з поляками та правобережними козаками. А це підтверджувалося невдачею відомої спроби А. Могили встановити контакти з Січчю та не досить успішною поїздкою запорозького посольства до короля. Крім того, брак джерельного матеріалу, введенного до наукового обігу, не дозволяв простежити розвиток взаємин обох сторін на протязі досліджуваного періоду.

У зв'язку з цим виникла необхідність уважно вивчити поставлену проблему, для чого ми використали дані, наведені у працях названих нами істориків, опубліковані джерела, а також матеріали з фондів архівів та відділів рукописів бібліотек Росії, України і Польщі.

Серед опублікованих джерел найбільше значення для нас мали "Источники для истории запорожских казаков", зібрані Д. Яворницьким⁹. Використано й документи, що містяться у праці М. Андрусяка¹⁰, та окремі дані літопису С. Величка¹¹.

А з неопублікованих матеріалів особливо слід відзначити епістолярні і документальні джерела. До першої групи входять листи: І. Мазепи до царів, князя В. Толщина, полковника І. Новицького, запорожців; перемолоченського дозорця І. Рутковського до І. Мазепи; корсунського полковника Д. Федорова до генерального осавула А. Гамалії; запорожців до поляків. У них міститься важлива інформація щодо військової служби козаків у Речі Посполитій, ставлення короля до прохання запорожців про підданство, платні за доставку полонених, ставлення козаків до С. Палія. До другої групи належать: донесення інформаторів лівобереж-

ному гетьману, грамота Яна III полковнику Я. Гладкому, заява думного дяка О. Українцеву польському резиденту Є.-Д. Довмонту, рахунок витрат королівської скарбниці. Вони розповідають про причини схильності запорожців до служби на користь Речі Посполитої, заходи поляків, спрямовані на привернення козаків на свою сторону, спроби І. Мазепи перехопити посольство Січі до короля, ставлення низового війська до намагань гетьмана перешкодити розвитку відносин з Річчю Посполитою та Правобережною Україною, прагнення окремих запорозьких загонів піти у польську сторону і позицію січової старшини щодо цього.

Усі згадані джерела зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві (фонди №9, 123, 124, 229), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві (фонди № 2, 8), Центральному державному історичному архіві України у Києві (фонд №227), Архіві головному актів давніх у Варшаві (фонд "Архів публічний Потоцьких").

Використання названої літератури та джерел дало можливість нам вирішити такі завдання:

- визначити місце Речі Посполитої та Правобережної України у зовнішній політиці Січі;
- з'ясувати основні риси політики поляків і правобережних козаків щодо Запорозжя;
- дослідити вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на розвиток взаємин Запорозької Січі з Польщею і Правобережною Україною;
- показати роль діяльності окремих історичних осіб у подіях, які вивчаються.

Право на самостійні політичні зв'язки з іноземними державами було цілком природним у розумінні запорожців. Так, якраз напередодні підписання "Вічного миру" у листі до гетьмана І. Самойловича від 26 квітня 1686 р. вони зазначали, що на Січ "при натежних потребах" пишуть не тільки православні царі, а й римський цісар, польський король, турецький султан, візир та кримський хан¹². І, без сумніву, це твердження не було простою декларацією, а відповідало дійсності.

Угоди, укладені Річчю Посполитою та Російською державою, теж не стали непереборною перешкодою для розвитку запорозько-польських відносин. Вже у 1686 р. польська сторона встановила у Білій Церкві спеціальний поштовий пункт, призначений для зв'язку з Лівобережною Україною і Запорозжям¹³. А 10 серпня цього ж року Ян III, ведучи бойові дії проти турків, звернувся своїм листом до Січі з-під Ясс з проханням перешкодити кримському хану переправитися через Дніпро, бо до нього на з'єднання йшла орда з Буджака і Белгорода. У випадку ж невдачі цієї операції король запрошував хоча б частину низового війська підтримати його армію¹⁴. Цікаво, що заклик до запорожців Ян III пов'язував з бажанням російських царів отримувати інформацію про воєнні акції поляків¹⁵, хоча навряд чи Москва могла мати на увазі безпосередні контакти з Січчю. А коронний регент Станіслав Щука, котрий відправляв королівський лист, висловив жадання, щоб він був доставлений і "на Дін та до інших, кому належить", для спільної боротьби з "поганами"¹⁶.

Отримавши послання, козаки зробили з нього копію, яку затишили собі, а оригінал відправили до І. Самойловича. Не забарилися вони і з допомогою. Невдовзі до Яна III вирушив загін кінноти чисельністю в 2700 осіб, який разом з поляками брав участь у поході на Молдавію і Буджак. А на Пилипів піст запорожці отримати по 10 таєрів за службу і були відпущені. Причому король передав ними ще один лист до низового війська з подякою за допомогу та побажаннями подальшого воєнного співробітництва¹⁷.

Аналіз описаних подій змусив нас звернути особливу увагу на такі моменти: а) Ян III особисто офіційно запросив козаків на службу, що надалі не повториться; б) запорожці охоче підтримали дії польської армії, направивши до неї великий підрозділ, набагато численніший, ніж ті, які будуть прибувати пізніше; в) Січ не робила таємниці з цієї акції, але з часом вона почне приховувати подібні кроки від Батурина та Москви.

Як бачимо, Варшава одразу ж стала на шлях ігнорування умов мирного договору, котрі стосувалися Запорозької Січі. Реакція ж російського уряду нам невідома, хоча є дані, що в 1686 р. царі виділили козакам "за службу їхню і за прислання язиків, і щоб в Польщу на службу не ходили, і з Кримом перемир'я не чинили 50 половинок сукон амбурзьких"¹⁸. Отже, Москва прагнула вплинути на запорожців з допомогою дарунків, продемонструвати, що вірна служба буде щедро винагороджена.

У 1687 р. в гетьманському уряді Лівобережної України сталися важливі зміни: зі своєї посади був усунутий гетьман І. Самойлович, якого звинуватили у невдачі походу на Кримське ханство, а на його місце обраний генеральний осавул І. Мазепа. Останній при своєму обранні підписав Коломацькі статті — черговий договір з Російською державою, котрий містив зобов'язання Гетьманщини та Запорозжя дотримуватися умов "Вічного миру". Так, у 7-й статті зазначалося, що право листування і обміну посольствами з іноземними державами належить виключно Москві. Гетьман же міг лише приймати та передавати царському уряду всі послання з-за кордону. Крім того, він сам повинен був стежити за виконанням умов мирного договору Росії з Річчю Посполитою, список з якого зберігався у військовій канцелярії¹⁹.

У цей час запорожці поки не зустрічалися з якимось серйозними контрзаходами Москви та Батурина і продовжували підтримувати взаємовигідні зв'язки з Польщею. Багато їх ходило туди на службу. Та й займаючись розвідувально-диверсійною діяльністю у Криму, козаки захоплювати і привозили до поляків "язиків", за що отримували винагороду. Наприклад, відомо, що з 26 вересня по 10 жовтня 1687 р. у Золочеві перебуваю 10 запорожців на чолі зі старшиною Вишетравцем. За полоненого татарина, який був привезений сюди, козакам сплатили 523 золоті і 15 грошів²⁰.

Та вже у 1688 р. сталися події, котрі засвідчили про зміну методів і форм впливу польської та російської сторін на Запорозьку Січ. За даними Д. Яворницького, в цьому році загострилися опозиційні гетьманському уряду настрої серед низового війська. Це було зумовлено вимушеною бездіяльністю козаків, які не дочекалися обіцяної І. Мазепою підтримки городових полків для здійснення походу на Кримське ханство, та суперечками з Батурином з приводу перебування значної кількості запорожців у зимовий період на території Лівобережної України. Обурення козаків дійшло до тих меж, що вони почати схилили Миргородський і Лубенський полки до протидії полковій старшині²¹.

Цими незгодами між Січчю та Батурином вирішили скористатися польський та правобережний козацький уряди. На початку січня А. Могिला відправив на Запорозжя своїх гінців з листами, зміст яких, очевидно, був антиросійським. Однак посланцям не вдалося виконати свого завдання, їх перестріли підрозділи лівобережного гетьмана і відіслати назад на Правобережжя, а відібрані листи привезли в Малоросійський приказ.

Тепер уже реакція царів на непокірну поведінку козаків та спроби польської сторони зав'язати з ними політичні стосунки була жорсткою: І. Мазепа отримав наказ "втихомирить" запорожців за допомогою російських підрозділів, котрі знаходилися у підпорядкуванні гетьмана²².

Однак до застосування зброї не дійшло, що, очевидно, пояснюється відповідним рішенням Мазепи. Натомість він отримав лист від кошово-

го отамана Григорія Сагайдачного з товариством, які з обуренням зазначали, що закордонні монархи з давніх давен могли присилати своїх представників на Січ, даючи запорожцям якусь пораду або жадаючи поради від них. І попередні гетьмани цьому не перешкоджали. Те ж, що трапилося, козакам "печаль учинило", бо і так, прочитавши лист з Немирова, вони мали повідомити про нього у Батурин та відправити до царів. Крім того, запорожці висловлювали сподівання, що І. Мазепа все ж напише їм про зміст або надішле копію листа від А. Могили²³.

Ця заява низового війська свідчить, що воно, незважаючи на формальну заборону, залишало за собою право підтримувати політичні відносини з зарубіжжям. Причому дії І. Мазепа козаки сприйняли як щось неординарне і навіть спробували переконати гетьмана у їх безпідставності.

Але І. Мазепа дотримувався іншої точки зору. Досить обережно, мабуть, не бажаючи йти на подальшу конфронтацію з Січчю, він відповів, що затримав послання з Правобережжя не через свою недоброзичливість до запорожців, а через те, що це входить у коло його обов'язків. Тим більше, що зміст перехопленого листа суперечить мирним угодам, укладеним Російською державою з Річчю Посполитою. Самим же козакам гетьман "пропонував і радив" надалі всі послання, які будуть надходити на Запорожжя без монаршої волі і його відома, відправляти до Батурина, звідки вони будуть послані до Москви, та чекати царського рішення. За словами І. Мазепа, росіяни мати написати до короля грамоту з вимогою заборонити А. Могили повторювати такі дії²⁴.

Вивчення цього листа лівобережного правителя до запорожців та наступні події свідчать, що А. Могила звертався до низового війська не без згоди, або навіть прямого розпорядження, польського уряду. Здається, Варшава вирішила чинити так, щоб звинувачення у порушенні мирних угод не падали безпосередньо на неї. Саме тому правобережний гетьман і був використаний як третя особа. Хоча, безперечно, він теж мав свої особливі плани щодо Запорожжя, адже становище козацтва на правому березі Дніпра в цей час дедалі зміцнювалося²⁵.

Росія ж, як бачимо, стримано реагуючи на факти військової служби запорожців, інакше поставилася до політичних, потенційно небезпечних для неї зв'язків Січі з Річчю Посполитою і вирішила покласти їм край. А в особі І. Мазепа вона побачила виконавця своїх наказів, який, однак, при цьому мав власні цілі. Протягом довгих років перебування при владі лівобережний правитель намагався максимально обмежити політичні права низового війська, підкорити його Батурину.

Рішучі заходи царської та гетьманської адміністрацій не завадили А. Могили в 1688 р. відправити на Запорожжя ще один лист, а також грошові подарунки кошовому отаману і на січову церкву. Тепер уже гінці змогли дістатися до місця призначення і передати послання. Прочитавши його, козаки зрозуміли, що до них опосередковано звертається сам Ян III. У листі, зокрема, зазначаюся, що чим швидше запорожці відпишуть і відпустять гінців, "тим краще королівської величності батьківську милість до себе визнають"²⁶. Не маючи тексту листа, ми все ж можемо констатувати, що ця заява є свідченням намагань польського короля, через А. Могила, підтримувати приязні стосунки з Запорозькою Січчю. Та й гроші на подарунки були, напевно, виділені Варшавою.

Залишаючись цілком лояльними до Москви й Батурина, як і обіцяли раніше, козаки не робили таємниці з приїзду немирівських посланців на Січ. Лист від правобережного гетьмана вони передати І. Мазепі, а останній відправив його у Малоросійський приказ. Ще одна зустріч запорожців з представниками А. Могили відбулася у липні 1689 р. В цей час на Січ прибув його "товмач", котрий їздив до Криму викупляти невільників, і привіз козакам лист від кизикерменського бея²⁸.

Все ж відносини низового війська з Росією та Лівобережжям, і так далеко не безхмарні, почали серйозно псуватися вже у 1688 р. Це сталося після того, як за рішенням Москви і згодою Батурина в березні—серпні цього року на території Запорожжя, на річці Самарі, була побудована Новобогородицька фортеця. І хоча офіційно вона призначалася для охорони південних кордонів від татаро-турецьких нападів, козаки розуміли, що поява цієї цитаделі веде до обмеження їхніх стародавніх "вольностей". А оскільки протести запорожців, направлені до гетьмана і царів, не дали бажаних результатів, подальші намагання Січі знайти вихід зі складної ситуації привели її до усвідомлення необхідності шукати підтримку за кордоном, у Польщі.

За даними розвідника І. Мазепи мешканця Борисполя Савки Андрушенка, який на початку листопада 1688 р. повернувся з поїздки по Правобережній Україні, козаки постійно "докучали" королю, коронному гетьману і всій Речі Посполитій. Вони скаржилися на те, що на Самарі зведено російське місто, внаслідок чого річка виходить з-під влади низового війська. Але Ян III та інші представники польської верхівки не подавали ніякої надії запорожцям, чекаючи результатів запланованого на 1689 р. походу царської армії проти Кримського ханства³⁰. При поверненні на Лівобережжя, у Фастові, від брата полковника С. Палія Василя С. Андрушенка довідався ще про одне запорозьке посольство, котре прямувало у Польщу. Та його мета залишилася невідомою розвіднику³⁰.

Всі наведені факти дозволяють констатувати, що представники Січі здійснювали часті поїздки до Речі Посполитої. Причому на переговорах з поляками мова мала йти про військову допомогу у боротьбі проти Москви, бо тільки таким чином можна було зупинити зростання російської присутності на Запорожжі. Однак тоді війна з Російською державою не входила у плани Варшави.

1689—1690 рр. вписали ще одну важливу сторінку в історію запорозько-польських відносин. І на цей раз перший крок до зближення з Річчю Посполитою зробили козаки, що було зумовлено цілим рядом обставин. По-перше, провалом закінчився другий російсько-український похід на Кримське ханство (весна 1689 р.), що поставило Запорожжя перед загрозою можливого контрнаступу татарської орди і зумовило потребу пошуку воєнної підтримки. Крім того, козаки були розчаровані тим, що не виправдалися їхні сподівання на здобич, яка могла бути захоплена у ході успішних бойових дій. По-друге, в липні-серпні цього ж року на Самарі була зведена друга російська фортеця — Новосергіївська. По-третє, у відносинах Січі з Батурином та Московією виникли ускладнення, пов'язані з постачанням козакам різних припасів та поїздкою запорозьких посланців до царів. Як доносив І. Мазепі січовий писар Сажка, татари теж намовляли запорожців разом з ордою і поляками виступити проти росіян³¹.

Врешті, становище, у якому опинилося низове військо, змусило його прийняти рішення про підданство Речі Посполитій. На загальній раді, що відбулася 5 листопада 1689 р., запорожці ухвалили відправити до Яна III своє посольство. До його складу увійшло 200 козаків (за іншими даними, - 100). Очолювати посольство курінні отамани: незамайківського куреня — Процик Лазука та кисляківського куреня — Забіяка. З Січі воно виїхало на Пилипів піст, в дорозі користувалося подорожнім листом, виданим кошовим отаманом. З собою запорожці везли два послання: одне — до короля, а друге — до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського³².

У листі до Яна III козаки зазначати, що Москва порушує їхні "вольності", та просили прийняти низове військо під протекцію Речі Посполитої. Натомість вони обіцяли вірно служити, як служили попереднім королям їхні діди та батьки, і висловлювати сподівання, що

поляки будуть надавати більшу платню, ніж росіяни. А у зверненні до коронного гетьмана кошовий отаман Іван Гусак з товариством передавали прохання про покровительство³³.

При під'їзді запорожців до Львова С. Яблоновський, котрий перебував у цьому місті, відправив повідомлення про них до Яна III³⁴.

Невдовзі, 22 грудня, польський король, який знаходився тоді у Жовкві, з великими почестями прийняв козацьке посольство. А ввечері, у костьолі, Ян III особисто зустрівся з П. Лазукою та Забіякою. Розмова між ними тривала близько години. Отамани передали королю лист від низового війська і розповіли про утиски, що чинить російська сторона, поскаржилися на перебої у постачанні різноманітних припасів та проблеми, котрі виникали через загрозу татарських нападів. За словами козаків, тимчасове перемир'я з Кримом, яке Січ була вимушена укласти, не вирішило її проблем. Тому вони надумали проситися під оборону Яна III і чекати наказу про подальші дії щодо російських царів та кримського хана³⁵.

Польський король прихильно поставився до запорожців, однак виконати їхнє прохання не міг, оскільки це, фактично, означало б оголошення війни Російській державі. Тому він дав ухильну відповідь: "Почекайте мене трохи, діти, бо я, як зичливий вам, своїм підданам, хочу вас відібрати, аби з вас і з нас не сміявся ніхто"³⁶. Причому, Ян III хотів "відібрати" не тільки Запорозжя, а й Лівобережну Україну³⁷.

На переговорах короля з казаками були присутні коронний підскарбій Марко Матчинський та львівський єпископ Йосип Шумлянський³⁸. Крім них та С. Яблоновського, який умовляв запорожців служити на користь Польщі, про приїзд посольства знали сенатори³⁹.

Після зустрічі Ян III наказав кількох посланців відправити на Січ, де вони мали розповісти про хід та результати переговорів, двох чи трьох взяти з собою у Варшаву на сейм, а останніх направити до села Ковалівки, яке знаходилося поблизу Немирова — тодішньої гетьманської столиці Правобережжя. Там вони повинні були чекати комісара з сейму Іскру, котрий мав привезти жалування: гроші та сукно. Крім того, комісар мусив довести до відома запорожців розпорядження польського уряду про їх подальші дії⁴⁰.

Нам невідомо, чи був виконаний наказ короля про відправку гінців на Січ. Що ж до Варшави, то туди невдовзі прибув П. Лазука. Основний же склад посольства приїхав у Ковалівку.

Виявивши свою політичну позицію щодо питання про перехід Запорозжя під владу Речі Посполитої, Ян III доклав зусиль до того, щоб інформацію про переговори з казаками не одержали росіяни. Так, за його розпорядженням, запорожці мали говорити, що вони їздили проситися на військову службу, єпископ Й. Шумлянський присягнув, що буде зберігати в таємниці слова, сказані королем казакам, а рішення про допущення П. Лазуки на сейм невдовзі було скасовано⁴¹.

Проте всі ці заходи виявилися марними. До Москви та Батурина дані про зустріч представників запорозького посольства з Яном III надійшли щонайменше від чотирьох інформаторів. Першим був писар Сажка, другим -- якийсь православний подільський шляхтич, третім -П. Лазука, четвертим — Гришко Філіпенко — ще один з посланців. Пізніше ж подробиці події з'ясовувалися через: І. Мазепу, котрий спеціально посилав на Січ батуринського козака Сидора Горбаченка та гадяцького сотника; гетьманського дозорця у містечку Переволочна на Дніпрі Івана Рутковського, який теж відправляв до низового війська своїх людей; стрільця Івана Григор'єва, що, поживши певний час на Запорозжі, покинув його і прийшов у Київ, та через інші джерела.

Відомості, передані інформаторами, в цілому збігаються, а в окремих випадках взаємодоповнюються. Всі вони різними шляхами на-

дійшли до Росії та на Лівобережжя. Так, писар Сажка відправив повідомлення до Мазепи про козацьке посольство незабаром після його виїзду з Січі⁴², згаданий шляхтич вже 24 грудня 1689 р. прийшов з новинами про запорожців до царського резидента у Варшаві Івана Волкова⁴³, П. Лаука скористався послугами свого давнього знайомого козака Київського полку Федора Єльця, який їздив у Польщу за дорученням свого полковника "купецьким способом". Перший раз П. Лаука та Ф. Єлець побачились у Варшаві, а під час другої зустрічі у Ковалівці запорозький посланець передав київському козаку листи від себе І. Мазепі та звернення низового війська до коронного гетьмана. Зазначимо, що Ф. Єлець не тільки успішно виконав довірену йому справу, а й побував у Москві⁴⁴. Що ж до Г. Філіпенка, то він сам доносив про все лівобережному гетьману у Батурині⁴⁵.

Отримавши повідомлення про прийом поляками запорозького посольства, росіяни почали діяти на двох рівнях: а) міжнародному - з'ясовуючи це питання з урядом Речі Посполитої; б) внутрішньому — вживаючи заходів для перейняття козаків, що мали повертатися на Січ.

Насамперед, в кінці грудня І. Волков заявив сенаторам, що "запорожці не належать королівській величності і приймати їх, і жалуванням своїм обнадіювати не можна". При зустрічі ж з С. Яблоновським російський резидент запитав, для чого козаки приїхали до Польщі. Однак сенатори відмовилися визнати, що в основі переговорів запорожців з Яном III лежали політичні мотиви, а коронний гетьман відповів, що король ніколи не піде на порушення мирних угод з Москвою і не прийме козаків у підданство. Він підкреслив, що запорожці приїхали проситися на військову службу через голод, який розпочався після припинення надходження до Січі різних припасів. І задоволення їхнього клопотання мирному договору не суперечить. Також до Яна III була направлена царська грамота з осудженням польських дій⁴⁶.

Однак і у відповіді короля від 19 лютого 1690 р. зазначалося, що перед самим від'їздом з "Руських країв" на сейм до Варшави до Яна III у Жовкву прибули козаки та запропонували свої послуги у боротьбі з турками і татарами. Але він заборонив допускати запорожців до "цілування руки" своїй і приймати їх у реєстр польських військ. Більше того, посланці отримали наказ повертатися і воювати з ворогом на славу всього християнства⁴⁷.

Як бачимо, Варшава повністю заперечувала політичний зміст переговорів з представниками Січі. Та це не змінило позиції російського уряду, котрий продовжував наполягати на своєму. Так, 8 травня, за наказом царів, у Посольському приказі думний дяк Омелян Українцев оголосив польському резиденту Єжи-Домініку Довмонту, що Москва знає все про прийом королем запорозького посольства, та сповістив про приїзд члена цієї депутації Г. Філіпенка на Лівобережжя, до І. Мазепи⁴⁸. Через короткий час Є.-Д. Довмонт відправив у Польщу повідомлення про інформацію, якою володіли росіяни, та їхнє ставлення до проблеми⁴⁹.

Зазначимо, що занепокоєння Москви мало під собою реальні підстави. Різноманітні дані, які надходили до царського уряду, говорили за те, що між Туреччиною, Кримом і Річчю Посполитою ведуться таємні переговори про можливість об'єднання проти Російської держави. При цьому однією з цілей Варшави було прагнення заволодіти Лівобережною Україною. А підтримка Запорозької Січі могла б стати важливою передумовою успіху цих планів.

(Далі буде)

- ¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков (далее - Источники...). Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 26–27; В джерелах часто зустрічаються терміни "польська сторона" та "сторона королівської величності". Під ними розуміються не тільки польські, а й етнічні українські землі.
- ² Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Исторический монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1885. — Т. 16. — С. 75–76.
- ³ Яворницкий Д. И. История запорожских козаков (далее - История...). — К., 1991. — Т. 3. — С. 70.
- ⁴ Ефименко А. Я. История украинского народа. К., 1990. — С. 295–297; її ж. История України та її народу. — К., 1992. — С. 132.
- ⁵ Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. Львів, 1935. — С. 49.
- ⁶ Гирнуский В. Hetman Mazepa und seine zeit (1687–1709) / Leipzig, 1942. — S. 33.
- ⁷ Полонська-Василенко Н. История Украины. — К., 1992. — Т. 2. — С. 120.
- ⁸ Jablonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. — Kra
k⁹uw, 1912. — S. 275.
- ⁹ Источники... — Т. 1–2.
- ¹⁰ Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689 – 90 рр. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 100. — С. 251–274. Г¹¹Величко С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.
- ¹² Там же. — С. 310.
- ¹³ История... — Т. 1. — С. 456; Т. 3. — С. 12.
- ¹⁴ Величко С. В. Назв, праця. — Т. 2. — С. 328–329.
- ¹⁵ Там же. — С. 328.
- ¹⁶ Там же. — С. 329.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Источники... — Т. 2. — С. 1303; История... — Т. 1. — С. 433.
- ¹⁹ Величко С. В. Назв, праця. — Т. 2. — С. 354.
- ²⁰ История... — Т. 3. — С. 29.
- ²¹ Там же. — С. 34.
- ²² Там же.
- ²³ Источники... — Т. 1. — С. 94, 96, 100–101.
- ²⁴ Там же. — С. 100–103.
- ²⁵ Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 70–71.
- ²⁶ Російський державний архів давніх актів у м. Москві (далее — РДАДА), Ф- 229, оп. 1, спр. 195, арк. 31.
- ²⁷ Там же, арк. 31–32.
- ²⁸ Источники... — Т. 1. — С. 124; История... — Т. 3. — С. 47.
- ²⁹ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская Старина. — 1890. — №. — С. 224; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далее — ІР НБУ), ф. 2, спр. J3518-13635, арк. 380–380 зв.
- ³⁰ Востоков А. Указ, соч. — С. 225; ІР НБУ, ф. 2, спр. 13518-13635, арк. 382.
- ³¹ Костомарови. Указ, соч. — С. 46.
- ³² Источники... — Т. 1. — С. 215; История... — Т. 3. — С. 65–67; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далее — ЦДІАК), ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 36–37; Архів головний актів давніх у м. Варшаві (далее — АГАД), ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 47. — Т. 2, арк. 377–378; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1870. — Т. 7. — С. 165.
- ³³ Там же; Костомарови. Указ, соч. — С. 47.
- ³⁴ Археографический сборник... — Т. 7. — С. 165.
- ³⁵ Источники... — Т. 1. — С. 255; История... — Т. 3. — С. 67–70; ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 30.
- ³⁶ Источники... — Т. 1. — С. 254.
- ³⁷ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 30; Костомарови. Указ, соч. — С. 48.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 13; Костомарови. Указ, соч. — С. 48; История... — Т. 3. — С. 70.
- ⁴⁰ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 13–14; ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 30–31, 38.
- ⁴¹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12–13.
- ⁴² Костомарови. Указ, соч. — С. 46–47.
- ⁴³ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 29.
- ⁴⁴ Источники... — Т. 1. — С. 255–259; История... — Т. 3. — С. 68–69; Костомарови. Указ, соч. — С. 47.
- ⁴⁵ РДАДА, Ф- 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12.
- ⁴⁶ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 37–38; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1962. Кн. 8 (Т. 13–14). — С. 487–488; Петрушевич А. С. Дополнения к сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891. — С. 693.
- ⁴⁷ Андрусяк М. До історії... — С. 265.
- ⁴⁸ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12–14.
- ⁴⁹ АГАД, ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 47, т. 2, арк. 376–378.

Л. Д. ЯКУБОВА (Київ)

Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20— 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація

Особливості національно-культурного розвитку етнічних меншин України давно вже перебувають у центрі уваги як окремих дослідників, так і наукових, почасти урядових і громадських установ. Зокрема, досить плідно в цій галузі більш як 15 років працює Б. В. Чирко. Актуальні й новітні розвідки з проблематики здійснюють співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, а також різноманітні суспільні організації, зокрема, такі як Міжнародна асоціація іудаїки й єврейської культури, Спілка мусульман України, Спілка греків України та ін.

Разом з тим слід зазначити, що більшість авторів донедавна звертали в основному увагу лише на суто культурницькі характеристики проблеми: дані про кількість учбових і культурних закладів, розвиток видавничої діяльності, лікнепів тощо. Такий підхід був зумовлений майже повною відсутністю в науковому обігу фактичного матеріалу з проблематики. Лише останнім часом перед дослідниками виникли можливості розкрити блок питань національно-культурних процесів в Україні за часів так званої політики коренізації. - • Чому в усі періоди запровадження політики коренізації в Україні зустрічало опір як з боку певних державних структур, так і з боку етнічних груп, стосовно яких ця політика здійснювалася? Чому дана політика, незважаючи на радикальні методи її запровадження, буксувала? В чому полягають причини згортання політики коренізації в Україні? та ін.

Автор даної статті ставить за мету розглянути особливості національно-культурного життя етнічних меншин¹ України в середині 20-х — в 30-ті рр.

Національний склад України поступово формувався протягом усієї історії, періодами залишаючись статим, періодами ж, навпаки, зазнавав суттєвих змін. Якщо на початок 20-х років центральні території країни в основному зберегли етнічну однорідність, що стало базою оформлення ядра української нації, то периферійні регіони, зазнаючи як впливу суміжних держав, так і специфічних історико-культурних обставин, перетворилися на регіони з самобутнім етнічним обличчям. Якщо ми подивимося на карту етнічного складу України, розроблену В. Кубійовичем², то побачимо, що прикордонні території України виглядають як окремі регіони, де мешкає безліч національностей. Це були регіони активних міжетнічних контактів, де відбувалися взаємовплив, збагачення культур різних народів. Так звані "національні меншини" не лише надавали специфіки прикордону, а й становили неабияку частину економічної бази країни загалом, відігравали відчутну роль у культурному житті України.

За переписом 1926 р., загальна чисельність населення УСРР становила 28 711 961 чол., з них росіяни налічувалося 2 291 786, євреїв — 1 375 045, поляків — 392 301, німців — 374 784, греків — 104 666, болгар — 100 506, молдаван -- 83 711 (без АМСРР), білорусів -- 28 052, чехів - 12 358, вірмен — 8 859, татар — 9 779, інших — 51 388, а загалом - 5 107 331 чол. неукраїнської людності, що становило близько 18 % населення України³.

Що ж до питомої ваги окремих етносів всередині групи етнічних меншостей, то вона була такою: росіяни становили 44,9 %, євреї - - 28, поляки — 7,7, німці - 7,4, молдавани -- 5,4, греки — 2,1, болгары - 2,0, білоруси — 0,7 %⁴. Як бачимо, кількісно переважати росіяни.

Проте незначна, здавалося б, питома вага нечисельних національностей не характеризує повною мірою особливостей етнічної ситуації в Україні.

В 20— 30-ті роки Україна була складовою частиною СРСР. Причому росіяни України становили лише 4 % загальної чисельності в СРСР, а от євреї -- 52 %, поляки -- 48 %, німці — 40 % (кількість німців України навіть дещо перевищувала чисельність німецької людності Автономної Радянської Республіки Німців Поводжя), греки — 30 %, молдавани — 82 % (разом з АМРСР), чехи - 75 %⁵.

Україна, таким чином, була однією з найбільш строкатих щодо національного складу республік, до того ж цю строкатість становили здебільшого некорінні етнічні групи. За винятком поляків, молдаван та почасти росіян, які подекуди були автохтонним населенням, етнічні групи на території України опинилися головним чином у XVII— XIX ст. завдяки протекціонізму з боку уряду Російської імперії. Еміграція їх у країну була підготовлена і проведена урядовими організаціями, а тому вони розміщувалися на терені республіки компактними масами, що полегшувало й зумовлювало збереження ними своїх національно-культурних особливостей.

Підґрунтям суперечливості й складності перебігу культурних процесів у середовищі етнічних меншин, яке існувало до революції, та залишалося в радянський час, були особливості соціального складу етнічних меншин. За відомостями Центральної комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК, у 1926 р. питома вага міського населення серед українців становила 9,6 %, росіян — 50,9, євреїв — 74,1, німців — 6,8, поляків — 19,7, молдаван — 5,2, греків — 10,8, болгар — 2,6, чехів — 21,9, білорусів — 6,3, вірмен і татар — 100 %⁶. Таким чином, за винятком дисперсних етнічних груп: росіян, євреїв, чехів, поляків, вірмен і татар, етнічні меншини України становили собою переважно селянські етнічні групи. Причому практично в усіх з них (лише у греків різниця сягала 1,2 %) питома вага міського населення була значно меншою за питому вагу міських жителів у середовищі українського етносу. Цебто, найчисельніші етнічні групи, які компактно мешкали в Україні, — євреї, німці, молдавани, греки, болгар, незважаючи на тривалий історичний шлях соціально-економічного розвитку, що вони його пройшли в країні з моменту переселення аж до 1917 р., майже не зазнали відчутної стратифікації⁷.

Таким чином, розвиток національних груп до 1917 р. проходив, так би мовити, в річищі, що було прокладене й обумовлене умовами їхнього переселення до України. Соціально-економічне законодавство, яке діяло в Російській імперії, штучно стримувало перехід представників етнічних меншин з однієї групи громадянського стану до іншої. Така політика прямо вплинула й на культурний стан етнічних меншин. Адже саме через неї селянські етнічні групи не мали змоги виховати власну національну інтелігенцію, й залишилися на тому рівні національно-культурного розвитку, що мали на момент переселення, або швидко асимілювалися. Тому ж і єврейське населення, яке не було міцно прив'язане до землі, єдине з національних меншин України виробило самотутню і багату культуру, літературу й мистецтво зокрема.

Звісно, умови національно-культурного розвитку меншин до революції 1917 р. були неоднаковими. Росіяни являли собою панівну націю й мали можливості вільного духовного розвитку. Сприятливі умови національного життя мали й німці, їхній культурний розвиток не зазнавав тиску з боку урядової політики й базувався на економічному потенціал німецьких колоній, що виділялися своєю заможністю. Досить сприятливі економічні умови для духовного розвитку були створені у колишніх болгарських і грецьких колоніях. Однак через порівняно невелику чисельність болгарської та грецької громад, однакову з росія-

нами релігійну орієнтацію та відповідну політику царського уряду значна частина болгар і греків стала неписьменна рідною мовою, міське ж населення — майже асимілювалося. Чехи, що також відзначатися розвинутою економічною базою, відчули певного релігійного тиску, почасти перейшли в православне християнство. Менш сприятливими були обставини культурного розвитку поляків. Найбільших же утисків зазнавали євреї, які як етнос фактично розвивалися в умовах культурної ізоляції".

Так або інакше, на початок 20-х років щодо національно-культурного розвитку етнічні меншини не були інтегровані в загальнодержавну культуру. Для них існувало лише дві реальні історичні перспективи: або асимілюватись, або зберігатись у вигляді поодиноких етнографічних груп.

Можливо, найбільшою проблемою їхнього національно-культурного розвитку вже з XIX ст. став відчутний тиск російськомовної культури, що в певних випадках набирав форми русифікації. Однозначно охарактеризувати цей процес неможливо. Адже провідниками русифікаторської політики царизму були представники заможних верств міста й села — міщанство, інтелігенція, служителі культу й т. ін. не лише панівної нації, а й самих етнічних меншостей. Поряд з цим відчутно діяли й об'єктивні чинники процесу інтернаціоналізації, викликані розвитком виробничого життя України, особливо Південної. Адже, як зазначав О. П. Данильченко: "Уніфікація виробничої сфери у великих промислових центрах, формування в урбанізованому середовищі відповідної субкультури та способу життя (побуту зокрема) зумовлювали впливовість асиміляційних тенденцій, які в силу багатьох причин набули русифікаційного спрямування"⁸.

Не викликає сумнівів, що в багатонаціональному середовищі за панівного становища "великоруської" культури вплив російського населення на національно-культурний розвиток етнічних меншин відповідав його питомій вазі в групі недержавних етнічних груп (44,9 %) і був неподільним до початку політики коренізації в Україні.

Велика різноманітність рівнів соціально-економічного розвитку¹ етнічних груп в Україні й пріоритетів національно-культурного розвитку, що базувалися на особливостях менталітету тієї чи іншої етнічної спільності, впливали на їх культурну й почасти політичну орієнтацію, перетворюючи питання національно-культурного розвитку етнічних меншин України на серйозну політичну проблему.

Складність її зумовлювалася ще й тим, що місця мешкання національних меншин в Україні історично склалися в стратегічних прикордонних районах. З усієї чисельності нацменшин переважна частина (61,3 %) компактно осіла в Степу. В середині 20-х років з 15 степових округ лише у 3-х етнічні меншини становили менше 10 % їхнього населення. У 5-ти округах — від 10 до 20 %, у 2-х — від 20 до 30 % і в 4-х — від 30 до 40 %⁹. Найстрокатішими за етнічним складом були Миколаївська й Одеська округи, в яких лише великих компактних груп неукраїнської людності налічувалося по 6. Загалом же з урахуванням нечисленних дисперсних етнічних груп на півдні України проживати представники більше 20 національностей.

Що ж до окремих етносів, у Степу нижчою за 50 % проти всієї своєї чисельності в Україні була питома вага лише євреїв (46,6 %)¹⁰, чехів (27,5 %), поляків (21,0 %). Такі ж нацменшості, як молдавани, греки й болгари містилися майже виключно в Степу. Тут же проживало понад 70 % німців. Отже, Степ, за влучним висловом І. Цекіновського, "являв собою вогнище національної концентрації, що відзначало його від усієї решти економічних районів України". Ця особливість територіального розміщення етнічних груп на перший погляд не видається особливо значущою, й тим більше безпосередньо пов'язаною з проблемами націо-

нально-культурного життя меншин України в другій половині 20-х -30-ті рр. Проте такий зв'язок існував. Здійснення політики колективізації в СРСР, розробка планів щодо її проведення в Україні, де Степ визначався як авангард колективізаційного руху, прямо вплинули на зміст культурного життя етнічних меншин республіки, які на 61 % розміщувалися в степовій смузі.

Існування і взаємовплив згаданих вище історико-культурних чинників стали основою значних суперечностей і проблем у національно-культурному житті етнічних меншостей України. В середині 20-х років питома вага письменних у росіян становила 55,5, німців — 62,4, поляків - - 48,04, євреїв - 70, греків - - 62,4, молдаван - • 22 %¹². Серед вихідців з етнічних меншин значною була чисельність спеціалістів з вищою освітою. Цей показник у євреїв, греків та німців до революції 1917 р. не поступався аналогічному показнику для панівної нації Російської імперії. Багато представників національних меншин України зробили вагомий внесок у культурний розвиток дореволюційної Росії.

Отже, на тлі культурних проблем українського народу, в середовищі якого налічувалося лише 33,2 % письменних, культурне становище етнічних меншостей видавалося більш-менш задовільним. Проте лише на перший погляд. Адже згадані показники відображати проблему тільки почасти через те, що характеризувати письменність населення України російською мовою. Що ж до письменності національними мовами, то стан речей виявлявся жахливим. До революції національні школи мати лише німці та євреї, і відповідно відсоток письменних рідною мовою серед них становив 94,2 і 60,6 %. Щодо інших етнічних груп, то письменних рідною мовою серед росіян було 94,5 %, поляків — 62, греків — 2,7 %¹³. Такі ж етнічні групи, як татари, молдавани, асирійці, айсори, цигани, які залишалися поза межами державних культосвітніх установ, були майже повністю неписьменними.

Ігнорування урядом Російської імперії культурних потреб "іногородців", складна економічна й політична ситуація, що склалася в Україні після революції 1917 р. та громадянської війни, спричинили жахливий стан освітніх установ етнічних меншин. У сільській місцевості в 1921/22 навчальному році функціонувало не більше третини шкіл від загальної кількості до революції. Робота їх проходила в складних умовах, непридатних приміщеннях, без необхідних приладів та учбових посібників. За винятком грецької школи в Одесі (150 учнів) і незначної кількості німецьких та єврейських сільських шкіл, до середини 20-х років національних учбових закладів для етнічних меншин в Україні не існувало. Не було також жодних спеціальних або вищих учбових закладів, наукових установ, які б займалися вивченням проблем етнічних меншин, культурних осередків. До першого загальносоюзного перепису населення невідомими залишалися навіть точні дані про чисельність і мешкання національних меншин.

Таким чином, ситуація, в якій розпочиналася політика коренізації щодо національних меншин в Україні, була досить складною навіть із суто технічної точки зору. Адже за якихось п'ять років планувалося не тільки провести ґрунтовні дослідження з історії та культурного стану етнічних груп, а й створити мережу загальноосвітніх закладів, в яких викладання проводилося б національною мовою, налагодити випуск літератури (учбової, художньої й періодичної) мовами етнічних меншин, створити загальноукраїнську мережу науково-дослідних і вищих навчальних установ, які б обслуговували потреби національних меншин республіки. Не менше суперечливих питань щодо політики коренізації існувало і в теоретичному плані.

Формальне запровадження коренізації стосовно етнічних меншин в Україні розпочалося 1923 р., коли ВУЦВК та РНК УСРР прийняли пос-

танову "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови". Власне, на терені України почалося автоматичне запровадження рішень XII з'їзду РКП(б).

Слід відзначити, що постановка національного питання на з'їзді була досить специфічною й обмеженою. Найчіткіше вона була сформульована у доповіді Й. Сталіна "Про національні моменти в партійному і державному будівництві". Поклавши в основу узагальнень класовий принцип, він зробив висновок, який став "альфою й омегою" політики коренізації в радянській країні: "Класова сутність національного питання полягає у визначенні взаємовідносин між пролетаріатом у минулому державної нації й селянством гноблених у минулому національностей". Отже, й національна політика розглядалася як діяльне знаряддя в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Під час суперечностей, що виникли в ході обговорення майбутніх взаємин між центром і національними республіками (що цілком природно, адже з'їзд був великим рубежем на шляху до утворення СРСР), його учасники майже повністю випустили коло питань, пов'язаних з проблемою культури як такої, й національної зокрема. З'їзд не ставив цієї проблеми і не відповідав на запитання: "Що таке національна культура? Хто є носієм і генератором національної культури? Які перспективи розвитку національних культур?" Існуюча тоді формула — "культура, соціалістична за змістом, національна за формою" без жодних вагань відкинула ту частину культури кожного народу, яка не мала в собі соціалістичних засад. З тією ж частиною, що лишалася, велася стандартизована робота по таких напрямках: створення національних учбових закладів, видання літератури національними мовами, наукові дослідження в галузі історії й культурної спадщини, підтримка творчої інтелігенції соціалістичного гатунку. Настанови з'їзду були перенесені й у сферу роботи з етнічними меншинами України без будь-яких ґрунтовних поправок стосовно специфіки перебігу культурних процесів у їхньому середовищі.

Рішення XII з'їзду РКП(б) визначили напрями політики коренізації в Україні: 1) Здійснення українізації як засобу налагодження необхідних для соціалістичного будівництва дружніх стосунків між: а) центром й Українською республікою; б) російськомовним населенням України й українським народом. У галузі культури ця проблема відразу ж оформилася в так звану "теорію боротьби двох культур": російської — передової культури революційного пролетаріату й української — відсталі культури історично віджилого класу селянства. 2) Запровадження коренізації національних меншостей, спрямованої знову-таки на гармонізацію взаємин між пролетаріатом України (російськомовним), українським населенням і національними меншостями, що за тогочасною термінологією майже повністю являли собою "дрібнобуржуазну стихію". Культура етнічних меншин України була однозначно визнана за відсталу.

Не вдаючись до аналізу тези про культурну відсталість етнічних груп, що досить широко обговорюється й спростовується останнім часом і в історичній, і в соціологічній літературі, звернемо увагу ще на одну причину здійснюваної в середині 20-х -- на початку 30-х років політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні. Донедавна про неї взагалі не йшлося, хоча вона, як на наш погляд, у конкретних історичних умовах, в яких відбувалося життя республіки до середини 20-х років, була більш впливовою, ніж теоретичні настанови партійних керівників, і брала свої витoki з обставин розвитку національних рухів в Україні в 1917- 1921 рр.

Згадакий період був часом національного відродження не лише української нації, а й навіть найменших етнічних груп України. Протягом короткого часу (з квітня по серпень 1917 р.) з'явилися й організаційно оформилися національні осередки майже всіх національностей

держави як нечисленних — сербів, латишів, литовців, естонців, грузин¹⁵, так і значних — українських євреїв, німців, поляків, кримських татар. До літа 1917 р. провідні партії й національні організації розробили конкретні заходи щодо забезпечення прав національних меншин, висунули ідею національно-персональної (екстериторіальної) автономії, федерації.

8—15 вересня в Києві Центральна Рада провела "З'їзд народів", на якому 50 делегатів широко обговорювали питання забезпечення прав національних меншин (доповідь з цієї проблематики зробив Шац Амін)¹⁶. Постанова з'їзду "Про національно-персональну автономію" узагальнила теоретичні розвідки свого часу в цій галузі й таким чином репрезентувала своє бачення вирішення культурних проблем національних меншин¹⁷.

Хоч якими частковими не були рішення цього з'їзду, але подальший перебіг подій в Україні зробив неможливим здійснення навіть початкових заходів щодо їх запровадження в життя. Братовбивча війна, що охопила Україну в 1918—1921 рр., була часом не лише боротьби за певні політичні ідеї, а й часом виявлення негативних інстинктів людей, одним серед яких була національна ворожнеча. Нас нині вражають відомості, що ми їх одержуємо з Грузії, Середньої Азії, але на нашій землі в роки громадянської війни відбувалося теж саме. Найхибніші стереотипи мислення проявилися в найнепривабливішому світлі й визначили специфіку міжнаціональних стосунків в Україні за часів громадянського розбрату.

Німецьке населення на початку першої світової війни зазнало жорстоких економічних утисків з боку царського уряду, пізніше воно підпало під білогвардійські й махновські погроми, спустошення та пограбування. Греки ж, навпаки, активно підтримали махновський рух. Разом з українцями вони брали активну участь у діях махновців проти німецьких колоній, досить широкого поширення в їхньому середовищі набули антисемітські настрої. Всіх страхіть анархії, погромів, пограбувань і переслідувань за роки громадянської війни зазнало єврейське населення України (як містечкове, так і землеробські колоністи). В районі діяльності махновських формувань (Гуляйпольському повіті) були ліквідовані єврейські землеробні колонії Трудолюбівка і Нечаївка. Житловий фонд єврейських селищ на півдні України було зруйновано на 80 %. "Білочеський заклот", що викликав підозри про симпатії чехів України до нього, негативно вплинув на історичну долю цієї нечисленної етнічної групи Південної України.

Власне, переважна частина національних меншин республіки, а зокрема ті з них, що до середини ХІХ ст. мали статус іноземних колоністів та до 1917 р. розвивалися в сприятливих економічних умовах, у роки громадянської війни зазнали економічних утисків з боку майже всіх політичних сил, які змінювали одна одну на теренах України. За часів "воєнного комунізму" вони підпали під так зване "поселищне розкуркулювання"¹⁸, яке призвело до різкого скорочення землеволодіння, значного погіршення матеріального становища селянства етнічних меншостей і відповідно до напруження у сфері міжнаціональних стосунків.

Підсумовуючи, зазначимо, що минувшина міжнаціональних взаємовідносин в Україні часів громадянської війни знає чимало трагічних сторінок, які є біллю її багатовікової історії. Роки "воєнного комунізму" додали до вуала міжнаціональних проблем, зав'язаного на початку громадянської війни, елементи міжнаціонального розбрату, які базувалися на похибках економічної політики більшовиків. Нема жодної етнічної меншини в Україні, в середовищі якої б на початку 20-х рр. не набули широкого поширення емігрантські настрої.

Отже, на початку 20-х років Україна стосовно сфери міжнаціональних взаємин являла собою приклад неблагополуччя. На зовнішньо-

му рівні воно складалося з історично зумовлених проблем у взаєминах між росіянами й українцями (в постановці тодішнього державного керівництва: між російським пролетаріатом і українським селянством), на внутрішньому — до неймовірності загострилися протиріччя між українцями— росіянами (які неподільно домінували в політичному житті України) й національними меншинами.

В 20-ті роки один з дописувачів журналу "Комуніст України" І. Цекіновський так охарактеризував зміст національного питання в республіці: "Національне питання на Україні — це не тільки питання про українізацію, про створення... української культури "національної формою — соціалістичної змістом". В наших українських умовах національне питання — це ще питання про національні меншості, що по багатьох районах компактними масами розташовані поміж українським населенням, з низкою властивих їм мовних, економічних і побутових особливостей"¹⁹.

Спираючись на викладене раніше, не погодимося цілком з таким визначенням. На нашу думку, сутність національного питання в республіці на початку 20-х років визначалася не тільки історично даним фактом багатонаціональності України, а докорінною зміною політичного й суспільного життя республіки, в тому числі й культурної сфери. Головною тут була та обставина, що українська нація змінила свій статус з нації гнобленої на націю домінуючу (державну). І тепер основні питання, які цікавили етнічні меншини стосовно національної політики радянської України, формувалися так: "Чим для нового національного керівництва є політика українізації? Чи воно продовжуватиме лінію уряду Російської імперії на підтримку панівного стану культури одного народу перед іншими, і різниця лише в тому, що російський та український народи помінялися місцями? Чи воно базуватиме свою національну політику на демократичних засадах і забезпечить рівні можливості для вільного національно-культурного розвитку?" Тільки час був у змозі відповісти на ці запитання. І лише від характеру відповіді на них залежала атмосфера у сфері міжнаціональних стосунків, а, опосередковано, й успіхи у будівництві соціалізму в місцях проживання етнічних меншин.

29 квітня 1924 р. згідно з постановою Президії ВУЦВК був утворений спеціальний державний орган, метою якого було встановити безпосередній зв'язок між урядом України і національними меншинами. Серед багатьох напрямів роботи Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК був і культурний. У компетенції Комісії входило сприяння розвитку шкільної й культурно-освітньої справи рідними мовами етнічних меншин. Результати роботи ЦКНМ у цій галузі, яких вона досягла за три роки, були суттєвими. За пропозицією Комісії норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20-ти). Це значно полегшило створення шкіл нацменшостей. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Поширювалася мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. За даними ЦКНМ, на 1 травня 1924 р. існувало 629 шкіл для німецьких, 499 - для єврейських, 267 - для польських, 43 - для болгарських, 1 - для грецьких, 26 - для татарських, 3 - для вірменських, 19 - для чеських дітей²⁰. У 1926/27 навчальному році шкільна мережа для етнічних меншин на терені України виглядала так: 354 польські школи (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарські (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 асирійські, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведська²¹.

В 1925/26 навчальному році у етнічних меншин досить значним було охоплення дітей шкільного віку освітніми закладами. Про це свідчать дані, наведені в таблиці 1²².

З таблиці 1 видно, що найчисельніші етнічні меншини мали кращі можливості отримати початкову освіту, ніж українська нація. А навчатися рідною мовою реальної змоги мали лише німецькі діти.

Проте навіть такі скромні дані, що наведені в таблиці, далеко не повною мірою відображають реальний стан речей. За влучним спостереженням ст. інспектора НК РСІ Н. Ареф'єва, який 1926 р. обстежив і склав докладний звіт про становище нацменшин півдня України, що є одним з найцікавіших і найзмістовніших документів з історії міжнаціональних відносин першої половини 20-х рр. в Україні, "школа [була] дійсно національною, себто в ній проводилося все навчання рідною нацмовою, лише в німецьких, єврейських і польських селищах, позаяк цими мовами [було] доволі примірників та літератури"²³.

Надзвичайно складною була справа з учбовими посібниками в болгарських і молдавських школах. Про це інспектор НК РСІ також зауважував: "Що стосується шкіл решти нацменшостей, що зовсім не мають надрукованих підручників, тобто еллінської, татарської, молдавської, вірменської, албанської, чеської і т. і., то хоч статистика органів народної освіти і вважає їх за національні, але в дійсності вони являються російськими і фактично ще досі виконують русифікаторську роль"²⁴.

Потреба у кваліфікованих кадрах для роботи серед етнічних меншин сприяла зростанню мережі установ спеціальної освіти. В 1926/27 учбовому році в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 2 російських педтехнікуми; 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа й інші установи. Велика робота проводилася в галузі ліквідації неписьменності серед етнічних меншин і створення мережі політосвітніх установ. 1926 р. в Україні вже існувало 85 клубів, 150 сільбудів, 441 хата-читальня, 213 бібліотек, 930 лікпунктів, 235 червоних кутків²⁴. У великих містах, таких як Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одеса були створені будинки народів Сходу, в багатьох портових містах працювали інтернаціональні клуби.

Певні спроби щодо налагодження випуску літератури національними мовами робили Державне видавництво України й "Культур-Ліга", щоправда, вони виявилися малорезультативними. Згідно з постановою Президії ВУЦВК, у червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що мала взяти на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР.

У 1927 р. в Україні передплатники могли виписати 56 журналів і 55 газет російською, 3 журнали і 5 газет єврейською, 3 журнали й 2 газети німецькою, 2 журнали та 1 газету польською, газету молдавською й болгарською мовами.

В той же час були створені кафедри національного питання та єврейської культури при ВУАН, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, що займалися дослідженням культурної спадщини етнічних меншин.

Таблиця 1

Національність	Охоплення школою дітей	в тому числі нацмовою	Національність	Охоплення школою дітей	в тому числі нацмовою
	8-14 років			8-14 років	
Українці	45,6	близько 100 %	Німці	58,7	63,7
Росіяни	53,4		Молдавани	46,6	23,8
Євреї	58,1	25,4	Інші	30,9	7,9
Поляки	53,0	31,5			

Таким чином, уряд України до кінця 20-х років у галузі культурної роботи в середовищі етнічних меншостей досягнув певних результатів. В 1928/29 учбовому році у таких нацменшостей, як євреї, греки, німці, росіяни, поляки охоплення дітей початковою освітою становило майже 100 %. Болгарські діти були охоплені школою на 87,3, молдавські -- на 70,3 %. (Для порівняння, цей показник в українців становив 77,4 %, у середньому по республіці -- 81,5 %) ²⁵. Безумовно, ці дані свідчили про те, що республіканське керівництво у другій половині 20-х років з великою увагою ставилося до проблеми відродження шильної мережі етнічних меншин і зробило багато корисного у цій сфері. Вже наприкінці 20-х років у місцях компактного проживання етнічних меншин існували реальні передумови для запровадження обов'язкової початкової освіти, що, безумовно, було найзначнішим досягненням культурної політики тогочасного уряду. Разом з тим існувати й значні проблеми, які не давали змоги однозначно оцінювати її результати. Так, скажімо, в тому ж 1928/29 навчальному році не рідною мовою навчалося 23,8 % російських, 36,1 % єврейських, 38,2 % польських, 6,6 % німецьких, 35,2 % вірменських, 80,3 % грецьких, 10,9 % болгарських дітей. Тобто, за винятком німецької, жодна з етнічних меншин України у дійсності не мала умов отримати початкову освіту національною мовою. Що ж до таких етнічних груп, як греки, татари, вірмени, цигани, шведи й ін., то стан початкової освіти в їхньому середовищі був дуже й дуже важким. Не існувало жодних учбових посібників національними мовами, катастрофічне не вистачало вчителів, здатних викладати рідною мовою. Обидві ці проблеми ускладнювалися ще й тим, що з кінця 20-х років на території СРСР почалося запровадження так званої "реформи новогрецької мови", правопису мов тюркської групи й тих, що використовувати арабську абетку ²⁶.

На межі 20— 30-х років на терені України існувала досить широка мережа національних культурних закладів. Про це свідчать дані, наведені в таблиці 2 ²⁷.

Проте згадані вже труднощі були причиною форматизму діяльності даних установ. Тією ж мірою вони відгукувалися у вищій та спеціальній освіті, житті творчої інтелігенції, наукових і громадських установ.

Взагалі розбіжність між кількісними показниками, що наприкінці 20-х років широко виголошувалися з високих трибун і в запаті революційного ентузіазму захоплено віталися республіканським і закордонним загалом, та якісним станом речей у справі здійснення коренізації культурного життя етнічних меншостей була типовою для зазначеного періоду. З часом низькопоклонство перед цифрами й небажання вдаватися до сутності й проблем культурних процесів стали характерною рисою позиції державних органів у галузі культурного будівництва.

Разом з тим вже наприкінці 20-х років стало очевидним, що характер перебігу національно-культурних процесів у середовищі етнічних меншин і корінного населення республіки (зокрема в тому, що стосува-

Таблиця 2

Мова	Бібліотек	Клубів	Сільбудів	Хат-чкгалень
Російська	144	7	94	71
Єврейська	152	66	27	93
Польська	79	5	14	71
Німецька	3	—	4	1
Молдавська	43	4	52	2
Болгарська	22	—	20	12
Грецька	20	—	19	4
Інші	171	12	136	60

лося сфери вживання національної мови, відродження національної самосвідомості й народної культури) не є тотожним. У етнічних меншин, особливо нечисленних, національно-культурні процеси розгортатися не так швидко.

З одного боку, рішення, що їх приймали урядові організації, видавалися цілком вивіреними й виправданими. З іншого, — з'ясовувалося, що значна частина законодавчих актів, які прийматися для запровадження цих рішень у життя, як кажуть тепер, не спрацьовувала. (Пізніше цю обставину було використано для фабрикування справ "шкідників" у сфері культурного будівництва в республіці). Ухвали державного керівництва стосовно підтримки, а почасти й стимуляції відроджуваних рухів у середовищі етнічних меншин для свого часу, особливо в порівнянні з політикою щодо національних меншин у калігалістичних країнах, були прогресивними. Але вони навмисне чи ні обминали проблему асиміляції, хоч вона, як визнавалося, за винятком німців і росіян, набула в середовищі етнічних груп України катастрофічних масштабів. Що ж до місцевих працівників, то для них головним у цьому питанні було не визнання республіканським центром факту асиміляції як такої, а чітка відповідь на запитання: "Яку культурну роботу і якими методами проводити в асимільованому середовищі?"

Вже розпочавши переведення загального навчання в республіці на національні мови, інспектори народної освіти стикалися з протидією як з боку батьків, так і з боку вчителів щодо запровадження національних мов у навчальний процес. Масово постанови про недоцільність даного заходу прийматися на батьківських зборах у грецьких, єврейських, болгарських та інших селищах. Небажання вчити дітей національною мовою мотивувати не лише відсутністю технічної забезпеченості шкільної реформи, а й перспективою штучного обмеження для дітей можливості у подальшому продовжити освіту, зайняти відповідне місце у суспільстві.

Місцеві ж органи освіти, не дивлячись на це, повинні були планово здійснювати поширення мережі національних учбових закладів відповідно питомій вазі дітей тієї або іншої національності. Відбувалося це чим дати, тим більше без урахування побажань і батьків, і вчителів. Як наслідок, усі місцеві нацменоргани, ЦКНМ, ВУЦВК, Рада Національностей при РНК СРСР, місцева й центральна преса час від часу отримували відомості про насильницьку євреїзацію, полонізацію тощо.

Щоб проілюструвати ситуацію, що склалася тоді в культурному житті меншостей України, наведемо лише один приклад з життя греків України. 16 липня 1928 р. учитель із с. В. Янисоль О. М. Мурзенко, грек за національністю, який на той час підвищував кваліфікацію на грецьких учительських курсах у Маріуполі, відправив листа у редакцію газети "Диктатура труда", в якому досить драматично змалював умови, в яких відбувалося запровадження новогрецької мови.

Автор, зокрема, згадував: " У 1926 р. скликаються в Маріуполі курси для вчителів і вивчення еллінської мови. Курси тривають цілий... місяць. Як правило, про якість роботи судять по наслідках, і що ж? У знов утворених грецьких групах Сталінської й Маріупольської округ "знов спечені", наспіх підготовані, що ледве навчилися читати й писати (вірніше, списувати з книги), вчителі беруться за навчання дітей грецькою мовою. Грекам нав'язують "рідну" мову та, маючи за собою основу — "політика партії", запроваджують новогрецьку мову в школи. Трохи "нудить" від такої еллінізації: в їхній "рідній" мові виявилось 50 % знайомих слів... І ось мова, яку розуміли наші греки-діди, і якою хтось і десь зараз розмовляє, стала нашою рідною мовою, а нашим дітям — материнською. Результати праці за рік: діти навчилися читати й списувати з книги. Вчителі більше цього дітям дати не могли, адже в них самих вичерпався запас знань грецькою мовою. А умови роботи: єдиний буквар, який

(смійно й печально) служить букварем дітям і... вчителям. Перспективи роботи в цьому році: той же буквар, та ж підготовка вчителів і жодного підручника, посібника, літератури. Етлінізуйте, товариші, наше покоління!"²⁸. Далі автор наводить дані, які він отримав, працюючи опитувачем загальносоюзного перепису населення 1926 р. у цьому ж селі. На запитання: "Якою мовою мати спілкується зі своїми дітьми?" 25 % опитаних відповіли — татарською [тобто, греко-татарською. — Авт.], 30 % — грецькою й 45 % - - російською мовою.

Наведений приклад, звісно, не можна використовувати як типовий, адже він відбиває ситуацію, що склалась у культурному житті греків України і була екстраординарною. Але подібні проблеми більшою чи меншою мірою були наявні й у середовищі інших етнічних меншостей. У кожній нацменшині була певна частина людей, що визнала неминучість асиміляції та не бажала повертатися в лоно національної культури. (Значну частину таких людей становили, між іншими, урядовці, як ті, що залишилися з царських часів, так і новоутворені, для яких політика коренізації була лише тактичним ходом у стратегії побудови соціалізму. Тому вироблення ставлення щодо позиції згаданих вище верств етнічних меншин було однією з найгостріших проблем у культурній роботі другої половини 20-х років, тим більше, що в силу їхнього суспільного статусу, саме від них залежали темпи здійснення коренізації).

Що ж до погляду керівництва України на проблему асиміляції, то воно довгий час його не висловлювало. Це ще більше ускладнювало роботу місцевих органів, які постійно відчували на собі вплив різних культурних процесів (асиміляції й національно-культурного ренесансу), не були в змозі їх осмислити й виробити відповідну лінію діяльності.

Не дивно, що на 1-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин питання асиміляції стало одним з найпекучіших. Після того як В. Затонський у своїй промові від імені ЦК КП(б)У виголосив: "Я думаю, що перепони у процесі асиміляції ставити недоцільно"²⁹. у якого з делегатів? виникло цілком природне запитання: "Яка ж мета коренізації, якщо асиміляції не уникнути?" Делегат Симен з Одеської округи в своєму виступі першим звернув на це увагу. Вш, зокрема, зазначив: "...Якщо ми станемо на шлях повного узаконення асиміляції, тоді й українізація, й уся нацменробота буде під сумнівом. Я думаю, і на теперішній нараді, і при подальшій розробці цього питання, треба буде намагатися дати абсолютно точне формулювання стосовно асиміляції й інших докорінних питань роботи серед національних меншостей"³⁰.

Актуальні питання, пов'язані з роботою ЦКНМ, порушив у своєму виступі перший її голова (у 1924— 1925 рр.) т. Лобанов. Він між іншим звернув увагу на нерозробленість методики визначення національності, особливо в мішаних родинах. У зв'язку з цим Лобанов визначив друге принципове питання, що вимагало невідкладного вирішення: "Ще не зжиті... старі традиції расового державного поділу й походження... Тому нам необхідно говорити не лише про ув'язку, а й пояснити питання, що таке національність взагалі, й що таке національна культура"³¹. Побіжно проблеми асиміляції торкнувся у своєму виступі т. Мицев (болгарський політемігрант, співробітник ЦКНМ). У ньому, зокрема, зазначалося, що коренізація є доцільною, "коли наявний базис, тобто населення національних меншин живе компактною масою, говорить рідною мовою, відчуває себе представником певної нації"³².

Загалом же делегати наради, серед яких були і співробітники ЦКНМ, і службовці інших вищих державних органів, але переважали представники низового радянського апарату (голови сільрад, працівники окружних відділів національних меншостей), зосередили свою увагу головним чином на поточних проблемах повсякденної роботи, в яких вони були обізнані найкраще. При перегляді матеріалів наради оче-

видними стають розгубленість і неспроможність делегатів з'ясувати докорінні причини труднощів у роботі серед нацменшостей, складного й повільного просування шкільної реформи в середовищі останніх.

Чи не тому доповідь проф. Семковського (м. Харків) викликала не-підробну зацікавленість делегатів (він був єдиним на нараді доповідачем, якому подовжили термін промови), що в ній не лише досить кваліфіковано й логічно розглядалися основні проблемні питання нацменроботи, а й давалися чіткі практичні настанови. За висловом професора, завданням конференції було продемонструвати, що "вона не лише виходить з точки зору, що кожна нація повинна урвати для себе "жмут вовни", а що вона просякнена загальними інтересами революції, які потребують певного рішення національного питання, і що кожне приватне національне питання вона підпорядковує загальним інтересам пролетарської революції"³³. Такі ж докорінні питання: "Що таке нація? Що таке національна культура?", — доповідач розглянув у ракурсі, типовому для політологічної думки свого часу. Він визнав, що в країні відбувався процес національного відродження, характерний для етносів, які скинули ярмо національного гніту, і що від позиції держави стосовно цього процесу залежало майбутнє революції³⁴. Проте для держави, на його думку, важливішою у визначенні основ національної стратегії було не поняття національності чи національної культури, а мови. "Для держави, зауважував професор, — основна ознака, що може її цікавити, це не ваше самовідчуття й "самосвідомість", не те, віддаєте ви перевагу ко-соворотці того чи іншого національного крою, тій чи іншій національній страві або стилю, а лише мова (ми тут не кажемо про особливі економічні завдання). Держава має справу з мовою, її цікавить, якою мовою вам потрібний чиновник, якою мовою вам потрібні газети, школи, театри і т.і." ³⁵.

Наведена вище думка є ключовою в розумінні перспектив і спрямування національного життя України в подальшому, адже в ній у сконцентрованому вигляді дано тогочасне розуміння такої сфери суспільного життя, як національна. По-перше, в ній визнається доцільність лише тієї частини кожної національної культури, яка безпосередньо пов'язана із суспільним, а в більш вузькому розумінні, державним життям людства. По-друге, в ній як віджилі відкидаються щонайменше ще два важливі компоненти національної культури: національний менталітет і національний побут, нерозривно пов'язані з повсякденним життям людей. По-третє, єдиним арбітром, що визначає цінність тієї або іншої частини національної культури, визнається держава.

Читач може зауважити, що проф. Семковський зовсім не є класиком-теоретиком національного питання і його точку зору можна й не враховувати. Проте, як на нашу думку, не обов'язково бути класиком, щоб висловити ставлення до тієї або іншої проблеми (в даному разі національно-культурного розвитку етнічних меншин) певної групи людей, чи навіть прошарку суспільства. А саме це, як нам здається, тут має місце. У виступі Семковського в сконцентрованому вигляді сформульовано культурну доктрину тієї частини не лише КП(б), а й суспільства загалом, що була, так би мовити, "позанаціональною", як тепер кажуть - маргінальною³⁶. Її гаслом було: "Все це (тобто коренізація) не надовго", а життєвим кредо — "треба перечекати".

Окремо зауважимо, що і ця життєва позиція, як на нашу думку, має право на існування. Адже невід'ємним правом людини є свобода відстоювати певні національні традиції, чи не відчувати зв'язку з жодною нацією. Але в конкретній ситуації, що розглядається нами, тобто в Радянській державі кінця 20 — початку 30-х років і поборники відродження національних культур етнічних меншин, і прихильники асиміляції були поставлені в однакові умови: неможливості обговорення й критики

доцільності на всі випадки життя й щодо всіх етнічних груп державної політики коренізації. Ось чому полем змагання цих груп стали не трибуни, а конкретна робота. У цьому змаганні жодна з груп не згодна була здавати своїх позицій.

Протистояння двох протилежних напрямків суспільної думки щодо культурного розвитку в 20-х роках проходило, так би мовити, приховану фазу, але вже на межі 20—30-х років воно стало очевидним. І виявилось перш за все у суперечках про перспективи національного розвитку в СРСР. Проблема злиття націй (а тим більше етнічних меншин) з нечуваною силою, що вміло нагніталася теоретиками марксизму-ленінізму, постала вже на межі 20—30-х років. Насамперед це знайшло свій відбиток на сторінках "Більшовика України" — політико-економічного журналу, що був органом ЦК КП(б)У.

Вже в № 1—12 журналу за 1929 р. передова називається "Національно-культурне будівництво і боротьба з націоналістичними ухилами" і містить пояснення основ національної політики в Україні в зв'язку з новим етапом соціалістичного будівництва (тобто колективізації). А в № журналу за 1930 р. під псевдонімом Я. М-ко було надруковано велику статтю "Клясова боротьба і національне питання в період розгортнутого соціалістичного наступу", в якій не лише охарактеризовано суспільно-політичну ситуацію й стан міжнаціональних стосунків у країні (зокрема була розгорнута широка панорама "національної контрреволюції" в СРСР, як-то Султан-Галіївщина в Татарії, білоруський націонал-демократизм, Касимівщина в Узбекистані; СВУ, хвилювизм, шумськизм та волобуєвщина в Україні), а й дана відповідь на запитання: "Чи можна зараз говорити про злиття націй, про злиття національних культур в одну спільну і за змістом, і за формою культуру?"³⁷

Сама постановка запитання на сторінках центрального журналу була симптоматичною. В суспільній думці того часу досить широкого розповсюдження набули настрої на користь згортання політики коренізації. І хоча відповідь, як на нашу думку, була досить вмотивованою, визнавала, що така "постановка питання... фактично веде до ваган'янівського "інтернаціоналізму" великодержавницького тлумачення, до ототожнювання інтернаціональної загальнолюдської культури з російською..."³⁸, такі настрої не зникли й зникнути не могли. А, отже, республіканська преса, в тому числі й "Більшовик України", стає полем дискусії прихильників і супротивників політики коренізації в Україні.

Напрочуд змістовним став № 6 журналу (березень). Звичайний перелік статей, вміщених у ньому, говорить сам за себе. — Передмова: "Українська контрреволюція перед пролетарським судом"; А. Хвиля "Трубадури українського фашизму"; Анд. Річипький "Національна програма українського соціально-фашизму"; Є. Гірчак "До теоретичних засад українського націоналістичного ухилу"; М. Волобуєв "Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуєвщини)"; К. Крейбіх "Чехословаччина як арсенал і база для війни проти Радянського Союзу"; С. Кац і Горський "Основні результати чистки сільпарторганізації КП(б)У і наші завдання". Як бачимо, журнал майже цілком був спрямований на розгром так званої "націоналістичної контрреволюції" в республіці (зокрема й у середовищі національних меншин), що в умовах розгортнутого наступу на капіталістичний сектор, а простіше колективізації, визнавалася за одну з найбільших небезпек у справі соціалістичного будівництва.

Цікаво, що статті з національної проблематики, вміщені в журналі 1930 р., формально спрямовані на подолання настроїв на користь згортання як українізації, так і коренізації національних меншин. Так, наприклад, стаття А. Хвилі "Пролетаріат і практичне розгортання культурно-національного будівництва"³⁹, вміщена у 13—14 № журналу,

намагається довести безгрунтовність скептицизму щодо підтримки українізації пролетаріатом. Велика теоретична стаття Ан. Сенченка, що вийшла в №7 журналу, більш схожа на популярне тлумачення партійних настанов у національному питанні й обертається навколо 3-х сталінських теоретичних постулатів: 1) Класова сутність національного питання є у визначенні правильних стосунків між пролетаріатом колишньої державної нації й селянством гноблених у минулому національностей; 2) П'ятирічка, колективізація, культурна революція - ось найголовніші нові форми, що в них проходить подальше розв'язання національного питання; 3) Одним з показників зростання ваги національного питання є збільшення шовінізму як великодержавного, так і місцевого⁴⁰. І в цій статті можливість зникнення різниці між націями переноситься у перспективу "перемоги соціалізму світовим масштабом"⁴¹.

Проте з якою б впевненістю тогочасні партійні теоретики не доводили передчасність згаданих вище настроїв, вони досить швидко поширювалися, особливо в середовищі "відповідальних працівників" місцевого апарату. (Відчутний поштовх цьому процесу надала адміністративно-територіальна реформа, що почалася 1930 р. в Україні. В ході реформи практично була знищена мережа нацменустанов, які розглядалися місцевими органами врядування як непотрібний, такий що не відповідав сутності поточного політичного моменту, додаток). Ними ліквідація державних органів, які дотепер здійснювали важливу функцію регулювання міжнаціональних відносин, розцінювалася як початок згортання політики коренізації загалом.

Головною ж проблемою, як на нашу думку, була не стільки досить широка суспільна база зазначених настроїв, а те, що об'єктивний стан суспільства, а не цілком вірні теоретичні висновки, які постійно пропагувалися у пресі, живив і підкріплював її. Адже на межі 20—30-х років відбувся такий різкий і болючий злам не лише системи виробництва, а й побуту, мислення людей (додамо, що вже почалися гучні процеси над українськими націоналістами), який знецінив не лише національні амбіції, а й саме життя людини.

(Далі буде)

¹ Автор схильний до того, щоб визначати предмет дослідження терміном "етнічні меншини", але в тексті також широко використовується термін "національні меншини", який відображає специфіку досліджуваного періоду й говорить про рівень розвитку політологічної думки свого часу.

² Географія українських і суміжних земель. — Т. 1. Загальна географія / В. Кубійович. - Львів, 1938. - С. 316-317.

³ Всесоюзная перепись населения 1926 г. - Т. 1. -- М., 1928. — С. 288—289; Т. 28. - М., 1930. - С. 245-276.

⁴ Там же. — Т. 1. - С. 277.

⁵ Там же. — С. 279.

⁶ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — Харьков, 1927. — С. 11; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 1-е. 1927 г. - Харьков, 1927. - С. 26.

⁷ Греки, не дивлячись на значну питому вагу міського населення (в порівнянні з іншими етнічними меншинами), також не є винятком. Справа в тому, що грецька громада з моменту свого утворення мала співвідношення міської й сільської людності 1:9. Воно зберігалось аж до середини 30-х років XX ст.

⁸ Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. — Ін-т історії України НАН України. Історичні зошити. — К., 1993. — С. 13.

⁹ Це к і н о в с ь к и й І. Націтання у світлі соціалістичної реконструкції сільського господарства // Більшовик України. — 1930. — №. — С. 41.

¹⁰ Треба зазначити, що хоч євреї розміщувалися переважно в містечках Правобережжя, єврейська сільськогосподарська колонізація 20-х рр. була спрямована знову таки в Степ. У Степу ж (на Херсонщині й у Криворіжжі) оформилися національні райони єврейських переселенців.

¹¹ Це к і н о в с ь к и й І. Назв. праця. — С. 42.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 372, арк. 80.

- ³ Там же.
- ¹⁴ Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевики). Стенографический отчет. 17–25 апреля 1923 г. — М., 1923. — С. 441.
- ⁵ Последние новости. -- 1917. — 9, 13 марта; Нова Рада. -• 1917. -- 1 серпня, 10 вересня.
- ⁶ Нова Рада. - 1917. - 8 вересня.
- ⁷ Нова Рада. — 1917. — 13 вересня.
- ⁸ Як відомо, до революції для колишніх іноземних колоністів в Україні були характерними підвищені в порівнянні із середньоукраїнськими, норми землеволодіння. У відповідності до аграрної політики часів "воєнного комунізму" підраховувалася середня норма землекористування для певного регіону, й "лишки", які виявлялися при цьому, відбиралися у нацменівських земельних громад на користь українських. На практиці ж проведення цього, може, й справедливого з точки зору революційних перетворень заходу, вело до неабияких зловживань і несправедливостей. Часто у інонаціонального селянства відбиралися найкращі ділянки, а часто й не "надлишки". В результаті такої політики маса неукраїнського селянства потрапила в скрутне становище.
- ¹⁹ Це к и н о в с ь к и й І. Назв, праця. — С. 40.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 982, арк. 16.
- ²¹ Итоги работы среди национальных меньшинств... — С. 50.
- ²² Там же.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1332, арк. 19.
- ^{23a} Там же.
- ²⁴ Итоги работы среди национальных меньшинств... — С. 54.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 79, спр. 763, арк. 128 зв.
- ²⁶ Сутність реформи новогрецької мови визначалася відмовою від історичної орфографії (кафаревуса) й переходом на фонетичну (димотика), і надання таким чином останній статусу офіційної літературної мови. Щоправда, й тут не обійшлося без перегинів. У другій половині 20-х років димотика була визнана єдиною офіційною, літературною й розмовною мовою греків СРСР, що привело до фактичної двомовності серед греків України, які в побуті використовували один з 5-ти мариупольських діалектів, а в школі й суспільному житті приневолювалися урядом до вивчення і вжитку димотики. Одночасно з реформою грецької мови запроваджувалася й реформа щодо мов арабської групи, яка передбачала заміну арабської абетки на латинську.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 46, арк. 375.
- ²⁸ Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 290, арк. 38.
- ²⁹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 15 — Далі В. П. Затонський зауважував: "Між тим на практиці у нас у деяких місцях починається расовий поділ -- расовий принцип стає за основу. Ані культурний, ані мовний, ані особисте бажання, а расовий".
- ¹⁰ Там же. - С. 62.
- ³¹ Там же. - С. 120.
- ³² Там же. - С. 139.
- ³³ Там же. - С. 135.
- ³⁴ Там же. - С. 131.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Маргінальність, маргінальна особистість — щодо етнічних меншин це поняття відображає шляхи їх інтеграції до культурних стандартів домінуючої національно-культурної спільноти, через які формуються специфічні "культурні гібриди" "...на краю как доминирующей группы, никогда их полностью не принимающей, так и группы происхождения, отторгающей их как отступников" ...Маргинальная личность — индивид, который, интериоризировал многие ценности двух или более конфликтующих социокультурных систем, типически испытывает дискомфортные чувства и часто проявляет поведение, превращающее его в своего рода анафему для всех систем". — Див.: Современная западная социология. Словарь. — М., 1990. — С. 175.
- ³⁷ Я. М-ко. Класова боротьба і національне питання в період розгорнутого соція-лістичного наступу // Більшовик України. — 1930. — №2. — С. 63.
- ³⁸ Там же. — С. 64.
- ³⁹ Х в и л я А. Пролетаріат і практичне розгортання культурно-національного будівництва // Більшовик України. — 1930. — №3—14. — С. 38—55.
- ⁴⁰ С е н ч е н к о А н. Національне питання в період розгорнутого наступу на всьому фронті // Більшовик України. — 1930. — №7. — С. 47—61.
- ⁴¹ Там же. - С. 53.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

О. В. ДОБРЖАНСЬКИЙ (Чернівці)

Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX — початку XX ст.

Питання про етнічний склад населення Буковини у XIX — на початку XX ст. неодноразово привертало увагу істориків. Уже в кінці минулого століття воно вийшло за межі науково-статистичних досліджень. Навколо нього точилися і точаться гострі дискусії. Базуючись на даних про народонаселення того часу, дехто навіть зараз намагається робити далекосяжні політичні висновки. Вузловим пунктом дискусій стало визначення чисельності українського і румунського населення. В літературі існують суперечливі, часто майже протилежні судження щодо цього.

Головна причина існуючих розбіжностей полягає у тому, що довгий час офіційна австрійська статистика не фіксувала етнічний склад населення. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що для більшості українського населення Буковини в кінці XVIII—XIX ст. національність не мала принципового значення. Точніше, поняття національної приналежності ще не набуло достатнього розвитку. Насамперед до уваги бралося віросповідання. Професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький у 1897 р. писав: "Релігія становила тоді головну різницю між людьми, а що так русини, як і волохи були православні, а для православних у нас витворилась здавна назва "волохи", то і русини і волохи, не почувавши релігійної різниці між собою, уважали себе за одну громаду, один народ, ба навіть називали себе одним ім'ям волохів, котре слово мало тоді (а почасти ще і тепер), очевидно, релігійне, а зовсім не етнографічне значення"¹. Низький рівень національної свідомості українців довгий час зумовлював суттєві похибки при визначенні етнічного складу населення краю.

Виділяють три етапи у розвитку австрійської етнічної статистики кінця XVIII — початку XIX ст. Наголошуючи на особливостях кожного періоду щодо обліку населення, відомий український учений С. Дністрянський назвав їх — військовий, етнографічний і політичний². Названа періодизація повністю стосується етнічної статистики населення Буковини.

Перший етап охоплює час від приєднання краю до середини XIX ст. Облік національного складу населення тоді не вівся. В статистичних переписах фіксувалася кількість сімей, загальна чисельність населення, статевий поділ, деякі соціальні характеристики тощо. Статистика народонаселення повністю підпорядковувалася військовим потребам.

Щодо етнічного поділу буковинців того часу залишились окремі зауваження політичних, державних та громадських діячів, заїжджих спостерігачів тощо. Звичайно, вони не опиралися на якісь ґрунтовні статистичні обстеження і мали суб'єктивний характер. Одні з них засвідчували румунську більшість у краї³, інші, навпаки, наголошували, що головна маса населення Буковини - українці⁴. Характерна дискусія,

яка виникла між українськими та румунськими істориками на міжнародній науковій конференції 1996 р. у Радівцях (Румунія) "Буковина 1775—1862 рр. Політичні, соціальні, економічні, культурні та демографічні аспекти". Кожна із сторін оперувала своїми аргументами щодо чисельності українського і румунського населення Буковини у першій половині XIX ст. Як наслідок, прийти до якогось спільного знаменника було просто неможливо. Щоправда, обидві сторони визнали за необхідне докладати спільних зусиль для вивчення історико-демографічних проблем краю.

Ще у 60-х роках XX ст. австрійський дослідник минулого Буковини Е. Прокопович звів існуючі свідчення про українську чи румунську більшість наприкінці XVIII ст. — у першій половині XIX ст. до купи (їх налічується більше двох десятків), показавши, що як перші, так і другі не мали достатнього науково-статистичного обґрунтування й спростовувати один одного⁵. Безперечно, що відсутність етнічної статистики не дає можливості точно визначити національний склад населення Буковини у зазначений період. Абсолютно правим був відомий учений-етнограф, довгий час директор адміністративної статистики Австрійської імперії К. Чорніг, коли зазначав про той період: "Державна адміністрація не звертала уваги на цю галузь статистики (тобто визначення етнічного складу населення. -- О. Д.), а література не давала майже ніякого матеріалу..., на яким можна би опертися для означення та відмежування поодиноких народностей"⁶. Суперечливі дані, які збереглися, засвідчують тільки те, що і українці, і румуни становили значну частину буковинців у останній чверті XVIII ст. - першій половині XIX ст. і перевищували чисельність інших етнічних груп.

Другий етап (за С. Дністрянським - • етнографічний) розвитку етнічної статистики Австрії розпочався в 1846 р. і тривав до кінця 70-х років XIX ст. У цей час робиться перша спроба скласти науково обґрунтовану етнографічну карту Австрійської імперії. Ініціатором цього проекту виступив уже згадуваний К. Чорніг. За його розпорядженням у 1846 р. було проведено перше обчислення етнічного складу населення Австрійської імперії. Воно проводилося державними службовцями, які шляхом опитування визначали домінуючу розмовну мову у кожній громаді, а також фіксували інші мови, якими користувалося населення. Чинownikам на місця розсилалися спеціальні інструкції, в яких роз'яснювалася методика збирання матеріалу. Було нагромаджено велику кількість статистичних даних, які критично опрацьовувалися під керівництвом К. Чорніга. Вперше матеріали про етнічний склад населення імперії, зібрані у 1846 р., були опубліковані у книзі міністра-секретаря адміністративної статистики Й. Гайна "Статистичний довідник Австрійської імперії", яка вийшла у двох томах у 1852—1853 рр. Автор зауважував, що публікує дані з дозволу К. Чорніга. В довіднику зазначалося, що у 1846 р. загальна чисельність населення Буковини становила 371 131 чол., з них 180 417 (48,61 %) мали русинську (українську) розмовну мову і 140 626 (37,89 %) - румунську розмовну мову. Тобто, українців зафіксовано на 39 791 (10,725 %) більше⁷.

Такі матеріали, які опиралися на ґрунтовне обстеження розмовної мови населення Буковини мали б покласти край суперечкам про чисельність українців і румунів. Але у зазначений період ще важко говорити про наукову точність етнічної статистики. Навіть на базі матеріалів, зібраних у 1846 р., публікуються відомості, які заперечують одна одну.

У 1856 р. побачив світ черговий випуск загальноавстрійського статистичного довідника "Статистичні таблиці Австрійської монархії 1849—1851 років" за редакцією К. Чорніга. У ньому надруковано, що, згідно з переписами 1846 та 1851 рр., на Буковині проживало 144 982 русини і 184 718 румунів. Такі ж дані навів К. Чорніг у своїй фундаментальній

праці "Етнографія австрійської монархії"⁸. В чому ж причина розбіжностей, які виникли вже протягом першого десятиліття після перепису 1846 р.? Справа у тому, що К. Чорніг вважав відомості про розмовну мову недостатніми для обліку етнічного складу населення й застосовував так званий етнографічний метод обчислення. Суть його зводилася до того, що дані про розмовну мову доповнювалися історико-етнографічними матеріалами, зіставлялися, а потім виводилися середні показники, які К. Чорніг і вважав науково обґрунтованими даними. По всій імперії він розсилав опитувальні листи, в яких мали фіксуватися етнографічні та історичні дані про населення. Такі запитальники надсилались і до Буковини. Не важко здогадатися, хто міг дати відповідь на них. Звичайно, не прості селяни, переважна більшість з яких була просто неписьменною. На Буковині такі відповіді в першу чергу давали місцеві поміщики, а вони в переважній більшості були румунами. Причому, як правило, поміщики давали етнографічну характеристику сільської громади в цілому. Порівнявши ці відповіді з даними про розмовну мову населення, К. Чорніг зробив свої розрахунки, які вперше й були опубліковані у "Статистичних таблицях Австрійської монархії за 1849—1851 рр." Як бачимо, вони виявилися діаметрально протилежними тим, які оприлюднив Й. Гайн.

Етнографічний метод К. Чорніга викликав чималі суперечки серед учених-статистиків. Критики вказували на надмірну розбіжність даних, які добувалися за допомогою цього методу, його суб'єктивність. Тому вже під час публікації матеріалів перепису 1857 р. показники щодо національного складу населення окремих коронних земель, наведені в "Статистичних таблицях Австрійської монархії 1849—1851 років" та в "Етнографії Австрійської імперії", переосмислюються самим К. Чорнігом. У "Статистичних таблицях Австрійської монархії 1857 року", опублікованих у 1861 р. і редагованих останнім, зазначається, що на Буковині, згідно з даними 1846—1851 рр., а також матеріалів перепису 1857 р., проживаю 188 288 русинів і 175 679 румунів⁹. У "Статистичному довіднику Австрійської монархії" за 1861 р., який вийшов за редакцією того ж таки К. Чорніга, наводилися ті ж самі дані¹⁰.

Так само суперечливий характер мав повідомлення іншого відомого ученого-статистика Австрійської імперії, наступника К. Чорніга у дирекції адміністративної статистики А. Фікера. У праці "Народи Австро-Угорської монархії, їх області, кордони, мовні острови", опублікованій у 1869 р., він зазначав, що на Буковині проживає 223 тис. північних слов'ян. Тобто, матися на увазі росіяни, словаки, поляки, яких разом налічувалося близько 13 тис., і українці — майже 210 тис. Що ж до румунів, то їх, за даними А. Фікера, у той час налічувався на Буковині 205 тис.¹¹ Однак через шість років у своїй відомій книзі "Сто років (1775—1875)" Фікер наводить уже нашофційні дані Буковинської торгово-промислової палати, за якими на Буковині у 1869 р. нібито проживало 209 100 румунів і 191 200 українців¹².

Слід зауважити, що Буковинською торгово-промисловою палатою у 1862—1872 рр. було опубліковано два статистичних збірники, в яких наводилися дані про різні сторони економічного та культурного розвитку краю, у тому числі про етнічний склад населення. У першому з них зазначалося, що на Буковині проживало 202 655 румунів і 170 983 українці. У наступному — подавалися цифри, використані А. Фікером¹³. Однак названі статистичні збірники не належали до офіційних, підтверджених державними статистичними службами джерел. У тій частині, яка стосувалася етнічного складу населення, вони не можуть вважатися науково обґрунтованими, бо не опиралися на будь-які спеціальні обстеження жителів краю за національністю. Власне, і самі автори збірників зауважували, що не можуть претендувати на достатню повноту і точність

опублікованих матеріалів. Слід також мати на увазі, що великий вплив на формування збірників Торгово-промислової палати мало румунське боярство, а це також ставить під сумнів достовірність опублікованих даних.

Офіційна віденська загальноавстрійська статистика продовжувала публікувати цифри, в основі яких лежали розрахунки на базі перепису 1846 р. У довіднику "Австро-Угорська монархія. Територія і населення", опублікованому у Відні 1874 р., зазначалося, що на Буковині станом на 31 грудня 1869 р. 41 % населення — українці і 37 % — румуни¹⁴. В довіднику Шмітт-Шммера "Статистика Австро-Угорської імперії" за 1872 р. вказувалося, що на Буковині налічується 204 800 українців і 201 800 румунів. Ці ж дані збережено й у наступних виданнях цієї книги.

Цікаво, що газета "Bukowina", яку важко запідозрити у надмірній симпатії до українців, у серії статей, опублікованих у квітні 1862 р., навела наступні дані: русини - 184 749, румуни - 175 079¹⁵. Тобто повторила цифри, які публікувались у віденських статистичних довідниках. Відомий австрійський історик того часу проф. Бідерман у своїй книзі "Буковина за австрійського панування" одним з перших звернув увагу, що матеріали, опубліковані Буковинською торгово-промисловою палатою про етнічний склад населення Буковини, не відповідають даним перепису 1846 р.¹⁶

Про суперечливість і непереконливість даних етнічної статистики Буковини 60-х—70-х років XIX ст. писав Р. Кайндль¹⁸. У 1915 р. відомий австрійський учений Л. Вабер опублікував велику статтю "Порівняльний розвиток народів Австрії 1846—1910" у центральному австрійському журналі "Статистичний місячник". Порівнявши дані щодо населення Буковини 1846, 1851, 1857 та 1880—1910 рр., автор зробив науково обґрунтований висновок, що дані про чисельність румунського населення, опубліковані К. Чорнігом у статистичних таблицях за 1851 р. та в "Етнографії Австрійської імперії", є невірними. Л. Вабер наголошував, що цифрові показники, наведеш Й. Гайном, потрібно визнати як первісні достовірні матеріали етнічної статистики Буковини¹⁹.

Важливо наголосити, що у зазначений період публікуватися лише загальні відомості про чисельність національних груп на Буковині, без визначення територіального розміщення. Усякі спроби показати національний склад населення окремих повітів нашоувхуватися на чиматі труднощі й ще більше заплутувати справу. Наприклад, у "Придворному та державному довіднику Австрійської імперії" за 1856 р. зазначено, що на Буковині проживало 136 546 українців і 202 097 румунів. При цьому вказувалося, що у Заставнівському судовому окрузі налічується тільки 737 українців і 31 431 румун²⁰. Усякий, хто хоча б трохи обізнаний з етнічною картою Буковини, визнає безпідставність і фатальність подібних даних.

Отже, можна констатувати, що у другій половині 40-х — 70-х роках XIX ст. робилися спроби показати об'єктивну картину етнічного складу населення Буковини, але вони не увінчалися успіхом. Продовжували, як і раніше, публікуватися суперечливі матеріали. Не було вироблено науково обґрунтованих критеріїв для обліку населення за національністю. Газета "Bukowina" у 1862 р. писала: "Визначення розподілу населення за національністю в усі часи викликало труднощі, а в наш час особливо. Кожна національність прагне себе по-можливості посилити і збільшити, але сама найменше відхилення від своїх поглядів одразу визначає як спробу її право применшити. До того ж подаються ще різні критерії для обчислення народонаселення за національністю. Одні пропонують материнську мову, інші — походження батька, ще інші — родинне прізвище... Зустрічаються навіть такі, які національність роблять заієюною від місця проживання"²¹. Це зауваження чернівецької газети реалічно відображало існуючий стан речей. Суперечки щодо критеріїв визна-

чення національного складу населення точилися й у вищих ешелонах влади Щслейтанії, статистичних установах, на міжнародних конгресах учених-статистиків. Не випадково під час переписів 1857 і 1869 рр. було вирішено національний склад населення не визначати. Крім технічних, мали місце також і деякі політичні причини. Однак життя вимагало якомога швидше розв'язати існуючий вузол суперечностей в етнічній статистиці.

1878 р. Центральна статистична комісія Австрії створила спеціальний комітет для розгляду питання про статистику національного складу населення імперії. Наголошувалося, що у місцевостях із змішаним етнічним складом жителів це особливо важливо для вирішення деяких політико-правових проблем. Наступного року цей комітет запропонував під час майбутнього перепису ввести окрему облікову рубрику "родинна мова". Мотивувалося це тим, що мова є найважливішою ознакою національної приналежності. Але остаточно питання вирішувалося Міністерством внутрішніх справ. Воно віддало перевагу назві "розмовна мова". Цей термін був досить поширеним у міжнародній статистичній практиці.

6 серпня 1880 р. опубліковано указ за підписом міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини про проведення чергового загальноавстрійського перепису населення. Він базувався на законі про перепис від 29 березня 1869 р., але містив суттєві доповнення. Передбачалося обліковувати населення за такими позиціями: прізвище й ім'я, стать, рік і місце народження, громадянство, віросповідання, соціальний стан, розмовна мова, професія і рід занять, додаткові заробітки, письменність, фізичні вади, власність, місце проживання. Облік мав проводитися шляхом безпосереднього опитування людей і занесення даних до окремих для кожної громади карток²². Отже, перепис 1880 р. передбачав значно ширший збір даних, ніж у попередні роки.

Щодо розмовної мови давалося окреме роз'яснення. Під нею для кожної особи розуміли ту мову, яка вживалася для спілкування у родині, з односельцями, на побутовому рівні. Зазначалося, що фіксуватися будуть тільки такі мови: німецька, чеська, словацька, польська, русинська, словенська, сербо-хорватська, італійська, румунська, угорська. Для того щоб констатувати у зареєстрованої особи розмовну мову, комісар статистики повинен був опитати членів сім'ї й у першу чергу голову сім'ї. Будь-який вплив сторонніх осіб заборонявся.

Безперечно, розмовна мова є однією з найважливіших ознак національної приналежності. Але вона не вичерпує цього поняття. Характерним прикладом на Буковині були євреї, які майже всі розмоваляли на їдиш. Визначення національності за розмовною мовою у даному випадку не спрацьовувало. Слід також зауважити, що хоча методика проведення перепису була дещо досконалішою, ніж у попередні рази, але і тут мали місце неодноразові перекручення й фальсифікації.

Результати перепису 1880 р. одразу розставили усе на свої місця. Було встановлено, що у краї проживає 239 690 (42,16 %) українців, 190 005 (33,43 %) — румунів²³. Це засвідчувало недостовірність даних, які оприлюднив у 1856—1857 рр. К. Чорніг. Його етнографічний метод визначення національностей себе не виправдав. Щоправда, деякі сучасні історики (зокрема Е. Турчинський) намагаються дані "Етнографії Австрійської імперії" К. Чорніга і матеріали перепису 1880 р. вважати достовірними, а великі відмінності між ними пояснюють еміграцією українців з Галичини²⁴. Однак подібне твердження абсолютно неправомірне. Дані, наведеш К. Чорнігом, а пізніше Буковинською торгово-промисловою палатою, не витримують критики. Характерно, якщо брати процентне співвідношення між українцями і румунами, то найближчими до результатів перепису 1880 р. є саме матеріали 1846 р. Тоді, як уже зазначалося, українців було на 10,72 % більше, ніж румунів, а у 1880 р. цей показник

становив 8,73 %. Одним з перших на це звернув увагу, як уже зазначалося, Л. Вабер у 1915 р.

Згідно з переписом 1880 р., на Буковині налічувалося 335 громад і 186 обшарів двірських (*). Українці проживали у 276 громадах і 159 обшарах двірських, румуни, — відповідно, у 253 і 100. У краї натічувалося 59 громад і 27 обшарів двірських, де не проживав жоден українець, 82 громади і 86 обшарів двірських, у яких не проживати румуни. У трьох північних повітах (Кіцманському, Чернівецькому, Вижницькому) українське населення повністю домінувало. У Кіцманському повіті з 81 087 чол. усього населення — 72 626 (89,56 %) становили українці, у Чернівецькому сільському повіті з 80 997 — 51 839 (64 %), у Вижницькому з 56 517 — 44 073 чол. (77,98 %). Румунів у цих повітах проживало відповідно - 525 (0,64 %), 16 101 (19,87 %), 168 (0,38 %), євреїв - 6222 (7,67 %), 9747 (12,03 %), 10 417 (18,43 %), німців і поляків незначна кількість⁵.

Два повіти (Серетський і Сторожинецький) мали найбільш строкатий етнічний склад населення. Жодна з етнічних груп не займала тут домінуючого становища. У Сторожинецькому повіті з 61 344 чол. усього населення 22 919 (37,36 %) становили українці, 29 388 (47,9 %) - румуни, 7238 (11,79 %) -- євреї, 444 чол. (0,72 %) -- німці. У Серетському — з 49 804 чол. усього населення українців налічувалося 18 827 (37,8 %), румунів - 14 804 (29,72 %), євреїв - 4592 (9,22 %), німців - 3704 чол. (7,43 %)²⁶.

Три південні повіти (Радівецький, Сучавський, Кимполунзький) відзначалися румунською більшістю населення. У Радівецькому повіті проживало 52 288 чол. (64,22 %) румунів, 7003 (8,6 %) — українців, 12 144 (14,9 %) — німців, 5222 (6,4 %) — євреїв; у Сучавському — 48,365 (63,46 %) — румунів, 8101 (10,62 %) — українців, 3704 (7,4 %) - німців, 3424 (6,8 %) — євреїв; у Кимполунзькому -- 21 944 (56,69 %) - румунів, 6070 (15,78 %) -- українців, 7181 (18,5 %) -- німців, 2694 чол. (6,9 %) — євреїв²⁷. Однак і в цих повітах знаходилися населені пункти, в яких проживати переважно українці, а в деяких — виключно українці. Наприклад, у Сучавському повіті це — Гатна (1885 українців і 203 румуни), Калинівці — Єнакі (432 українці і 2 румуни), Калинівці -- Купаренко (898 українців і 142 румуни), Мереця (1284 українці і 106 румунів) тощо. У Кимполунзькому — Кирлибаба (432 українці й 1 румун), Арджел (355 українців, 9 євреїв і жодного румуна), Бряза (1289 українців і 81 румун), Чумурна (269 українців і 7 євреїв)²⁸ і т. д.

Наступні переписи 1890, 1900 і 1910 років також проводилися на базі закону 1869 р. з доповненнями, які щодо визначення етнічного складу населення повторювали указ 1880 р. Згідно з цими переписами, українці у 1890 р. становили 268 367 чол. (41,37 %), румуни -- 208 301 (32,42 %). У 1900 р. проживало 297 798 чол. (41,16 %) українців і 229 018 (31,65 %) румунів²⁹. Як бачимо, незважаючи на абсолютне зростання чисельності українців на 58 108 чол., у процентному відношенні їх частка дещо скоротилася з 42,16 % у 1880 р. до 41,16 % у 1900 р. Так само дещо скоротився процентний показник румунів з 33,43 % до 31,65 %. Це пояснювалося у першу чергу еміграцією з краю українців та румунів, а також значно вищими темпами імміграції на Буковину поляків, євреїв, німців.

Офіційне визнання чисельної переваги українців у краї не влаштовувало представників румунської громади, бо це підривало основи їхніх тверджень про румунів як єдиний автохтонний народ Буковини. Щоб якось пояснити офіційну статистику, висувається теорія рутенізації (тобто українізації) румунського населення Буковини. Власне, ідея була не нова, її родоначальником можна вважати Олександра Гурмузакі і редаговану ним газету "Bucovina". В одній із статей, розміщеній у цій га-

зеті 1849 р., він заявляв, що нібито значна частина румунського населення між Дністром і Прутом розмовляє румунською та українською мовами і помилково записується до українців³⁰. Це було абсолютно бездоказове твердження. Зворотної можливості, щоб українці, які володіли українською та румунською мовами, помилково записувалися румунами, 0. Гурмузакі чомусь не допускав. Через декілька десятиліть активним прихильником ідеї "рутенізації" став буковинський митрополит Сильвестр Морар-Андрієвич. В "Апології" 1885 р. він проводив думку про те, що на Буковині живе один автохтонний православний волоський народ, який розмовляє двома мовами. Основною ознакою цього народу було, на його думку, православ'я. Русинів Буковини митрополит Сильвестр вважав зрученими волохами³¹. Пікантність ситуації полягала у тому, що дід Мораря-Андрієвича Андрій Мельник був українцем, який перебрався на Буковину з Галичини. А вже батько митрополита Сильвестра вважав себе виключно румуном.

З кінця ХІХ ст. з'являється ціла низка наукоподібних статей і книг, в яких думки О. Гурмузакі та Мораря-Андрієвича набули дальшого розвитку. В одній з них під назвою "Славізація Буковини у ХІХ ст. як відправний пункт майбутньої великопольської політики", виданій у 1900 р., зазначалося: "Русини бачать в румунах менш здатний до опору елемент, асимілювати який надзвичайно легко, з іншого боку, буковинські румуни часто не можуть зрозуміти, що будь-яке послаблення бойового духу тільки підносить противника, дає привід не до примирення, а тільки до повного придушення їх"³².

Довершеного вигляду концепція "рутенізації" набула в працях 1. Ністора, зокрема, його книзі "Національна боротьба на Буковині"³³. Уся національна боротьба у румунського історика фактично й зводилася до в'яснення динаміки чисельності українців та румунів. Тенденційно й однобічно підібравши матеріали, автор намагався довести виключно румунський характер краю у кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. Про статистичні матеріали, викладені у працях Й. Гайна, "Статистичному довіднику Австрійської монархії за 1861 р." або довіднику "Австро-Угорська монархія. Територія і населення" за 1874 р., які не підтверджували його концепцію, Ністор просто "забув" згадати. Так само нічого не повідомлялося про працю Л. Вабера. А про Бідермана, який, як уже зазначалося, одним з перших вказав на суперечливість австрійської статистики щодо етнічного складу населення Буковини, Ністор просто написав, що той нібито переплутав дані³⁴. Насправді Бідерман опирався на матеріали, опубліковані Й. Гайном. Пояснюючи результати перепису 1880 р. та наступних років, І. Ністор не був оригінальним і фактично повторив твердження своїх попередників з румунського табору, безапеляційно відстоюючи думку про українізацію румунського населення на Буковині. На жаль, фальшивість і надуманість тверджень Ністора не була своєчасно викрита і ця книга для деяких румунських та й не тільки румунських істориків служить ледве не головним джерелом з проблем обліку етнічного складу населення Буковини³⁵.

Роздуваючи істерію навколо так званої "рутенізації" (українізації) Буковини, румунські політики вимагали обмежити можливості еміграції з Галичини та інших земель на Буковину, пропагували гасло - "Буковина для буковинців", закликали не допускати розвитку української освіти, створення українських культурних товариств, не визнавали українську мову, як одну з трьох офіційних крайових мов. Так науково-статистичне питання переросло у політичне, стаю важливим фактором суспільного життя на Буковині.

Напередодні перепису 1910 р. розпочалася небачена кампанія у пресі, на різних зборах і вічах, де румуни закликали населення проявити, за

їх визначенням, "свідомість і записати розмовною мовою румунську. До речі, це також мало значення при формуванні національних курій для виборів до Буковинського сейму за новим виборчим законом, який саме у той час вводився в дію. У хід було пушено залякування простих людей, тиск на владні структури, а у деяких випадках засоби фізичного впливу щодо осіб, які здійснювали перепис. Повітовий староста Сторожинця повідомляв крайову управу, що був змушений приставити жандармів до комісара статистичного управління, щоб захистити його від неправомірних дій румунських агітаторів³⁶. Незважаючи на всі старання властей, забезпечити нормальний хід перепису у багатьох селах із змішаним населенням так і не вдалося. Під тиском румунських політичних кіл результати перепису було сфальсифіковано. Про це збереглося чимало документів. Наприклад, жителі громади Кам'янка Серетського повіту писали: "...Конскриптур проведено по несправедливості, бо людей скликувано до громадського уряду, де начальник громади Николай Кинощук і громадський радник Василь Шулько та інші силою людей аби записувалися волохами й відстрашували їх "голеними попами" (греко-католицької віри. — О. Д.). З тої причини записалося під насильством громадського начальника і згаданого радника багато людей, які є русинами, волохами. Так записано зверх половини села волохами"³⁷. У скарзі селян громади Гліт розкривається механізм фальсифікацій. Вони повідомляли: "Конскрипційний комісар лишив самого писаря яко помічника, а сей, списуючи людей, жадав від них волоської мови. Кожному, котрий мав картку, виставлену греко-орієнтальним священиком, записував у рубриці "розмовна мова" волоську мову. Списуватель конскрипційний, маючи перед собою картку уряду грецько-орієнтального, не питав по більшій частині о розговірну мову, кажучи, що кождий з такою картою належить до волоського попа"³⁸.

Внаслідок перепису 1910 р. на Буковині було зафіксовано 305 101 українець, що становило 38,38 % усього населення. Румунів налічувалося 273 254 чол. (34,38 %). У порівнянні з 1880 р. українське населення Буковини зросло на 65 411 чол. Однак питома вага українців серед усього населення скоротилася з 42,16 % до 38,38 %, тобто на 3,78 %, а питома вага румунів зросла у порівнянні з 1880 р. на 0,95 %, у порівнянні з 1900 р. - на 2,73 %, що є надзвичайно високим показником. В. Ботушанський, аналізуючи етнічну статистику цього часу, зауважував: "На початку ХХ ст. помітні надзвичайно високі темпи зростання числа румунів: за 1901— 1910 рр. на 25 % (у 1891— 1900 рр. — на 6 %), тобто у 4,2 рази порівняно з попередніми десятиліттями, у той час, як темпи зростання числа українців знизилися за відповідний період з 10 % до 5 %, тобто у два рази. Якихось глобальних несприятливих факторів для українців (масова смертність від епідемій, голоду та ін.) і позитивних для румунів (демографічний вибух народжуваності, різке зниження смертності, прибуття румунів з інших країн та ін.) у цей час не спостерігалось"³⁹.

За матеріалами перепису 1910 р., десятки сіл, які мали чималу українську людність, перетворились у "виключно румунські". В багатьох змішаних селах кількість українців зменшилася у багато разів. Наприклад, у Великім Кучурові і Мишливцях українців стало менше на 2 тис., Мерецеї — на 1 тис., Молодії — на 500, Чагрі, Бросківцях і Панці більше ніж на 300 і т. д.⁴⁰ Г. Піддубний нарахував таких сіл понад 323 більше ніж десятьма тисячами "украдених душ", тобто українців, яких записали румунами⁴¹.

Українські політики, беручи до уваги масовість фальшувань показників, вимагали навіть скасувати результати перепису 1910 р. Власті на це не погодилися, хоча навіть крайовий президент визнав, що мали місце деякі порушення під час обліку населення за розмовною мовою⁴².

Отже, перепис 1910 р. виявився найбільш сфальсифікованим. Але навіть за таким переписом українців було зафіксовано більше, ніж румунів. Перед першою світовою війною загальновизнаним залишався факт, що українське населення — найчисельніше на Буковині.

Буковина XIX — початку XX ст. була яскравим прикладом поліетнічного регіону, де тісно перепліталися демографічні і національні проблеми. З другої половини XIX ст. посилюється увага до етнічної статистики. Це мало в цілому позитивне значення. Тепер уже ніхто не наважувався довільно маніпулювати даними про етнічний склад населення краю. Румунські політики втратили важливу підвалину концепції автохтонства виключно румунів на Буковині. Австрійські власті з 80-х років XIX ст. були змушені уважніше ставитися до потреб українців як найчисельнішої етнічної групи Буковини.

- ¹Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. — Чернівці, 1897. — С. 21.
- ²Дністрянський С. Національна статистика // Студії з поля суспільних наук і статистики. — Львів, 1909. — Т. 1. — С. 17–64.
- ³Rohrer J. Politisch-anthmetischer Versuch über die Bukowina // Vaterlandische Blätter. — 1812. — 31 Oktober; Mieg F. Topographische Beschreibung und militärische Anmerkungen über den Bukowiner District. — Czernowitz, 1897. — S. 11.
- ⁴Budinszki J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. — Czernowilz, 1894. — S. 83.
- ⁵Prokopowitsch E. Die rumanische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. — Craz-Koln, 1965. — S. 100–110.
- ^{*}Czoernig K. Etnygraphie der Osterreichischen Monarchie. — Wien, 1857. — Bd. 1. — S. 6.
- ⁷Hain J. Handbuch der Statistik des Osterreichischen Kaiserstaats. — Wien, 1852. — Bd. 1. — S. 207, 211, 240.
- ⁸Tafeln iur Statistik der Osterreichischen Monarchi fur die Jahre 1849–1851. — Wien, 1856. — Tafel 2. — S. 3; Czoernig K. Etnygraphie der Osterreichischen Monarchie. — Bd. 1. — S. 77, 79.
- ⁹Tafeln iur Statistik der Osterreichischen Monarchi fur die Jahre 1855–1857. — Wien, 1861. — Bd. 3. — Tafel 2. — S. 53.
- ¹⁰Statistisches Handbuchlein fur die Osterreichische Monarchie. Verfasst vom K. Czoernig. — Wien, 1861. — S. 44–47.
- ¹Ficker A. Die Volkerstamme der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Cransen und Inseln // Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. --15. Jahrgang. — Heft. IV. — 1869. — S. 90.
- ²Ficker A. Hundert Jahre (1775–1875). — Wien, 1875. — S. 6.
- ⁸Hauptbericht der handels — und Gewerbe Kammer in Czernowitz nebst einer topographisch - historischen Darstellung. — Czernowitz, 1862. — S. 104; Hauptbericht und Statistik über das Heizogtuin Bukowina fur die Periode vom Jahre 1862 — 1871. — Lemberg, 1872. — S. 65.
- ⁷Osterreichisch-Ungarisch Monarchie (Flacheninhalt und Bevolkemng). — Wien, 1874. — S. 3.
- ¹⁵Schmitt - Schimmer A. Statistik des osterreichisch-ungarischen Kaiserstaates. — Wien, 1872.
- ¹⁶Die Bevolkerung der Bukowina // Bukowina. — 1862. — 3 April.
- ¹⁷Bidermann H. Die Bukowina unter osterreichischer Verwaltung (1775–1875). — Wien, 1875. — S. 63–64.
- ¹⁸Kaindl R., Manastyrski A. Die Ruthenen in der Bukowina. — Czernowitz, 1889. — Zweiter Abschnitt. — S. 35–36.
- ⁹Waber L. Die zahlenmapige Entwicklung der Volker Osterreichs 1846–1910 // Statistische Monatschrift. — N.F.XX. — Briinn, 1915. — S. 620.
- ²⁰Hof- und Staats- Handbuch des Kaiserthumes Osterreich fur das Jahr 1856. — Wien, 1856. — S. 8.
- ¹Die Bevolkerung der Bukowina // Bukowina. — 1862. — 3 Apru.
- ²Reichsgesetzblatt im Reichsrate vertretenen Konigreiche und Landem. — 1880. — N 103. — S. 367–380.
- ²³Special Orts-Repertorium der Bukowina. — Wien, 1885. — S. 26.
- ²⁴Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. — Wiesbaden, 1993. — S. 157.
- ^{*}Обшар двірський (gutsgebiet — нім.) — територія, що належала поміщикам на час скасування панщини у 1848 р. і до прийняття громадського статуту 1864 р. не підпорядковувалася сільській громаді. Ті, хто проживали на цій землі, не платили громадських податків і не виконували громадських повинностей, але їм не мали права брати участь у виборах до органів громадського самоврядування. До 1909 р. населення обшарів двірських обліковувалося австрійською статистикою окремо. За новим громадським статутом 1909 р. обшари двірські злилися із сільськими громадами.

- ²⁵ Підраховано за: Special Orts-Repertorium det Bukowina. — Wien, 1885. — S. 4—23.
- * Там же.
- ¹⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. — С. 4—26.
- ²⁹ Gemeindelexikon der Bukowina. — Wien, 1907. — S. 100; Special Orts-Repertorium der Bukowina. — Wien, 1894. — S. 42.
- "Hurmuzaki A. Nationaler Ultramontanismus // Bucowina. — 1849. — №5.
- ³ Foded ordinaciunilor consistoriului aichiepiscopescu in afacerile Archidiecesei ortodoxe-orientale a Bucowinei — 1885. — №10 — S. 1—18.
- ² Die Slavisirung der Bukowina im XIX. Jahihundert als Ausgangspunkt grosspoLnischer Zukunftsnohtik. — Wien, 1900. — S. 33.
- "Nistorl. Der Nationale Kampf der Bukowina. — Bucuresti, 1918. — S. 227.
- * Там же. — С. 198.
- ⁵ О п с и л А. Condiuonfle existentei Romanflor // Privitorul. — 1902. — №1.
- ³⁶ В r i x E. Die Umgangssprachen in Altysteneich zwischen Agitation und Assimilation. — Wien. 1982. — S. 395.
- ⁷ Державний архів Чернівецької області, ф. 3, оп. 2, спр. 27833, арк. 95.
- ¹⁸ Там же, спр. 27831, арк. 41.
- "Ботушанський В. М. Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX — поч. XX ст.) // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. — Чернівці, 1993. -- Ч. 1. — С. 49.
- ¹⁰ П о п о в и ч О. Перепись а Русини на Буковині // Буковинський православний календар на рік 1914. — Чернівці, 1913. — С. 85.
- "Піддубний Г. Буковина, її минуле й сучасне. — Держвидав України, 1928. — С. 57—58.
- ⁴² В r i x E. Die Umgangssprachen... — S. 398—399.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. В. СТАВНЮК (Київ)

**Роль античних студій
у формуванні історико-філософських поглядів
Михайла Драгоманова**

Здобуття Україною незалежності знаменувало водночас і початок інтенсивних пошуків нових світоглядних орієнтирів, у тому числі вироблення концепції "національної (чи "державницької") ідеї" тощо. Однією з основних тез, під знаком якої проходять ці пошуки, стала теза про "європейськість" України, про її належність до європейської цивілізації. Принагідно зазначимо, що "європейськість" визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами (спільність історичної долі та схожість історичних альтернатив, що поставали перед європейськими народами на різних етапах їх розвитку; спільність чи схожість підґрунтя і, що не менш важливо, факторів, якими тією чи іншою мірою зумовлювалися їх етно-соціальні риси, ментальні і, в найширшому значенні терміну, культурні особливості тощо).

Крім того, "європейськість" виявляється і в ставленні до античної спадщини. Звернення до надбань античної цивілізації є характерною ознакою чи не всіх європейських народів. Переосмислена з урахуванням національних традицій, історії, зрештою — менталітету, античність стала органічною складовою частиною середньовічної, нової та й новітньої Європи. При цьому важлива не стільки оригінальність розробки, скільки сам факт прилучення до проблем, ідей та образів, що виростають із античного підґрунтя.

У зв'язку з цим нагадаємо, що й на духовний розвиток України з найдавніших часів суттєво впливала античність, причому не тільки опосередковано, з погляду на візантійський і (православно-) християнський фактор, але й безпосередньо (навіть не беручи до уваги тієї обставини, що Північне Причорномор'я й Крим принаймні з середини I тис. до

н. е. були складовою частиною античної цивілізації чи її периферією, а тема скіфів у Греції і тема Греції в матеріальній та й у духовній культурі скіфів і їх наступників на території південних областей України перекликаються між собою і зумовлюють одна одну).

Широко відомий інтерес до античності в стінах Києво-Могилянської академії в XVII—XVIII ст., коли Україна прагнула утвердитися як європейська держава (символічно, що листи Богдана Хмельницького написані латиною...), а сучасна літературна українська мова й література виростають значною мірою з творчості І. П. Котляревського, а отже, і з його "Енеїди"; потужний струмінь класичної давнини наповнює твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Костомарова...

Ідеї й образи античної цивілізації міцно входять до числа стійких символів української духовної культури. Можна навіть говорити про "українську античність", як роблять англійці, коли говорять про "античність британську", німці - про "античність німецьку", французи — про "античність французьку" тощо.

Зрештою, символічно, що на античному, загальноєвропейському підґрунті формувалися наукові та суспільно-політичні погляди одного з найвідоміших представників українського ліберально-демократичного руху — М. Драгоманова, а в умовах становлення державної незалежності України на початку XX ст. саме до античності звернувся М. Грушевський.

Михайло Драгоманов, відомий широкому загалу насамперед як організатор київської "Громади" і видавець однойменного часопису, суспільно-політичний діяч і автор численних праць з різних галузей українознавства та слов'янознавства, розпочинав наукову діяльність у стінах Київського університету саме як антикознавець. Вінцем його ранніх праць з античної історії стала магістерська дисертація "Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит" ¹, яка й досьогодні може вважатися найповнішим у вітчизняній історіографії компендіумом поглядів, висловлюваних з приводу одного з найважливіших, поворотних моментів в історії античної, а отже, і європейської цивілізації, давніми та новими мислителями ².

Професійне звернення до історії Давньої Греції та Риму є однією з ознак, якими характеризується рецепція античності у М. Драгоманова (на відміну від багатьох його сучасників, російських революціонерів-демократів середини XIX ст. — Герцена, Писарева, Добролюбова, Чернишевського ³, котрі не були професійними істориками і перехід від Римської республіки до імперії визначали, за словами М. Драгоманова, "моралізаторським" підходом). На жаль, на долі його праць з проблем античної історії позначилася доля їх автора: після відставки і еміграції про їх перевидання у царській Росії не могло бути й мови; в пореволюційний період він був віднесений до представників українського ліберально-демократичного і націоналістичного руху, що також не сприяло виданню його творів (на відміну від творчості М. Чернишевського, праця якого з подібної проблеми — "Про причини падіння Риму" видавалася й за радянських часів ⁴).

Грунтовність античних студій Драгоманова, а також той факт, що вони написані в ранній період його наукової творчості, дають змогу дійти висновку про їх вплив на визначення основних світоглядних орієнтирів молодого вченого, його кругозору. Не викликає сумнівів, що під час перебування в Київському університеті (тобто в період становлення його як антикознавця) у Драгоманова сформувалося певне коло історико-філософських поглядів, навіть переконань, які не могли не позначитися на подальшій його не тільки науковій, але й суспільно-політичній діяльності. Він чітко формулює методи, покладені в основу його досліджень. Важливе місце серед них займає "критика і перевірка

думок шляхом порівнянь", оскільки, на думку автора, "один з найбільш зручних і плідних методів у всіх науках є, звичайно, порівняння" ³ (безумовно, тут мається на увазі порівняльно-історичний метод, який і сьогодні є одним з основних в арсеналі історика).

Широке використання історичних аналогій, паралелей, порівнянь є, таким чином, звичайним для Драгоманова. У дусі тодішньої історичної науки він вдається до пояснення давньої історії через факти історії нової і впевнений, що можна пояснювати нову історію через факти давньої. Взірцем для нього щодо цього був видатний англійський антикознавець і політичний діяч, автор фундаментальної історії Греції Джордж Грот. • 'Ми маємо на увазі, — писав Драгоманов, — вказати саме на Грота як на найсильніший прецедент, зразок критичного ставлення до давніх істориків, зразок реставрації давнього політичного життя шляхом порівняння з новим і ставлення до давнього життя за тими ж критеріями, за якими ставляться і до нового" ⁶.

Звичайно, в такому підході неважко побачити модернізацію історії — тенденцію, яка в другій половині XIX ст. дедалі відчутніше посилювалася в європейському антикознавстві. Не розвиваючи цю тему, зазначимо, що переважно негативна оцінка вказаної тенденції у вітчизняній історичній науці не є бездоганною — для дослідника давніх цивілізацій природним видається намагання виділити те спільне, що об'єднує покоління людей у людство і не дає сучасникам впасти в нігілістичне безпам'ятство ⁷ (звичайно, важливо при цьому зберегти почуття міри). Що ж до Драгоманова, то таке бачення ним всесвітньої історії було зумовлене критичною оцінкою "теорії процвітання і занепаду народів як молодості і старості організмів", "яка міцна й до цієї пори навіть у людей, що належать до позитивної школи..." ⁸ (тобто органічної теорії в дусі Дж. Віко), і ще впливової в ХІХ ст. механістичної чи, як пише Драгоманов, "метафізичної теорії безумовного прогресу" ⁹ в дусі просвітителів. Обидві, на думку Драгоманова, спричиняють хибне бачення історичного процесу, хоча і з різних причин.

Звернення до античної історії, звичайно, найтісніше пов'язане із загальними методологічними настановами дослідника. Прагнучи максимально об'єктивізувати процес, частина істориків практикувала з найдавніших часів і досьогодні практикує т. зв. "ерудитський" чи "антикварний" підхід, за якого дослідження античної історії обмежується конкретними проблемами історичного факту, його датування тощо, без широких узагальнень і теоретичних висновків.

Такий суто схоластичний інтерес до античності був абсолютно чужим для Драгоманова. Він вважав, що "історична наука за самою своєю атастивістю не може не віддзеркалювати боротьбу інтересів національних, релігійних і політичних" ¹⁰, а "бажання вчених бути неупередженими часто їх приводить до еклектизму, непослідовності, що ще більше затемняє питання, ніж найтенденційніша однобічність" ¹¹. Історична думка, отже, завжди підкоряється певній "філософії історії", а філософія історії "... завжди знаходиться в тісній залежності не тільки від самих ідеалів, які визнавав даний час, але й від поняття про можливість їх здійснення, від розміщення цих ідеалів у часі і просторі" ¹². Моральний ідеал при цьому вже сам по собі є певним "зародком філософії історії", оскільки саме він і виступає з найдавніших часів (як тільки людство вийшло з "первіснодикунського стану") "вихідною точкою для оцінки сучасного, минулого і майбутнього..." ¹³.

За Драгомановим, можливі три варіанти поглядів на здійснення морального ідеалу (звичайно, уявлення про цей ідеал змінюється у різних народів впродовж історії їх існування). Згідно з одним таким варіантом, моральний ідеал існував за часів предків або десь на краю світу; за іншим — ідеал є недосяжним у реальному, земному житті людини і

втілюється лише в світі трансцендентному — у "царстві небесному", "граді божому" тощо; зрештою, за третім варіантом, "посильне і поступове вдосконалення можливе й існує і в нинішньому світі; ідеал та бажання вдосконалення у майбутньому житті не повинно вести до байдужості до того, що робиться у житті дійсному, а навпаки — посилювати бажання можливого уподібнення життя дійсного життю ідеальному"¹⁴.

Основний недолік "органічної теорії", таким чином, полягає не в тому, що вона слідує певній "філософії історії", а в тому, що ця філософія історії вибудовується на некритично сприйнятих методологічних заасадах античних авторів. Для останніх, на думку Драгоманова, як і для античних народів загалом, поняття ходу історії та причин історичних явищ зводилися, по-перше, до віри в їх залежність від волі богів і від долі, а, по-друге, до переконання, що в минулому люди були щасливими і лише поступово щастя втратили¹⁵. Інакше кажучи, "філософія історії" античних греків і римлян ґрунтувалася на розглянутому вище першому варіанті поглядів на можливість здійснення "морального ідеалу".

Драгоманов детально аргументує свої висновки. Теза про віру античних еллінів у залежність історичних подій та явищ від долі чи волі божества проілюстрована посиланнями на Гомера, Гесіода, Геродота, твори яких не тільки висвітлюють ментальні особливості античної еллінської цивілізації, але й активно впливали на процес формування менталітету давньогрецького суспільства¹⁶. Так, у Гомера Зевс вирішує спір між людьми (Іл. I. 493; IV. 84; XIX. 224), обіцяє Фетіді покарати греків, посилає хибний сон Агамемнону (Іл. II. 2), надає царям поради (Іл. II. 197, 205), бажає врятувати Трою (Іл. IV. 1), забороняє богам втручатися у бій троянців з греками (Іл. VI. 2), зважає на терезах жереби обох народів (Іл. VI. 89), висловлює жаль з приводу долі сина свого Сарпедона та Гектора, але не може змінити рішення долі (Іл. XXII. 167, 209) тощо.

Подібні погляди, висловлені ще категоричніше, знаходить Драгоманов у Геродота: доля Креза — це покарання за злочини Гігеса (I. 7, 13, 24) і результат заздрощів богів (Солон застерігає Креза: "божество заздрісне і непостійне" • I. 32); через заздрість божества гине й Полікрат (III. 40). Загалом, пише Драгоманов, "весь твір Геродота пронизаний... поняттями про немезиду богів, то ображених неухагою чи злочинами людей, то капризних і заздрісних"¹⁷. Кір гине, покараний за жадібність (I. 112—114), Камбіз божеволіє через кривдження богів і релігії Єгипту (III. 28—30), хизування Ксеркса своїми силами покарано долею (Тюхе) і богом, який любить блискавкою вражати високих тварин, дерева і будівлі, бо йому неприємна чия б то не була велич, окрім своєї власної (VII. 10). Найяскравіше ж віра в долю і в керованість богів історичним процесом проступає, на думку Драгоманова, в промові, виголошеній Фемістоклом після вигнання Ксеркса, "...яку можна прийняти за загальний висновок усієї цієї національної епохи в історичній формі: "Не ми то зробили, але боги та герої"" — говорить Фемістокл" (VIII. 109)¹⁸.

Не менш ретельно простежує Драгоманов прояви в античній Елладі доктрини, відповідно до якої історія людства — це поступовий вихід його із "золотого віку"¹⁹. На формування цієї доктрини вплинуло декілька чинників, зокрема, так званий "евгемеризм", який у VI—I ст. до н. е. був, на думку Драгоманова, "зумовлений тим відносно вищим релігійно-філософським розвитком, яким відзначалися передові люди стародавнього світу в століття, найближчі до християнства"²⁰. Визначальною рисою евгемеризму, вважає Драгоманов, є перетворення старих релігійних міфів у сказання з історичним характером, у сказання про незвичайних завоювальників, якими розпочинається історія (для Греції це стосується міфів та легенди про Кекропса, Орфея, Тесея, Лікурґа тощо)²¹.

Другим важливим чинником формування доктрини про втрату людством "золотого віку" виступала, за Драгомановим, "філософократія", зумовлена знову ж таки "відносно високим рівнем розвитку суспільства" і репрезентована найрельєфніше Платоном²².

Нарешті, третім чинником у цьому логічному причинно-наслідковому ланцюжку виступає "загальний консервативний настрій древніх"²³ або ж "стародумство"²⁴, яке також зумовлене історичним процесом. "...Чим більше йшов процес моральних та політичних ідей, — пише М. Драгоманов, — чим більше збуджувалося незадоволення сьогоденням, тим більше ідеатизувалося минуле, тим більше минулому нав'язувалися такі риси, яких у нього не могло бути в жодному разі"²⁵. Крізь призму такого ідеалізованого минулого сприйняття сучасності не могло не бути песимістичним, тим більше, якщо згадати віру еллінів у долю та обумовленість історичного процесу волею богів. "...Багато які з ремствувань, — вважає Драгоманов, — пояснюються тим утопічним ідеалом (спільність майна, багатство без праці, нічим не затьмарювана любов поміж людей тощо), застосовавши який до будь-якого суспільства не можна не стати песимістом"²⁶.

Певним винятком є Фулідід, який жив у добу, коли "гостро ще відчувалася різниця між сучасним йому цивілізованим станом Афіні і варварством минулих часів та низьким рівнем цивілізації сусідів", і який у своїй "Історії" зауважує: "Старі часи не дали нічого великого ані в військовому відношенні, а ні в чомусь іншому" (I. 1— 6). Проте в творчості Ксенофонта, Полібія, Плутарха та інших античних авторів спостерігається стійка тенденція до ідеалізації давнини²⁸, її доповненням чи навіть варіантом виступає ідеалізація "віддалених країн і утопічних Атлантид"²⁹. "...Поняття про блаженні віки, • констатує Драгоманов, — перейшли в поняття про блаженні країни на краю світу і вплинули на зображення окремих народів вже не міфічних, але історичних. Так, народи, що знаходяться на північ від греків, — фракійці, скіфи, пастухи, "доїтелі коней", "молокоїди" уявлялися різним грецьким письменникам в дуже рожевому кольорі і отримували епітет "найсправедливіших з людей"³⁰. Поряд з Атлантидою, зображеною Платоном у діалогах "Тімей" та "Критій", біля острова за Геракловими Стовами, відкритого нібито карфагенцями і згадуваного в "Історичній бібліотеці" Діодора Сіцилійського (V. 19, 20), тобто суто міфічними оповідями, ще з часів Гомера традиція ідеалізує і більш історичні (чи навіть суто історичні) народи: в "Іліаді" (XIII. 4— 6) Зевс повернув своє обличчя до фракійців, славних "доїтелів коней", до галактофагів і абіїв — "найсправедливіших з людей"; Гесіод та Хоеріл ідеалізують моральні якості скіфів, а Геродот, хоча й намагається розповідати про останніх більш реалістично, проте також часто збивається на перекази щодо "блажених гіпербореїв" (IV. 13, 32, 33, 35) і "справедливих аргіппіїв" (IV. 23) тощо.

Евгемеризм, таким чином, "філософократія", "стародумство" (поряд з вірою в зумовленість історичних явищ, відсутністю ідеї прогресу) стати підґрунтям для формування "циклічної теорії історії, згідно з якою людство живе, погіршуючись від золотого чи божеського періоду до залізного, людського"³². Ця теорія значною мірою зумовила "хибні уявлення про найдавніші епохи античності" і "хибні уявлення про більш пізню історію греків...", а саме, що порівняно з героїчною, ідеалізованою давниною "військовий дух співвітчизників вже ослаб", що "хід мирного життя і внутрішній прогрес нудний для оповіді"³³, а "моральний ідеал" сучасниками втрачений і виявляється лише в міфологізованих, (напів) утопічних народів. Саме на цій теорії, на думку Драгоманова, базуються погляди про історичний процес як циклічну зміну дитинства, юності, зрілості та старості людських спільнот і народів, притаманні новим

історикам. "Все це, разом взяте, — констатує Драгоманов, — дало такі незвичайно штучні і поверхові побудови системи історії, котрими ряснить філософія історії Гегеля, яка, однак, впливала на монографічні роботи з історії"³⁴.

Симпатії Драгоманова на боці третього варіанту поглядів щодо здійснення "морального ідеалу", а саме — на боці "теорії прогресу". "Тільки віра в прогрес, при всій строгості ідеалу, рятує людину від песимізму і відчаю, від гуманної мізантропії і навчає міряти час і людей міркою відносної досконалості, властиво історичною... Ідея прогресу... змусила... вникати у внутрішні причини історичних явищ та змін — культурні, економічні, соціальні, політичні — і ослабила поняття про випадковість в історії чи приписування особистостям більшого значення, ніж вони мали у дійсності. Тільки з визнанням ідеї прогресу, визнання певної правильності і закономірності в історичних явищах знайшло собі тверду підставу"³⁵. Ідея прогресу дає змогу розглядати античну історію без ідеалізації її найдавніших етапів і без надмірного критицизму стосовно етапів пізніших - історії античної Ечлади після Пелопоннеської війни та історії Риму після загибелі Республіки³⁶.

Проте сприйнята "метафізична", теорія прогресу може зашкодити дослідженню історичного процесу взагалі і давньої історії, зокрема, адже "метафізична теорія безумовного прогресу навела на думку, що історичні явища не повторюються"³⁷. Для Драгоманова такий висновок неприйнятний. З критики традиційної "філософії історії" стосовно античної цивілізації він формулює власні висновки. На його погляд, один закон історії полягає в тому, що "певні явища історичні повторюються за певних умов"³⁸, а другий, — що "певні явища повторюються з меншою силою або зовсім перестають повторюватися тому, що певні умови для них слабшають чи перестають існувати"³⁹.

Звідси випливає й інший висновок: "...Практичному діячеві в історії, як практичному механікові, залишається вже узгоджувати свою діяльність з напрямком течії історії, визначеним вищевказаними узагальненнями"⁴⁰. Як результат — пробудження в істориків палкого бажання, яке поділяє й Драгоманов: "Знайти такі ж об'єктивно-точні начала для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі", прагнення створити науку про суспільство — соціологію, "якій багато наук, що існували досі самостійно, повинні стати відділами", тобто науку в дусі Огюста Конта, Мілля, Бокля і Спенсера⁴¹, а таким чином, і "соціологічний метод", про який, звичайно, говорить при характеристиці історико-філософських, методологічних поглядів і настанов Драгоманова⁴².

Як і названий вище порівняльно-історичний метод, соціологічний метод передбачає, вважав Драгоманов, увагу до історичного факту, але при цьому "різниця між новітніми і древніми очікуваннями повчань від історії полягає, головним чином, у тому, що древні чекати повчань від конкретного факту, а ми, — зазначає він, — від вивчення цілого ряду фактів одного роду"⁴³. Вони, на думку Драгоманова, і дадуть "міцний матеріал про розвиток людського суспільства взагалі"⁴⁴, причому особливого значення набувають факти і дослідження історії класичних народів — давніх греків і римлян.

Крім повчальних історичних прикладів, які наводять античні автори⁴⁵, античність актуальна сьогодні сама по собі, а традиційний поділ історії на давню, середню та нову є невинуватим, "адже тільки нещодавно нове життя піднялось рішуче на подальший ступінь розвитку порівняно з давнім", "нові суспільства ще перед самим XIX століттям знаходилися під чарівливістю класичного життя і літератури"⁴⁶.

Таким чином, вважає Драгоманов, "багато фактів новоєвропейської історії, до самого XVIII ст. включно, при систематичному [а не хроноло-

Ічному! — В. С./ розподілу її за ступенями розвитку, довелося б розмістити не в вертикальному напрямку, після фактів давньої історії, а поряд з ними в горизонтальному напрямку, оскільки ці факти нової історії, маючи місце на більш широкій території, об'єднанню якої сприяла давня цивілізація, відрізняються від фактів давньої історії тільки розмірами і складністю, а не сутністю⁴⁷. І далі: "Такий паралельний огляд фактів давньої та нової історії підвищує інтерес і значення особливо до історії класичних народів, оскільки в ній можна бачити ті ж явища, що в новій, але тільки в більш простому і більш рельєфному вигляді: таке паралельне вивчення фактів давньої та нової історії принесе тому користь останній; разом з тим, воно корисне і для давньої історії, тому що допомагає через порівняння з часами, від яких залишилося більше пам'яток, доповнити брак відомостей стосовно багатьох сторін давнього життя"⁴⁸.

При цьому "...складність питання щодо співвідношення явищ давнього і нового життя випадає на тих, хто вивчає спеціально головним чином це останнє. В історії народів новоєвропейських, дійсно, змішуються і струмין цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, котрі, вступивши в контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни. Спеціалісти ж з давньої історії мають перед собою цілком простий і природний хід розвитку людини в суспільстві від найнижчих ступенів включно до тієї, яка називалася Римською імперією"⁴⁹. Одним з найбільш показових прикладів подібного підходу до вивчення історії є, на думку Драгоманова, дванадцятитомна "Історія Греції" Дж. Грота⁵⁰. Коло замкнулося.

Антична спадщина, таким чином, є для Михайла Драгоманова не тільки об'єктом дослідження, але й невичерпним джерелом, яким завжди будуть користуватися при вирішенні найактуальніших проблем народи, і тим дзеркалом, в яке вічно мусить вдивлятися людство, простуючи в майбуття.

У ході роздумів над долею античної цивілізації та її спадщини в наступні часи сформуватися наукові і суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, а саме - прагнення до самостійної, неупередженої оцінки навіть найтрадиційніших питань, розуміння місця та ролі гуманітарної освіти у формуванні масової свідомості, симпатія до ідеї політичної емансипації народів, що входили (і входять) до складу великих імперій, — все, що повною мірою виявиться в його наступних дослідженнях, його особистій долі.

Сьогодні антична спадщина є своєрідним "пробним каменем", на якому можуть перевірятися ідеї й погляди всіх тих, хто звертається до неї (оскільки "те, що сприймається, — сприймається за образом того, хто сприймає" - *sicundum modum recipientis*⁵¹); тим знаменником, тим "завершальним", в якому виявляються "зв'язок та спільність різних явищ"; вона, нарешті, є й одним з перехресть, на якому "зустрічається", зокрема, історія України із загальноєвропейською, всесвітньою історією.

⁴⁷ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и К. К. Тацит // Университетские известия. — 1869. — № — 11.

⁴⁸ Оцінка ранніх праць М. Драгоманова дана в статті: Кузищин В. Й., Фролов Э. Д. Изучение античности в России // Историография античной истории. — М., 1980. — С. 137—138; Пор.: Машкин Н. А. История Древнего Рима. — М., 1950. — С. 58; Тройский И. М. Корнелий Тацит // Тацит Корнелий. Соч. в 2 т. - М., 1993. - Т. 1. - С. 601.

⁴⁹ Рецензія античності в російській культурі проаналізована в численних працях таких висококваліфікованих антикознавців, як С. С. Аверінцев, А. А. Тахо-Годі, В. Н. Ярхо і багатьох інших істориків, культурологів, філологів тощо. Зразковою вважаємо статтю А. К. Гаврилова "Марк Аврелій в Росії" (Аврелий Марк. Размышления. - СПб., 1993. - С. 115-173).

Порівняння долі творів Драгоманова і Чернишевського пояснюється тією обставиною, що за радянських часів обидва оцінювалися головним чином не за літературними чи науковими талантами, а за суспільно-політичною орієнтацією. Певним компендіумом подібних оцінок може вважатися "Советский энциклопедический словарь", де Чернишевський - "рос. революционер-демократ, ученый, писатель, лит. критик. ... Вождь рев. руху 60-х років... Дав глибоку критику капіталізму, вважав соціалізм обґрунтованим усім розвитком людства; однак як утопіст вважав можливим для Росії перехід до соціалізму через селянську общину..." (М., 1985. — С. 1482— 1483), тоді як Драгоманов - "укр. історик, фольклорист, бурж. ліберал, прибічник націоналістич. теорії безкласовості укр. народу". Організатор Київської Громади. З 1876 р. емігрант. Вид. і ред. ж. "Громада", проповідував культурно-нац. автономію України". (Там же. — С. 409).

⁵ Университетские известия. - 1869. — №. — С. 27— 28.

⁶ Там же. — С. 30. Пор.: Драгоманов М. Положения и задачи науки древней истории. Лекция при начале курса всеобщей истории в Киевском университете в 1873— 1874 учебном году // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1874. - № 1. — С. 180. Про Грота, крім загальних характеристик у вітчизняній курсах з історії Давньої Греції, див.: М o m i g l i a n o A. Studies in Historiography. George Grotkand the Study of Greek History'. — London, 1966.

⁷ У радянській історіографії на захист історичних аналогій рішуче виступила О. М. Штаерман: "Визначаючи, що античний світ відрізняється від сучасного, історики знову і знову шукають у ньому паралелі сучасним подіям, прообрази сучасних діячів, намагаються, вивчаючи долю античності, вгадати заздалегідь майбутнє. Виправданням їм може служити той більш або менш усвідомлюваний істориками факт, що наука їх може отримати якийсь суспільний резонанс лише, коли вона так чи інакше відгукується на питання, що хвилюють їх сучасників. В іншому випадку вона перетворюється в "науку для науки" і вироджується так само, як "мистецтво для мистецтва", сприймається як потрібне лише невеликій групі спеціалістів копання в фактах далекого минулого. Виявлення історичних закономірностей шляхом методу історичних аналогій є, серед іншого, одним з шляхів подолання відірваності історії від життя і його питань" (Ш т а е р м а н Е. М. Античное общество. Модернизация истории и исторические аналогии // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1968. — С. 640). З дещо інших позицій відстоює право на зближення античності й сучасності Е. Д. Фролов, риторично запитуючи, "...чи ж можливе взагалі якесь дослідження, спрямоване на реконструкцію найдавнішого минулого, без зіставлення, без судження за аналогією, а, отже, і без зближення з більш відомим пізнішим чи навіть сучасним періодом?" (Фролов Э. Д. Рождение греческого подиса. — Л., 1988. — С. 20).

⁸ Драгоманов М. Положения... — С. 166. Пор.: С. 168.

⁹ Там же. - С. 174.

¹⁰ Университетские известия. — 1869. — №. - С. 33.

¹¹ Там же. - С. 34.

¹² Там же. - С. 35.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. - С. 35— 37.

¹⁶ Там же. - С. 35— 43. Тема долі дійсно є однією з домінант давньогрецького (і не тільки давньогрецького!) менталітету, про що слушно зауважив один з кращих істориків античної філософії ХХ ст. О. Ф. Лосев. "Якщо ви вважаєте, що доля — це тільки безглузда і непотрібна вигадка, тоді вам зовсім не слід займатися історією філософії, а особливо її античним періодом, — пише він. — Потрібна максимальна чесність і неупередженість думки, щоб констатувати всю життєву реальність, моторошну реальність того, що люди називають долею" (Л о с е в А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. - М., 1979. - С. 172).

¹⁷ Университетские известия. — 1869. — №. — С. 39.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. — С. 42. Пор.: Драгоманов М. Положения... — С. 168. ²⁰

Драгоманов М. Положения... — С. 167. ²¹ Там же. - С. 169— 170.

²² Там же. - С. 168.

²³ Там же.

²⁴ Термін "стародумство" є для Драгоманова фактично еквівалентом терміна "консерватизм" і широко вживається в усіх його працях з античної історії. Подібна адаптація загальновизнаних термінів до рідної мови була характерною для ХІХ ст.

²⁵ Университетские известия. — 1869. — №. — С. 43.

²⁶ Там же. - С. 53.

²⁷ Там же. — С. 42.

²⁸ Там же. - С. 42— 43.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. - С.

³¹ Там же.

³² Драгоманов М. Положения... — С. 168. ³³

Там же. - С. 168— 170. ³⁴ Там же. — С. 169.

³⁵ Университетские известия. — 1869. — №. — С. 36.

³⁶ Апологія пізньої доби античної цивілізації є, власне, відправним пунктом для М. Драгоманова в усіх його ранніх працях. Фактичне зближення історії Греції після Пе-

А, А. Попок

лопоннеської війни та історії Риму після занепаду Республіки див.: Драгоманов М. Положення... — С. 166.

⁷ Там же. - С. 174.

⁸ Там же.

⁹ Там же. - С. 175.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. - С. 172.

¹² Див., напр.: С о к у р е н к о В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. (М. Драгоманов, С.

Подолинский, О. Терлецкий). — К., 1978; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. — К., 1965;

та ін.

¹³ Драгоманов М. Положення... — С. 175.

¹⁴ Там же. - С. 180.

¹⁵ Там же. - С. 174.

¹⁶ Там же. — С. 180.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. - С. 180-181.

²⁰ Там же. - С. 180.

²¹ Середньовічна теза. Див. про це: Г а в р и л о в А. К. Указ. соч. — С. 116.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. А. ПОПОК (Київ)

Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст.

До найчисленніших з усіх груп української діаспори відноситься українська національна спільнота у Російській Федерації. За даними перепису 1989 р., в цій країні проживало понад 4,3 млн. українців, що становило 2,9 % усього населення. Проте в українській (часом і російській) пресі називаються цифри від 10 до 20 млн. українців, що обчислюються авторами шляхом екстраполяції показників природного приросту українського населення та його міграційних припливів. Вочевидь, що подібні припущення мають реальну основу й цілком можливі, однак відсутність глибокого наукового дослідження цього питання не дозволяє оперувати такими показниками офіційно.

В свою чергу, одним із найбільших скупчень українства у Російській Федерації був і залишається Далекий Схід. Але, якщо питання про переселення та освоєння українцями цієї величезної і багатой території історичною наукою колишнього СРСР, хоч і фрагментарно, все ж висвітлювалось (можна згадати праці С. І. Брука, Ф. Ф. Буссе, М. І. Венюкова, Г. Ю. Грум-Гржимайла, В. М. Кабузана, М. А. Якименка), то їх суспільно-культурне й громадсько-політичне життя з відомих причин практично залишалося поза увагою дослідників.

Зокрема, із згаданих вже вчених М. І. Венюков досліджував процес заселення Далекосхідного краю в перші роки після його включення до складу Російської Імперії (1858— 1869 рр.), Г. Ю. Грум-Гржимайло докладно вивчав хід заселення й господарського освоєння Амурської області в 1857— 1893 рр.

Ф. Ф. Буссе проаналізував хід заселення Південно-Уссурійського краю Приморської області в 1883— 1893 рр. й показав вирішальну роль в цьому Лівобережної України і, в першу чергу, Чернігівської губернії.

М. О. Якименко досліджує переселення селян з українських губерній, насамперед з Полтавської губернії, за часів Столипінської аграрної реформи.

Лише останнім часом почали з'являтися публікації про життя українців у цьому регіоні, їх національно-культурні та мовні проблеми¹.

З огляду на те, що місця найбільш компактних поселень українців на Далекому Сході, згідно з нинішнім територіальним поділом, знахо-

дяться на території двох держав — Російської Федерації та Китаю, як характерний приклад таких спільнот в даній статті будуть розглянуті українські поселення на Зеленому Клині та в Маньчжурії.

Формування українських поселень на Далекому Сході почалося з часу приєднання цих територій до Російської імперії за Айгунським (8 грудня 1858 р.) та Пекінським (2 листопада 1860 р.) договорами. Однак спочатку переселення українців мали поодинокий і спорадичний характер, масове ж їх переселення в цей регіон почалося з 80-х рр. XIX ст. Місцями компактних поселень вихідців з українських губерній стали нинішні Приморський, більша частина Хабаровського країв та Амурська обл. — територія більш відома під назвою Зелений Клин. Взагалі слід зазначити, що до цього часу не існує єдино визначеного терміну "Зелений Клин". Як географічний, так і суспільно-політичний його зміст різні дослідники розуміють по-різному, і з плином часу він дещо змінювався. За визначенням відомого діаспорного дослідника, активного і безпосереднього учасника подій 1917— 20-х рр. на Далекому Сході І. Світа, площа Зеленого Клину сягає 2 100 000 кв. км². Цю ж точку зору поділяє й доктор В. Сергійчук³. "Енциклопедія українознавства", в свою чергу, визначає територію Зеленого Клину межами Амурської і Приморської, які в загальному підсумку становлять близько 1 000 000 кв. км¹

Однак більшість дослідників єдині в тому, що спершу назву "Зелений Клин" переселенці з України дали частині Південно-Уссурійської округи Приморської області Російської імперії. Ось як, наприклад, писав про це О. Мицюк у своїй праці "Про переселення на Датський Схід", виданій в Києві в 1913 р.: "...Отам лежить понад тим морем (Японським. — А. П.) велика область, що зветься через те Приморською. Багацько в її країн пустинних совсім, або мало придатних для хліборобства, аге є одна, яка з давніх давен була влюблена нашим народом і якій він дав своє ім'я, перехрестивши на "Зелений Клин". Країна та — Уссурійська"⁵.

Пізніше ця назва поширилась і на сусідні землі, де осідали колоністи з українських губерній. Професор І. Пимонович у своїй економічній розвідці "Зелений Клин • Нова Україна", виданій у Львові в 1924 р., визначав кордони Зеленого Клину так: "...*На півдні* ріки Амур і Уссурі та Японське море; *на півночі*: Становий хребет (*гори*), або адміністративна границя між Амурською і Якутською областю, а далі на схід адміністративна границя між Удською та Охотською округою аж до Охотського моря; *на сході*: Японське море, Татарський пролив та Охотське море; *на заході*: адміністративна границя між Амурською та Забайкальською областю...

Простір Зеленого Клину такий: вся Амурська область має 449 500 кв. км та Українсько-приморський Край (чотири округи) — 559 500 кв. км, а разом 1 008 000 кв. км"⁶.

Беручи до уваги, що саме в цих адміністративних кордонах розселилося близько 90 відсотків переселенців з українських губерній, котрі прибули свого часу на Дачекі Схід, можна стверджувати, що дані, подані Енциклопедією, ближчі до істини.

Переселення українців тривало до середини 80-х рр. нинішнього століття, набуваючи в ряді випадків масового характеру.

Матеріали переписів населення свідчать не тільки про послідовне зниження кількості українців у Приморському краї: в 1923 р. — 50,61 %⁷ (при цьому слід мати на увазі, що, згідно з секретною доповідною запискою за №21/с Датькрайвиконкому до відділу національностей ВЦВК, "...украинцы определяются исключительно по месту выхода"), а в 1989 р. вже тільки 8,2 %, але й частки українців, які вважають рідною мову своєї національності: якщо в 1939 р. їх було 46,1 %, в

1959 р. — 38,6 %, то в 1989 — вже 34,2 %⁸. Більш істотна втрата мови серед жителів міст.

Українське національне життя на Зеленому Клині та в Маньчжурії розвиваюся нерівномірно. До 1917 р. воно мало виключно культурно-просвітницьку спрямованість і концентрувалося в Українському клубі в Харбіні та драматичних гуртках, що виникали в українських поселеннях, розташованих вздовж залізниці. У Примор'ї центром громадського життя того періоду були "Студентське товариство українців" при Східному інституті на чолі з К. Андрущенко та гурток при Народному домі у Владивостоці. У період 1917—1921 рр. на всій території Далекого Сходу культурно-освітня праця поєднувалася з політичною. Однак із встановленням на Приморщині та Амурщині влади більшовиків українське суспільне життя було пригнічене у всіх проявах, єдиним його центром до кінця 40-х рр. залишалася Маньчжурія.

І. Світ поділяв історію суспільно-культурницького та громадсько-політичного життя українців на Далекому Сході на чотири періоди: 1) за часів перших переселень до 1905 р.; 2) від 1905 до 1917 р.; 3) від 1917 до 1922 р.; 4) від 1922 р.⁹

З погляду дня сьогодення таких періодів можна виділити сім — обмеживши 4-й період 1922—1931 рр.; 5) 1931—1933 рр. (період так званої "українізації"); 6) від 1933 до поч. 1990-х рр.; 7) від початку 1990-х рр.

Початок відносно активного громадського життя українців на Далекому Сході датується 1905 р., періодом певною мірою ліберальної політики царату відносно національних меншин, викликаной революцією. Тоді значно збільшилося надходження до краю української друкованої продукції не тільки з України, але й від українських громад Сполучених Штатів Америки, з якими вже існували відносно сталі контакти¹⁰.

1907 р. у Владивостоці при Східному інституті почало діяти "Студентське товариство українців" на чолі з К. Андрущенко. Члени товариства ставили театральні вистави, провадили українську агітацію, виписували книжки й часописи і деякий час — під керівництвом Б. Воблого — були досить активними у громадському і культурному житті. Першою ж і, на жаль, невдалою спробою створення національного об'єднання українців на Зеленому Клині було намагання організувати "Просвіту" у 1906 р. в м. Микольську-Уссурійському¹¹.

Ще одна така спроба була зроблена 9 лютого 1910 р., коли від імені фундаторів: міщанина П. Хоменка, купця С. Ніжинського, селянина Й. Переверзева-Разсуди, поштово-телеграфного чиновника З. Шевченка та наглядача телеграфу І. Кривоноса військовому губернатору Приморської області було подане прохання щодо затвердження статуту товариства "Просвіта". Це прохання було розглянуто "Приморским областным по делам об обществах и союзах присутствием" 23 лютого 1910 р., яке прийняло таке рішення: "Усматривая из представленного устава общества "Просвита" ... что цель общества направлена исключительно к объединению украинцев и что подобное объединение, ведущее к обособленности украинцев, может вызвать враждебную рознь в среде других групп населения, а потому общество с такими целями должно быть признано угрожающим общественному спокойствию и безопасности, постановило в регистрации означенного устава отказать"¹².

Отже, за цих умов деякий час товариство в Микольську-Уссурійському існувало нелегально. Таємно діяв і український гурток в Імані (нині — м. Дальнереченськ Приморського краю)¹³. На всій території Зеленого Клину тільки в Благовіщенську вдалося в ті роки отримати дозвіл на відкрите ведення української роботи, коли в 1911 р. був затверджений статут "Українського Клубу".

Як свідчать архівні жандармські документи, перед першою світовою війною активно працював нелегальний український гурток при Народному Домі у Владивостоці. Серед відомих жандармському управлінню членів гуртка були: Антонюк, Лемішко, Федорів, Яценко, Печінко, Іващенко, Ткалич, Костяєв, Глушко та Мостіпан¹⁵.

Гурток підтримував тісні контакти з українськими громадами в діаспорі, передплачував українські видання, ставив спектаклі тощо.

З початком першої світової війни владою були запроваджені більш суворі адміністративні заходи, внаслідок чого суспільне життя українців на Зеленому Кліні практично завмерло. Тільки в межах концесії Східно-Китайської залізниці в Маньчжурії, де адміністрація була більш лояльною, деяку роботу проводив Харбінський Український клуб та театральні гуртки на окремих станціях. Щоправда, 9 березня 1916 р. у Владивостоці була здійснена ще одна спроба створити українську організацію під виглядом "Владивостоцького Українського Благодійного Громадського Зібрання". Однак Приморське обласне у міських справах присутствіє і цього разу відмовило в реєстрації статуту¹⁶.

Лише після лютневої революції 1917 р. з'явилися більш сприятливі умови для відносно вільного національно-культурного розвитку українців на Далекому Сході. Як зазначав І. Світ, "скрізь, де на території Далекого Сходу жили українці, незалежно від їх кількості, замість різних революційних комітетів, почали творитися національні організації - громади, бо для української нації революція 1917 р. була не соціальною революцією, а національною"¹⁷.

Вже 25 березня 1917 р. у Владивостоці постала "Громада", очолив яку полковник Ф. Стешко. Пізніше громади виникли в Микольську-Уссурійському, Імані, Спаську, Кневичах, Новокиївці, Михайлівці, Монастирищі, Посєті, Осинівці, Григорівці, Новопокровці та інших населених пунктах. Ці організації проіснували аж до їхнього розпуску більшовиками в листопаді 1922 р. Крім цих, універсальних за своїм завданням об'єднань, зорганізувалися також місцеві осередки українських політичних партій — есерів та соціал-демократів.

Виникнення центрів українського громадського життя у різних місцях Далекого Сходу створило необхідні передумови для скликання 11—14 червня 1917 р. в Микольську-Уссурійському I Загального Всеукраїнського з'їзду діячів і громадянства Далекого Сходу¹⁸. У роботі з'їзду взяли участь 53 представники понад 20 громадських (громад, кооперативів, вчительських спілок тощо) та військових організацій. Крім того, в роботі окремих секцій (загалом на з'їзді працювали національна, шкільна, фондова та організаційна секції) брали участь близько ста українців з правом дорадчого голосу. Аналіз наявних джерел дає підстави стверджувати, що саме з цього першого з'їзду почалась активна планова українська робота на Далекому Сході.

З'їздом були прийняті рішення про відкриття гуртків товариства "Просвіта", філій громад, заснування шкіл і бібліотек, розповсюдження друкованого слова, організацію українського війська¹⁹.

З метою налагодження поточних справ і підготовки II з'їзду було обрано Далекосхідний тимчасовий виконавчий комітет, до складу якого увійшли: О. Ступак, П. Василенко, М. Прокопєць, І. Ігнатенко та О. Попович.

16 липня 1917 р. в Харбіні відбувся з'їзд українців Маньчжурії, який обрав Маньчжурську Окружну Раду на чолі з лікарем І. Мозоловським²⁰. До Ради увійшли 15 цивільних, 15 військових та 4 представники від жіноцтва. Правління Українського клубу в Харбіні входило до Ради повним складом²¹. З метою більш ефективної діяльності Окружної Ради були засновані чотири секції: культурно-освітня, агітаційно-політична, фондова та військова²². Окружній Раді (діяла до 1921 р.)

підлягали й українські організації на станціях Східно-Китайської залізниці, зокрема, на ст. Маньчжурія, Хайлар, Цицикар, Бухеду, Яоминь, Іменьпо, Ханьдаохедзи та Погранична²³.

Заходами голови військової секції П. Твардовського були зорганізовані дві українські сотні: в Харбіні — ім. Т. Г. Шевченка, яка підлягала Окружній Раді, та на ст. Хайлар. Через деякий час, з огляду на невелику чисельність останньої, вона була приєднана до Харбінської, "...в якій тепер було вже більше 200 душ"²⁴. Формування військових частин проходило під гаслом допомоги далекій батьківщині. Перша сотня виїхала в Україну в червні 1917 р. з Владивостока, друга — восени з Харбіна²⁵. Тільки в кінці 1918 р. почалося формування військових частин, що мали на меті захист українських інтересів на Далекому Сході. Під час інтервенції Антанти вживалися заходи по формуванню українського корпусу, які, однак, не вдалося реалізувати. Лише у Владивостоці в 1920 р. деякий час існував український курінь та була спроба формування полку на ст. Ехо в Маньчжурії²⁶.

Другий Далекосхідний з'їзд українців, що відбувся 4—7 січня 1918 р. в Хабаровську, обрав новий склад Тимчасового комітету (Г. Мелашич, Г. Кириченко-Могила, Я. Кушнарєнко) та для зв'язку з Україною й захисту інтересів місцевих селян, які бажали повернутися на батьківщину, ухвалив надіслати своїх делегатів до Києва²⁷.

7—12 квітня 1918 р. в Хабаровську під проводом голови Владивостоцької "Просвіти" Ю. Глушка-Мови відбувся III Далекосхідний Український з'їзд.

Згідно з рішенням з'їзду, на всій території Далекого Сходу було утворено десять окружних рад. А саме:

- Благовіщенська — громади в Миколаївську, Волковську, Костянтиноградівці, Верхній Полтавці, Черкасівці та Український клуб у Благовіщенську;

- Владивостоцька — громади в Кнєвічах, Новокиївці та Посьєті;

- Микольсько-Уссурійська — "Просвіта", кооперативи, спілки, видавництво, громади в с. Михайлівка, Монастирище, Онисівка, Григорівка;

- Свобідненська — "Просвіта", кооператив "Хлібороб", громади у Слободі, на ст. Бочкарьово, Кондратьєво, Сковородино, с. Вел. Саванці, Білоногівиї, Добрянці та ін.;

- Хабаровська — "Просвіта", споживче товариство "Запорожець", громади у с. Лермонтовка, на ст. В'яземська та ін.

Значно слабкішими організаційно були Сахалінська та Камчатська округи. До складу останньої входила лише одна громада в Петропавловську. Сахалінська Окружна Рада знаходилася у Миколаєвську-на-Амурі — тут існували громади на рибних промислах, в тому числі і на Сахаліні, а також дві рибальські кооперативні артілі — "Зелений гай" та "Україна".

Крім того, були засновані Забайкальська та Іманська Окружні Ради²⁸.

Хоч П. Твардовського й було призначено консулом на Далекому Сході²⁹, а головам окружних рад надані своєрідні консульські повноваження "по захисту прав та інтересів українських громад у Московщині"³⁰, проте об'єктивно військово-політична ситуація, що складалася тоді не на користь Українській державі, не сприяла вирішенню проблеми Зеленого Клину, як того бажали тамтешні українці.

До речі, повноваження П. Твардовського визнали й більшовики (народний комісар закордонних справ Г. Чичерін видав розпорядження відповідним урядам щодо проїзду Українського консула на Далекий Схід без затримки й допомоги йому в разі потреби)³¹ та Тимчасовий Сибірський уряд, який дозволив йому формувати українські військові частини

і скликати з'їзди українців. Видане консулу посвідчення (№4) за підписом Голови Ради Міністрів П. Вологодського проголошувало: "Предъявителю сего украинскому консулу Петру Федоровичу Твардовскому разрешается право формировать украинские части и право беспрепятственного созыва украинских съездов по всей территории Сибири с соблюдением общих правш к созыву съездов"³². Було організовано роботу віце-консула інж. М. Яновицького у Ново-Миколаївську (нині Новосибірськ)³³.

Активність українців Далекого Сходу була безпосередньо пов'язана з розвитком подій в самій Україні. Поки в Києві діяла Центральна Рада, далекосхідні українці активно самоорганізовувалися й боролися за свої права. З початком переворотів у Києві та зростанням впливів більшовиків, які виступили проти організованого українства зі зброєю в руках, український рух на Далекому Сході опинився в дуже складних умовах. Певна частина населення регіону домагань українців не розуміла і, в кращому випадку, ставилася до них байдуже, інша ж частина почала здійснювати всі можливі заходи для ліквідації руху. Охолола до громадської праці й значна частина старших діячів української спільноти в Маньчжурії.

Після повалення радянської влади на Далекому Сході чеськими військами (29 червня 1918 р.) за наказом російського есера Алексеєвського були проведені арешти всіх найактивніших українців та заборонена діяльність Окружної Ради й ведення будь-якої української національної роботи.

Через політичні ускладнення деякий час не діяв Український Далекосхідний Секретаріат, який на той час перебував у Владивостоці. Однак вже 24 жовтня був скликаний IV Український Далекосхідний Надзвичайний з'їзд. Його роботою керував М. Новицький, заступниками були Ф. Стешко і Ф. Тоцький, писарями — Д. Боровик та С. Кукуруза³⁴.

З'їзд виробив проект конституції українства Далекого Сходу й прийняв постанову про організацію українського війська та план розвитку кооперації на Зеленому Клині. Крім того, було обрано новий склад Секретаріату, до якого увійшли: Ю. Глушко-Мова, Ф. Стешко, Й. Осипенко, А. Родіонов та Я. Ситницький.

Незважаючи на досить активні заходи П. Твардовського та Секретаріату щодо створення українського війська і навіть початок формування куреня "Вільного Козацтва", все ж цей задум не був здійснений. Генерал Хорват, який змінив на посаді головнокомандувача генерала Іванова-Рикова, віддав наказ про розформування військової частини.

У жовтні 1918 р. у Владивостоці був заснований український полк ім. Т. Шевченка, який через рік розігнали колчаківці. Був заарештований і Голова Секретаріату Ю. Глушко-Мова. Однак Крайова Рада продовжувала свою роботу³⁵.

Восени 1918 р. відбулися сесії Крайової Ради, в першій з яких взяли участь представники лише Іманської, Маньчжурської та Владивостоцької округ. Одним із найважливіших питань, що розглядалися на сесії, стало питання про організацію власного банку. Було засновано Український Далекосхідний крайовий кооператив "Чумак" при Українській Далекосхідній Крайовій Раді з відділами у Микольську-Уссурійському (кооператив "Гайдамака"), Імані, Хабаровську (споживче товариство "Запорожець"), Свободному (кооперативне товариство "Хлібороб"), Благовіщенську, Читі, Харбіні та інших містах³⁶.

Друга сесія Крайової Ради (27—31 травня 1919 р.), що відбулася всупереч забороні колчаківської класи, погодила й надрукувала "Конституцію Національно-культурної автономії (самоуправління) українців на Далекому Сході". На сесії були присутні представники Владивостоцької, Хабаровської, Микольсько-Уссурійської, Забайкальської та Свободненської Рад³⁷. Передбачалося, що ця Конституція буде передана на

розгляд і затвердження п'ятому українському Далекосхідному з'їзду та Всеазійському українському з'їзду. Крім того, сесія розглянула питання правового статусу українців на Далекому Сході. Було прийнято формулу, згідно з якою українці, які працюють на Далекому Сході і мають тут своє майно, вважаються місцевими громадянами і підлягають місцевим законам; українці ж, які проживають на далекосхідній території тимчасово, вважаються громадянами України. Треба зазначити, що це питання викликало жваву дискусію серед місцевого українства. Воно розглядалось і на з'їзді українців Маньчжурської округи, що відбувся 26—29 вересня 1918 р. в Харбіні. Тоді одним із рішень з'їзду було: "...4) Визнати українське населення Росії, зв'язане з Росією тим, що перебуває й буде перебувати на території Російської Держави, громадянами Росії української національності й дати права цим громадянам на культурно-національну автономію"³⁹.

Третя сесія Крайової Ради відбулася в листопаді 1920 р. у Владивостоці. На ній обговорювалося питання щодо участі у виборах до Установчих Зборів Далеккого Сходу (12 лютого 1921 р.). Сесія запропонувала провести вибори по національних округах. Однак ця пропозиція не дістала підтримки з боку місцевої влади, оскільки не відповідає ні її інтересам, ні інтересам російських партій, адже українці на Далекому Сході становили більшість населення. З огляду на це Секретаріат відмовився брати участь у виборах. Газета "Дальне-Восточный телеграф", коментуючи виступ єдиного в "Народних зборах" депутата-українця Л. Глибощького (сам Лук'ян Родіонович пояснював своє обрання тим, що "...розпорядження (бойкотувати вибори. — А. П.) дійшло до Свободного під час виборів, тому мене й обрано було посланцем до Установчих зборів"⁴⁰, писала так: "Депутат Глибощкий останавливается, главным образом, на национальном вопросе, на его практическом разрешении в рамках Дальневосточной государственности. Указывает на то, что в этом отношении Правительством сделано крайне мало. Украинский секретариат не получал даже ответа на свои запросы Правительству и вынес постановление о неучастии в выборах в Учредительное Собрание. Национальные меньшинства должны иметь право на культурное самоопределение, чего на самом деле нет"⁴¹. Крім того, на сесії був обраний новий склад Секретаріату, який продовжив роботу аж до арешту більшовиками у листопаді 1922 р. До Секретаріату увійшли: Ю. Глушко-Мова, В. Жук, С. Прант, А. Криштофович та Г. Могилицький. Секретаріат почав підготовку до скликання V Українського Далекосхідного з'їзду, та йому вже не судилося відбутися⁴².

Прагнення українців Зеленого Клину створити свою державність на Далекому Сході, підтримка ними своєї Батьківщини в її боротьбі за незалежність послужили підставою для їх переслідування. Ще до проголошення радянської влади на території Далекосхідної республіки 5 листопада 1922 р. у Владивостоці було заарештовано Голову Секретаріату Української Далекосхідної Крайової Ради Ю. Глушка-Мову. А одразу після встановлення алади більшовиків — 14 листопада — початися масові арешти: у Владивостоці було заарештовано П. Горового, Недшьяка-Борковського, К. Стрельбицького, Е. Геруцького, О. Корсуня, Д. Кисілева, Дубовика, Д. Нечипоренка, І. Смульського; в Читі — В. Козака, О. Кузурмана-Ященка, Г. Левченка, К. Тишкевича, Г. Катницького — всього 120 осіб⁴³. Були розпущені й українські організації. 5—13 січня 1924 р. в Читі відбувся процес над діячами українського національного руху, яких було звинувачено у зв'язках з японцями, намірах відірвати Далекий Схід від РСФРР і т. ін. 14 з них засудили на різні терміни позбавлення волі⁴⁴.

Активне українське життя на Зеленому Ктині завмерло на довгі роки. Єдиним центром суспільно-культурницького та громадсько-

політичного життя українців залишалася Маньчжурія, куди перебрався багато діячів з України та Зеленого Клину. Серед них, зокрема, були колишні старшини січових стрільців І. Паславський та П. Марчишин, голова Забайкальської Української Ради С. Шведин, деякі організатори та учасники Далекосхідних Українських з'їздів на чолі з О. Ступаком, полковник армії УНР Ю. Рой, член Української Центральної Ради Й. Сніжний, громадський діяч з Амурщини В. Кушнарєнко, засуджені в Чіті (1923—1924 рр.) П. Горовий, П. Яхно, Ф. Смульський та Р. Барілович⁴⁵. З Польщі до Маньчжурії приїхали лікар Д. Барченко й інженер О. Вітковський, з Праги -- професор І. Шлендик з дружиною⁴⁶. Українські політичні емігранти прагнули увійти в контакт з місцевим українським населенням у Маньчжурії для того, щоб спільно працювати в рамках вже діючих там організацій.

Хоч і тут виникали труднощі з китайською владою, яка з огляду на зближення з Москвою почала вороже ставитися до діяльності українських організацій. Журнал "Тризуб", який виходив у Парижі, вмістив передрук листа з Харбіна, надрукованого в "Жіночій Долі": "... (китайці. — А. П.) ніяких українців не знають, за винятком рідких випадків, коли вони ніби розрізняють нас від москалів та й то в мало приємний для українців спосіб, називаючи нас "хахола". Коли взяти під увагу ще й теперішнє тяжке становище самих китайців, то не буде дивним, що вони не дозволяють засновувати укр. товариств"⁴⁷.

У 1923 р. китайська влада закрила в Маньчжурії українські організації, а пізніше навіть конфіскувала майно Українського клубу та його дім. Події 1920-х рр. в Україні, поразка українського національного руху на російському Далекому Сході, відчутна асиміляція значно вплинули на діяльність української громади Маньчжурії. Відіграв свою негативну роль і Мукденський договір 1924 р., згідно з яким Східно-китайська залізниця (СКЗ) перейшла у спільне китайсько-російське управління, адже досить значна кількість українців — службовців залізниці — змушена була прийняти радянське громадянство задля збереження місця своєї праці. Все це призвело до майже цілковитого занепаду зазначених організацій у першій половині 1926 року.

14 липня 1926 р. було засновано товариство "Січ", перейменоване 2 грудня 1928 р. у "Просвіту". 14 червня 1930 р. Харбінська "Просвіта" отримала грамоту від централі "Просвіти" у Львові і право називатися її відділом⁴⁸. Ці організації стали фактично гуртками при американській організації ІМКА, керівництво якої (секретарем ІМКА був А. Гризов — сибіряк-обласник, колишній редактор часопису "Последние известия", що видавався у Владивостоці) погодилося на створення гуртка за умови його неполітичності та сплати членських внесків до ІМКА. Справа в тому, що американці, як й інші іноземці, мати право екстериторіальності, що дало можливість пізніше створити відділ "Просвіти" в Ханькоу. Фактично від 1926 р. до осені 1931 р. "Просвіта" була єдиною активною суто національною організацією на всьому Далекому Сході.

Крім того, були створені Українське видавниче товариство, Об'єднання українських організацій Далекого Сходу, Український Галицький комітет, Спілка студентів українців — організації нечисленні і через своє нелегальне становище майже невідомі та матеріально не забезпечені. Легально діяла лише парафія української православної церкви Св. Покрови, яка, однак, через певні утиски з боку ієрархії російської православної церкви значного впливу на українське суспільне життя не мала⁴⁹.

Після захоплення Японією північно-східного Китаю і утворення у 1932 р. васьальної держави Маньжоу-Го, на чолі якої став останній представник Маньчжурської династії і наслідник престолу Пу-ї, в Харбіні значно посилювався вплив японських кіл. Пізніше їх влада організаційно

оформилась у вигляді військових місій, які були створені у всіх населених пунктах на окупованій території. Незважаючи на японський контроль, українці дістали *більше* можливостей для організації повнокровного громадського життя. Важливим фактором, що позитивно вплинув на розвиток суспільного життя, було повернення наприкінці 1933 р. (15 листопада) громаді Українського дому. "Как вскипевший котел, забурлила украинская колония в последние несколько недель. Явление это вполне нормальное, так как в полусонную украинскую массу вприснуто сильное возбуждающее — получен украинский дом" ⁵⁰. У національному домі зосередилися деякі старі та заново створені українські організації — "Просвіта", Союз українських емігрантів, Українська національна громада, Спілка української молоді, Союз українських учителів та ін.

Разом з тим від цього часу розпочинається гостра боротьба між двома таборами українського населення щодо характеру та цілей українського руху в Маньчжурії. Варто зазначити, що українці в Маньчжурії значно різнилися, з одного боку -- за рівнем національної свідомості, з другого — матеріального забезпечення. Перше покоління емігрантів через два-три десятиріччя вже значною мірою зденационалізувалося, що майже не стосувалося політичних емігрантів, які покинули Україну та Зелений Клин після остаточної перемоги там радянської влади. Більша частина старших емігрантів у 1930-х рр. вже впевнено стояла на ногах і зміцнювала таке своє становище купівлею землі та спорудженням будинків, переважно у Харбіні. До цієї категорії українців належали також комерсанти, які зуміли солідно поставити свої підприємства, витримати конкуренцію з боку китайців та пережити важкі часи частих змін влади. Сюди ж можна зарахувати й т. зв. "пенсіонерів" СКЗ, котрі мали свої заощадження та добре забезпечення.

Значно численнішою була інша категорія українців у Маньчжурії, яка включала службовців різних комерційних та промислових підприємств, закордонних контор, фірм і банків, а також власників невеликих крамниць, продавців у магазинах тощо. З цієї категорії людей було мало матеріально добре забезпечених, проте загалом і вони давали собі раду. Досить часто залишалася безробітною й потрапляла у важкі життєві умови українська молодь, яка народилась і виросла вже у Маньчжурії. Серед найменш забезпечених у матеріальному відношенні знаходились політичні емігранти.

Матеріальне становище великої частини українців у Маньчжурії було значно кращим у порівнянні не тільки з місцевими політичними емігрантами, а й українською політичною еміграцією в різних європейських осередках. Воно істотно різнилося також од становища українців у США та Канаді.

У Північній Америці українцям потрібно було пристосовуватися до порядків народів, що мали досить відмінну культуру й стояли на вищому соціальному щаблі. У Маньчжурії ж (як і на Зеленому Клині) перші українські поселенці самі були піонерами культурної та економічної розбудови краю, що значно впливало як на психологію, так і на стосунки з іншими народами. Тому українці в Маньчжурії довгий час займали цілком окреме місце. Разом з тим постійне домінування в цій частині Китаю росіян, їхній контроль над СКЗ, а відтак й над усім місцевим життям, — все це призвело з часом до того, що багато тамтешніх українців, щоб мати добре місце праці на залізниці або в різних сферах її обслуги, переставали називати себе українцями, вживати рідну мову й взагалі відстоювати свою національну ідентичність. Провідну роль в цьому таборі відігравала Українська національна громада на чолі з В. Кулябком-Корецьким.

Інший табір представляли молодші (політичні) емігранти, котрі не знали світоглядних компромісів і не бажали мати нічого спільного з російськими еміграційними установами в Маньчжурії. Вони групувалися

насамперед навколо Союзу українських емігрантів, де на перших ролях були діячі з так званої "чв'їрки" (Д. Барченко, П. Марчишин, І. Світ, П. Яхно). В центрі цієї боротьби виявився Український національний дім. Керівники Союзу українських емігрантів вбачали в прибутках від експлуатації Дому джерело для здійснення національної пропаганди та культурної діяльності, але, будучи в управлінні Дому (з 23 лютого 1935 р. секретар управління УНДому — І. Світ, а до складу управління фактично в повному складі входило управління СУЕ⁵¹), не змогли домогтися того, щоб Дім справді давав на це засоби. Представники ж Української національної громади були згодні на користування Домом спільно з російськими організаціями. Японці виявляли невдоволення з приводу цих чвар. Зрозуміло, що така внутрішня боротьба між українськими організаціями, які "...декларувати свої найщиріші національні почуття, боротьбу за національну окремішність та самостійність, а прийти до координації своєї чинності в цьому напрямі ніяк не могли", м'яко кажучи, не сприяла єднанню української колонії. Як свідчив І. Шлендик, який дописував до "Тризуба" під псевдонімом Ткач-Олійник⁵², "першим і найреальнішим наслідком цієї боротьби був відхід членів од обох організацій, що боялися скомпромітувати себе хоч би й побічною відповідальністю за так "корисну" діяльність провідників..."⁵³.

У 1935 р. Український національний дім був переданий у відання створеної тоді ж для всіх українців Маньчжурії централі - • Української Національної колонії (УНК).

Співзасновниками останньої стали всі основні українські організації Маньчжурії. Входити туди й професійні об'єднання: союз службовців і робочих, союз учителів та союз шоферів⁵⁴.

До ради УНК з місцем осідку в Харбіні були обрані Д. Барченко, М. Білий, І. Селюк (голова), Ю. Рой, М. Самарський, Ф. Богдан, М. Не-ребенко, В. Федоренко. Відповідно до статуту, ця центральна установа мала на меті захист національних, політичних, культурних та економічних прав й інтересів української еміграції, що перебувала в межах Маньчжурії; об'єднання та консолідацію всіх місцевих українських організацій для раціонального розподілу їх роботи; загальне керівництво діяльністю цих організацій; представництво інтересів останніх перед ала-дою; популяризацію між народами Азії ідеї відродження суверенної української держави. Зважаючи на ситуацію, яка склалася в середовищі українського громадянства Маньчжурії, та побоюючись, що практична діяльність новоствореної організації може піти в бік прямо протилежний від задекларованої мети, було вирішено включити до статуту текст свого роду присяги для кожного члена організації: "Цим урочисто обіцяю перед Богом, людьми й своїм сумлінням, що вступаючи в члени Української Національної Колонії в Маньджу-Ді-Го буду:

1) Гарним членом колонії, чесно й сумлінно виконуючи покладені на мене колонією та статутом обов'язки.

2) Боронити всіма можливими для мене засобами ідею утворення Суверенної, Соборної, ні від кого не залежної Української Держави в Європі.

3) Боротися з комуністичною владою, яко владою окупаційною та з ідеями протирічними ідеям Суверенности України"⁵⁵.

Як громадська установа УНК була обмежена у своїй діяльності умовами тодішньої залежної від Японії буферної держави Маньчжоу-чо. І все ж протягом першого року існування її робота базувалася загалом на демократичних засадах.

Восени 1936 р. японська військова місія в Харбіні видала розпорядження про ліквідацію принципу виборності в структурі колонії, її начальником був призначений Ю. Рой, а його заступником — В. Куляб-ко-Корецький. Від цього часу в житті колонії дедалі виразніше прояв-

лялися авторитаризм і централізм, наприклад, спостерігалось активне сприяння її керівництва забороні японцями 1937 р. діяльності всіх українських організацій, крім самої УНК. У 1939—1940 рр. дійшло до відновлення принципу виборності органів УНК (її головами в цей час були: спочатку М. Нетребенко, а потім О. Вітковський). Але 1941 р. керівництво УНК знову опинилося в руках В. Кулябка-Корецького, котрий зареєстрував її у "Бюро для справ російських емігрантів", пішов на співпрацю з російськими шовіністичними емігрантськими колами. Однак у квітні 1944 р., по призначенні вдруге головою УНК О. Вітковського, її діяльність почата поступово повертатися до визначених у статуті завдань.

Основним джерелом засобів, на які існувала УНК, були надходження від експлуатації Українського дому, що давало близько 1500 тобі. У другій половині 1930-х рр. у Домі знаходилися фельдшерсько-акушерські курси, перша стоматологічна школа, англійська та Пушкінська гімназії, арендували квартири приватні особи⁵⁶.

Серед ліквідованих у 1937 р. за розпорядженням Ю. Роя організацій була й "Просвіта"⁵⁷. Товариство відновило свою регулярну роботу лише у 1943 р., коли на чолі УНК став О. Вітковський⁵⁸.

При УНК діяв Союз української молоді, перейменований у 1937 р. на Українську Далекосхідну січ (УДС). Січ, будучи воєнізованою організацією, проводила свої вечори, бати, лекції, ставила спектаклі, мала спортивні секції. СУМ, який виник у 1930 р., до 1932 р. діяв нелегально. Організація мала метою "об'єднання всієї української молоді на Далекому Сході шляхом національного виховання; пропаганду українського визвольного руху на Далекому Сході серед своїх так і серед чужинців; пряма мета — організування сил навколо ідеї визволення Зеленого Клину"⁵⁹.

Організоване українське життя в Маньчжурії перестало існувати із вступом у 1945 р. радянських військ, а в інших районах Китаю — на початку 1949 р., перед падінням гоміньданівської влади. Більшість активних членів українських громад були заарештовані й засуджені на різні терміни позбавлення волі, а Ю. Рой та І. Шлендик — до розстрілу. Люди, що належали до українських громад у Тяньцзіні, Ціндао і Шанхаї, а також деякі неорганізовані шанхайські українці були евакуйовані трьома групами на Філіппіни з планом дальшого переїзду до Австралії, Аргентини, Канади і США.

Релігійне життя. Як відомо, православні парафії існували в Китаї ще з другої половини XVII ст. Згідно з Нерчинським договором 1689 р., Росія отримала право на відкриття в Пекіні постійної духовної православної місії. Українці не лише постійно перебували серед персоналу цієї місії, але й нерідко очолювали її. Зокрема, першим головою місії був архімандрит І. Лежайський (з 1716 р.), другим — архімандрит А. Платковський (з 1729 р.), третім - - архімандрит І. Трусов (з 1735 р.), четвертим - архімандрит Г. Лшшевський (з 1743 р.), сьомим - архімандрит М. Цвіт (з 1768 р.), восьмим — архімандрит С. Грибовський (з 1794 р.), одинадцятим - архімандрит В. Морачевич. В кінці XIX ст. Російська православна церква мала вже декілька парафій в Маньчжурії вздовж залізниці, яка тоді ще тільки будувалася. Всі парафії підлягали єпископу Приморському, офіційна резиденція якого знаходилася в містечку Седанка поблизу Владивостока. Серед священників Маньчжурії та сусіднього Примор'я були й українці.

Активізація українців Маньчжурії у напрямі створення своєї власної національної церкви відбулася під впливом відродження національного церковного життя в Україні. У Харбіні цей рух очолив С. Кукуруза⁶⁰. Результатом стало заснування Українського Свято-Покровського братства в Харбіні у 1921 р. на чолі з о. Леонтієм Пекарським, відомим ще й

тим, що влітку 1917 р. на прохання українців відправив першу панахиду "...у пам'ять Полтавської битви, по гетьману Іванові Мазепі в Харбінському катедральному соборі"⁶¹. Тоді панахида набула великого розголосу і викликала обурення з боку Приморського єпископа Євсевія. Пізніше, коли братство поставило за мету організувати окрему українську парафію, о. Л. Пекарський відійшов від участі в його роботі. Тимчасове приміщення для церкви в помешканні Українського дому освятив архієпископ Харбінський і Маньчжурський Мефодій 26 листопада 1921 р. Частину літургійних книжок для парафії подарував митрополит Василь з Києва. Перша Служба Божа українською мовою відбулася на Благовіщення 1924 р. Загаєм, служби переважно відбуватися церковно-слов'янською мовою, українською ж, як правило, - один раз на місяць⁶². Першим священиком і настоятелем української церкви став о. протоієрей Прокіп Гордієвський, який ще за дореволюційних часів брав участь у таємних українських гуртках в Примор'ї⁶³. Отець Прокіп був активним дячем у Хабаровську, де входив до складу редколегії, а пізніше й редагував тижневик "Хвилі України"⁶⁴. Дияконом церкви став колишній військовий М. Горленко-Козловський, а диригентом хору — С. Кукуруза*. Через внутрішні непорозуміння в громаді о. Гордієвський невдовзі відійшов від парафії. Невдовго працював й о. Турченко, який перед тим приїхав до Харбіна як біженець з України. Представившись священиком УАПЦ, він був радо зустрінутий громадою й отримав благословення архієпископа Мефодія на працю в українській церкві. Проте скоро почати ширитися чутки, що о. Турченко "самосвят", внаслідок чого митрополит відкликав своє благословення та заборонив йому відправляти Службу Божу. Пізніше о. Турченко виїхав до Америки.

Не без труднощів вдалося знайти нового священика, о. М. Труфаніва, який на той час був настоятелем церкви на ст. Погранична, що на кордоні Маньчжурії з Примор'ям. Отець Труфанів, родом із с. Званівка поблизу Куп'янська Харківської губернії, приїхав до Примор'я в 1909 р. після закінчення Харківської духовної семінарії і недовгої праці на Волині⁶⁶. Однак відтоді, як о. Микола став настоятелем парафії (жовтень 1925 р.), "...українізація церкви поволі, але твердим кроком пішла... назад. Спочатку він набрав парафіян росіян під артикулом "співчуваючих", а потім під загрозою поліційної влади (а ці аргументи його обов'язково виставляються на кожних зборах) були допущені й до голосування на зборах і до виборів в урядові установи.

А далі вже легко можна було провести постанову о діловодстві на російській мові, про чергову службу на українській і на славянській мові, причому у великі празники служба обов'язкова славянська, бо, мовляв, нема перекладів на українську мову...

На всю церкву ні одного напису українською мовою; в хорі ні одного співака українця"⁶⁷. І. Світ пояснював це тим, що о. Микола через складне матеріальне становище ("парафія не мала багато засобів") змушений був працювати учителем Закону Божого в залежній від єпархії школі. Отже, він став заїземним від єпархіальної Ради, яка "...ставилася негативно до українських справ"⁶⁸. Через деякий час Братство взагалі ліквідували. За словами о. Труфаніва, це було зроблено рішенням єпархіальної влади⁶⁹. І. Світ у своїй праці "Українська церква в Китаї (Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в США.)" вказує, що це було здійснено за усним розпорядженням єпископа Мелетія, "...великого україножера та людини чванькуватой в справах поза московським православ'ям"⁷⁰.

На середину 1928 р. парафія об'єднувала 136 родин. Вона перебувала під юрисдикцією архієпископа Харбінського і Маньчжурського старо-російської церкви, але у внутрішніх справах управлялася цілком автономно⁷¹.

Влітку 1930 р. почалося будівництво власної церкви за проектом інженера Жданіва. Церкву було збудовано на старому цвинтарі, в центральній частині нового міста⁷². Від 1933 р. в парафії працювати три священники: настоятель о. М. Труфанів, о.-диякон Іван Ільчук та о. Захарій Марченко. Дияконом був о. Лобас.

У 1934 р. робилися спроби відновити Свято-Покровське братство, які, однак, не увінчалися успіхом⁷⁴. Були намагання відкрити українські парафії і в інших містах Китаю, зокрема в Шанхаї. Проте вони й не могли бути успішними, коли мати на увазі, що для здійснення цього задуму необхідні були не тільки активні люди, не лише богослужбні книги, а насамперед добрий пастир, готовий до праці в умовах активного спротиву російського православного духовенства.

Із вступом у Харбін радянських військ та смертю о. Миколи Труфаніва церква перестала існувати⁷⁵.

Крім того, діяла в Маньчжурії й греко-католицька місія⁷⁶. На жаль, докладної інформації про її діяльність не маємо. Відомо, що в Харбіні на той час кількість українців греко-католиків становила не більше 12 осіб і скільки-небудь значного впливу на життя громади місія не мала⁷⁷. Щоправда, слід зауважити, що й до української Свято-Покровської церкви належали не більше 5 % з числа віруючих православних українців — інші ж 95 % відносили себе до російської православної церкви⁷⁸.

Були спроби створити українську греко-католицьку парафію. З цією метою віруючі зверталися навіть до митрополита А. Шептицького у Львові, однак бажаного результату вони тоді так і не отримали⁷⁹. Принагідно зазначимо, що саме в приміщенні цієї місії, яка працювала під захистом французького консульства, деякий час (до часу створення держави Маньджу-Го в 1932 р.) діяло Товариство "Просвіта" (голова "Просвіти" І. Паславський очолював і групу українців греко-католиків). Шзніппе, завдяки допомозі І. Шевченка, воно розташувалося у матому готелі⁸⁰.

Початок нового етапу відродження українського суспільно-культурного життя на терені Зеленого Клину датується кінцем 1990-х рр. Ситуація, що складалася на той час в суспільстві, створила необхідні передумови для піднесення національної самосвідомості українців, насамперед в самій Україні, а пізніше й поза її межами. На сьогодні з різною мірою активності на терені Зеленого Клину діють 8 громад, 5 з яких - в Примор'ї. Характерною ознакою є те, що більшість з них досі знаходяться в стадії організаційного становлення. Кількість активістів досить мала. Велика відстань між осередками, погано налагоджений зв'язок між ними, слабка матеріальна база є причиною майже відсутньої координації спільних дій. Крім того, деяким організаціям притаманний внутрішній розбрат. Все це значно ослаблює потенціал далекосхідного українства.

Незважаючи на те, що в 1991—1994 рр. зріс від'їзд українців з Датського Сходу (так, лише в Приморському краї емігрувало в 1991 р. 1565, а в 1992 р. — вже 4518 чоловік⁸¹), переважна їх більшість, звичайно ж, залишилася в Росії, докладаючи всіх сил для розбудови країни проживання. І в першу чергу ця держава повинна піклуватися про забезпечення їх суспільно-культурних потреб. В той же час практика надто часто свідчить про зворотнє. Саме тому Україна має стати об'єднуючим і неупередженим центром для всієї діаспори, гарантом прав і свобод українців та їх організацій.

1 Довженко Г. За піснями на Далекий Схід (експедиційні нотатки) // Українська діаспора. Ч. 1. — К. — 1992; Сергієв І. В. Українці в Імперії. — К. — 1992. Розділ "Зелений Клин"; Траф'як М. Український рух на Далекому Сході // Золоті ворота. Випуск 5. — К. — 1993 тощо.

2 Світ І. Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Київича. Одеса—Хабаровськ, — 1944. — С. 9.

- Сергійчук В. Українці в імперії. К. - 1992. - С. 45. * Енциклопедія українознавства. Львів. - 1993. - Т. 2. - С. 768.⁵ Мицюк О. Про переселення на Далекий Схід. К. - 1913. - С. 4.⁶ Шимонович І. Зелений Клин - Нова Україна. Львів. - 1924. - С. 2.⁷ Крестьянский С. Национальный состав сельского населения Приморской губернии // Экономическая жизнь Приморья. - 1924. - №. - С. 37.⁸ Попок А. Українська етнічність на Далекому Сході Російської Федерації: історія та сьогодення // Тези п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції 22-25 травня 1997 р. Київ-Чернівці. - С. 410.⁹ Світ І. Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича. Одеса-Хабаровськ, 1944. - С. 15.¹⁰ Світ І. "Свобода" й Далекий Схід // Календар-альманах УНСоюзу на 1973 р. Джерсі Сіті-НьюЙорк. - С. 159-166.¹¹ Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах УНСоюзу на 1967 р. - С. 152.¹² ЦГДВ РФ, ф. 1, оп. 2, спр. 2053, арк. 15.¹³ Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах УНСоюзу на 1967 р. - С. 152.¹⁴ Світ І. Український Далекий Схід // Україна. - 1992. - №. - С. 17.¹⁵ ЦГДВ РФ, ф. 1, оп. 2, спр. 329, арк. 58.¹⁶ ЦГДВ РФ, ф. 1, оп. 1, спр. 923, арк. 2.¹⁷ Світ І. Український Далекий Схід. Одеса-Хабаровськ, 1944. - С. 15.¹⁸ Микола Андрусак писав, що І з'їзд відбувся у Владивостоці (Літопис Червоної Калини. - 1932. - №). Це, на нашу думку, є помилковим.¹⁹ Світ І. Український Далекий Схід. Одеса-Хабаровськ, 1944. - С. 18.²⁰ Світ І. 1917 рік на Далекому Сході // Календар-альманах УНСоюзу на 1967 р. - С. 155.²¹ Далекий Схід. Харбін, 1938. - №. - С. 107.²² Там же. - С. 109.²³ Там же. - №. - С. 93.²⁴ Там же. - №. - С. 109.²⁵ Енциклопедія українознавства. Львів, 1993. - Т. 2. - С. 776.²⁶ Там же. - С. 777.²⁷ Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917- 1920) // Літопис Червоної Калини. 1931. - № 4.²⁸ Світ І. Зелена Україна. Короткий Історичний нарис українського політичного і громадського життя. Нью-Йорк-Шанхай, 1949. - С. 14.²⁹ Дорошенко Д. Історія України, 1917- 1923. Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. Ужгород, 1930. - С. 155.³⁰ Енциклопедія української діаспори, Київ-Нью-Йорк-Чикаго-Мальборн, 1995., Т. 4. - С. 117.³¹ Світ І. Український консулят в Харбіні // Календар "Свободи" на звичайний 1957 р. - С. 129.³² Далекий Схід. Харбін, 1938. - №0. - С. 157.³³ Світ І. Український консулят в Харбіні // Календар "Свободи" на звичайний 1957 р. - С. 130.³⁴ Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917- 1920) // Літопис Червоної Калини. 1931. - №.³⁵ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 456, арк. 11.³⁶ Шире слово. Владивосток, 1920. - №.³⁷ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 456, арк. 14.³⁸ Чернолуцкая Е. Украинская национальная колония в Харбине (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. Ю.-Сахалинск, 1993. - С. 89.³⁹ Далекий Схід. Харбін, 1938. - №0. - С. 157.⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 456, арк. 9.⁴¹ Дальне-Восточный телеграф. Чита. - 1921. - 22 листопада. Світ І., посилаючись на працю Г. Гортон (The Far Eastern Republic, Republic, London, 1923) писав, що "завдяки заходам українських громад вдалося обрати 41 делегата, а крім цього значна кількість українських делегатів була членами т. зв. селянської більшості" (Укр.-яп. взаємини. С. 55-56). Однак це його твердження з огляду на викладене видається помилковим.⁴² Шире слово. Владивосток, 1920. - №. - 25 березня.⁴³ Світ І. Суд над українцями в Читі (1923- 1924 рр.) // Українська діаспора. К., 1992. - Ч. 2. - С. 121- 122.⁴⁴ Там же. - С. 129.⁴⁵ Світ І. Втікачі-українці в Манджурії // Альманах УНСоюзу на 1980 р. - Джерсі-Сіті-Нью-Йорк. - С. 198-200.⁴⁶ Трошинський В. Українська етнічність в Китаї // Українська діаспора. Київ - Чикаго, 1995. - Ч. 8 - С. 31.⁴⁷ Тризуб. Париж, 1927. - Ч. 36. - С. 31.⁴⁸ Дорошенко В. "Просвіта", її заснування й праця. Філадельфія, 1959. - С. 82.⁴⁹ Світ І. Українсько-японські взаємини 1903- 1945: історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972. - С. 77.

- ⁵⁰ Маньжурський Вістник. Харбін, 1933. 23 грудня.
- ¹ Там же. — 1935. — 28 лютого.
- ⁵² С в і т І. Українсько-японські взаємини 1903— 1945: історичний огляд та спостереження. — С. 178.
- ¹³ Тризуб. Париж, 1935. — Ч. 36. — 15 вересня. — С. 6.
- ⁴ Чернолуцкая Е. Украинская национальная колония в Харбине (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. — С. 91.
- ⁵ Тризуб. Париж, 1935. — Ч. 36. — 15 вересня. — С. 8.
- ⁶ Чернолуцкая Е. Украинская национальная колония в Харбине (первая половина XX в.) // Материалы научно-практической конференции. — С. 92.
- ¹⁷ С в і т І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 1976. - №2. - С. 174.
- ¹⁸ Там же. - С. 175.
- ⁵⁹ Далекий Схід. Харбін, 1938. — №. - С. 61.
- ⁹ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 124.
- ¹¹ Там же.
- ⁶² Маньжурський Вістник. Харбін, 1934. — 6 січня.
- ⁶⁸ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 125.
- ⁶⁹ С в і т І. З Далекосхідних спогадів // Альманах УНСоюзу на 1966 р. Джерсі-Сіт-Нью-Йорк, 1966 р. - С. 146.
- ⁵⁵ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 126.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁵⁷ Маньжурський Вістник. Харбін, 1934. — 6 січня.
- ⁶⁸ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в США. — С. 126.
- ⁿ Маньжурський Вістник. Харбін, 1934. — 20 січня.
- ⁷⁰ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 125.
- ^{г 1} Трощинський В. Українська етнічність в Китаї // Українська діаспора. — Київ-Чикаго, 1995. - Ч. 8. - Ч. 32.
- ⁷² С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 126.
- ¹³ Там же. - С. 127.
- ⁷¹ Там же. - С. 128.
- ⁷⁵ Там же. - С. 130.
- ¹⁶ Далекий Схід. Харбін, 1938. — №. — С. 45; Маньжурський Вістник. Харбін, 1932. — 27 вересня.
- ¹⁷ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 125.
- ¹⁸ Маньжурський Вістник. Харбін, 1932. — 15 жовтня.
- ⁷⁹ С в і т І. Українська церква в Китаї // Український православний календар на 1973 р. Видання Української православної церкви в СІЛА. — С. 129.
- ¹⁰ С в і т І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 1976. - №2. - С. 171.
- ³ Попок А. Українське населення Приморського краю (за матеріалами соціологічного дослідження та переписів населення) // Українська діаспора. Київ—Чикаго, 1996. - Ч. 9. - С. 93.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. І. ГОРБАЧ (Київ)

**Деякі аспекти відносин між Ватиканом
та СРСР після другої світової війни
(1945-1953)**

Окупація радянськими військами Східної Європи, анексія прибалтійських країн та Закарпатської України призвели до важких випробувань і поневірянь мільйонів християн, більшість з яких були католиками. Якщо уряди Сполучених Штатів Америки та Великобританії сподівалися на те, що після закінчення війни в СРСР відбудуться демократичні перетворення, і зокрема в галузі релігії та свободи віросповідання, то ані римський папа, ані римська курія, виходячи з історичного досвіду існування Радянського Союзу, не мали таких ілюзій.

Ватикан у пресі та по радіо, в промовах своїх ієрархів продовжував, хоч і стримано, висловлювати свою опозицію Москві. Він, безумовно, брав до уваги та враховував ті зміни, що відбуватися в Східній Європі й намагався пристосуватися до нової ситуації, сподіваючись на те, що вона радикально не вплине на права церкви й остання зможе зберегти свій довоєнний статус.

По-іншому склалися відносини в цей час між радянським урядом та російською православною церквою. Радянські власті зберігали терпимість по відношенню до неї, що було викликано аж ніяк не духовною близькістю і бажаннями усіх віруючих співпрацювати з церквою, а тим, що влада прагнула використати її в своїх інтересах, зокрема, для вирішення зовнішньополітичних проблем.

Відродження Московського патріархату під час війни відповідало не тільки інтересам Кремля, а й стимулювало діяльність церкви. Особливе місце відводилось їй в галузі відносин СРСР з іноземними церквами. І хоча російська православна церква неодноразово заявляла про свою незалежність, про свій духовний статус, вона знаходилась у великій залежності від радянської держави і тісно співробітничала з нею. Це та ціна, яку доводилося платити за надану можливість легальної духовної діяльності.

Щодо Ватикану, то він, незважаючи на таке становище російської православної церкви, був готовий співпрацювати з нею і не тільки через те, що вона могла б виступати як посередник для контактів з радянськими властями, а й тому, що вона віднині могла стати активним учасником вселенського екуменічного руху.

Після закінчення другої світової війни, завоювавши симпатії великої кількості віруючих та підтримку з боку влади, як ніхто з інших східних патріархатів, російська церква повинна була відігравати роль підсилювача радянської зовнішньополітичної діяльності, зокрема дискредитації позицій прихильників світового католицького руху та Святого Престолу. Вона також прагнула (хоч не завжди відкрито) до здійснення своїх давніх намірів, а саме, щоб Москва стала "третім Римом" і тим самим хотіла щонайменше потіснити Константинопольський патріархат.

10 квітня 1945 р. у Кремлі відбулася зустріч патріарха російської православної церкви Олексія та митрополита Миколи з Й. Сталіним і В. Молотовим, на якій обговорювалася зовнішня діяльність російської церкви і було прийнято рішення про поїздки глави останньої до Палестини й інших країн Близького Сходу для проведення переговорів зі східними православними патріархами. 28 травня 1945 р. патріарх Олексій на чолі великої делегації і літаком, спеціально наданим йому радянськими властями, відбув до країн Близького Сходу. Під час зустрічей з представниками урядів, місцевої влади та британських атастей підкреслювалося, що це перший в історії візит московського патріарха в цей регіон. У листопаді та грудні 1946 р. митрополит ленінградський Григорій, у свою чергу, відвідав Близький Схід, щоб врегулювати питання, що стосувалися тимчасового розташування російської колонії в Єрусалимі¹.

Посилення політико-релігійної діяльності Москви, спрямованої в першу чергу проти римсько-католицького впливу, відбувалося не тільки на Близькому Сході, а й у інших регіонах, особливо в Європі. Уже з 1945 р. деякі представники вищого духовенства російської православної церкви почали регулярно відвідувати столиці різних європейських країн. Так, відразу після окупації Червоною армією Відня його відвідав під патронажем радянських властей орловський митрополит. У вересні цього ж року митрополит київський Микола відвідав Париж, як гість радянського посольства. Цікаво, що його, як дуже поважну особу, в аеропорту зустрічав особисто посол СРСР у Франції А. Богомолів.

Після відвідин Франції митрополит відбув з візитом до Лондона. Цей візит мав бути візитом-відповіддю на візит архієпископа Йоркського до Москви в 1943 році.

8 серпня 1946 р. у Парижі помер глава Західноєвропейської православної церкви митрополит Епог, який перед тим своїм наступником призначив архієпископа Ніцци Володимира. Як відомо, паризький митрополит був незалежним від Московського патріархату. Але Москва хотіла бачити свого представника на місці померлого митрополита і наполягала на тому, щоб Володимир відмовився від свого призначення. Архієпископ, заручившись підтримкою більшої частини духовенства, відмовився виконувати наказ Москви, а патріарх константинопольський затвердив його призначення.

Міжнародна православна конференція в Москві (1948 р.) та Ватикан

4 квітня 1947 р. патріарх Олексій інформував вселенських патріархів про намір скликати міжнародну православну конференцію в листопаді 1947 р. у Москві. Одним з перших питань, які були внесені в робочий порядок денний, стояло питання: "Відносини між Ватиканом та православними в період останніх тридцяти років". Ієрархи церков по-різному сприйняли це повідомлення. Так, наприклад, митрополит Доротей, відповідаючи на запрошення 30 червня 1947 р., повідомляв Московський патріархат про те, що, на його думку, було б добре провести таке зібрання, але ініціатива про його скликання повинна виходити від вселенського церковного руху. А патріарх олександрійський заявив, що він би прийняв таку ініціативу, якби місцем проведення такої конференції було вибране інше місто, а не Москва. Відмовилися також і деякі інші православні церкви, зокрема грецька. Але Московський патріархат, замовчуючи реальну ситуацію, що склалася, розіслав нові запрошення на міжнародну конференцію, і переніс її дату на липень 1948 р., приурочивши план її проведення до 500-річчя автокефалії російської православної церкви.

Цей новий аспект зустрічі спонукав деякі східні церкви та вселенський патріархат прийняти запрошення Москви. Кілька церков знову відмовились, але всі православні церкви, що знаходилися в сфері радянського впливу, дали згоду на участь у цій конференції.

Московська міжнародна православна конференція розпочата свою роботу 8 липня 1948 р. Виступаючи з вступною промовою, патріарх Олексій відразу спробував спростувати недоброзичливі тлумачення міжнародної діяльності Московського патріархату. "Немає сумніву, -- наголосив він, -- що вороги православ'я та руського народу вправно розгорнули брехню проти нас та російської церкви, але є, безсумнівно, дивним те, що деякі люди, друзі церкви повірили в ці вигадки, і забули, що більша частина європейської та американської преси, що сфабрикувала ці вигадки, є неправдивою"².

Значну увагу в своїй промові патріарх Олексій приділив аналізу діяльності Ватикану. Він звинуватив Святий Престол у політичних інтригах, намаганнях скомпрометувати та роз'єднати православну церкву. Патріарх підкреслив, що діяльність Ватикану "не є ані моральною, ані релігійною", навівши приклади насильства над сербською церквою під час німецької окупації.

В ході дискусій, що відбулися під час роботи конференції, виступаючи не дуже прагнули вибирати вирази. В доповідях, які були представлені різними комісіями, деякі факти й аналіз історичних подій були, безперечно, помилковими, зокрема, це стосується відносин Ватикану з протестантським суспільством та ін. Так, архієпископ казанський Гермо-

ген, який у своїй доповіді "Папство та православна церква" стверджував, що "папство несе велику відповідальність за підготовку другої світової війни... Воно було пов'язане з режимами Муссоліні та Гітлера... Тепер Ватикан знаходиться в союзі з президентом Труменом, вишукуючи різні засоби торпедування мирних ініціатив Радянського Союзу, завдає шкоди діяльності Організації Об'єднаних Націй, ...прагне до світового панування..."³. А протоієрей Гаврило Костельник з Галичини, який покинув греко-католицьку церкву, щоб перейти в православ'я, наголосив на "агресивності" Ватикану впродовж багатьох століть та про "надмірну владу" римської церкви, з допомогою якої вона прагне до світової гегемонії.

При редагуванні заключної резолюції, яку повинна була прийняти конференція, виникли суперечності між Костельником, який пропонував внести в резолюцію все те, що стосувалось агресивності римсько-католицької церкви та митрополитом Гермогеном, який наполягав на тому, що не слід складати політичний памфлет, а потрібно взяти за основу головні положення Святого Письма. Як компроміс, було вирішено внести в текст резолюції твердження, що Ватикан є міжнародним інтриганом і провокатором війни. В резолюції говорилося, зокрема, що Ватикан є центром міжнародних інтриг проти різних народів, особливо слов'янських, центром міжнародного фашизму. В тексті резолюції підкреслювалося, що "головна християнська мораль закликає нас зберегти милосердя, тоді як Ватикан, навпаки, є одним з підбурювачів двох імперіалістичних війн і нині бере активну участь у розпалюванні нової війни, і взагалі активно бореться проти міжнародної демократії...".

Схожими на тексти резолюцій конференції були і надруковані на ту ж саму тему статті в різних партійних і профспілкових газетах Радянського Союзу та його сателітів. Спільним, що їх об'єднувало, було те, що всі вони порушували зовсім не духовні проблеми, а висвітлювали позицію цивільних властей по відношенню до Святого Престолу.

Московська міжнародна православна конференція завершила свою роботу 17 липня 1948 р., прийнявши відозву до всього християнського світу. Було запропоновано два тексти цієї відозви. Перший з них, що відрізнявся своєю теологічністю та релігійністю, був схватений Московським патріархом. Другий був зовсім іншого змісту і мав чисто політичний характер.

Слід зазначити, що інформаційні повідомлення про зміст прийнятих на конференції документів та про ті переміни, що відбуватися в країнах народної демократії, після зустрічей високих радянських представників з їх колегами з держав-сателітів, які дійшли до країн Заходу, не залишати ніяких сумнівів щодо скоординованості політики Кремля та Московського патріархату.

Заборона української греко-католицької церкви

Ватикан продовжував уважно стежити за політикою Московського патріархату і Кремля. Проте він не збирався довго очікувати. Виходячи з досвіду попередніх років, у Ватикані знали, що СРСР завжди розглядав католицьку церкву, як одну з найголовніших перешкод для своєї ідеологічно-пропагандистської діяльності. Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована, хоч і втомлена на протязі століть від несталості політики цивільних властей, католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків.

Радянський Союз робив максимум можливого, щоб зменшити вплив католицького Риму на нових радянських громадян і населення країн Східної Європи. Спочатку така політика почала проводитися на терито-

ріях, які були приєднані до СРСР напередодні другої світової війни, зокрема в Україні — Галичині та Волині, де до війни проживало близько 4' млн. греко-католиків, і Закарпатській Україні, відповідно - • 460000, проте реалізувати її повністю перешкодила війна з Німеччиною. Тому, починаючи з 1944 р., відразу після вступу радянських військ на західноукраїнські землі, ця політика набула нового розмаху.

Уже в липні 1944 р., після вступу радянських військ у Львів, аіасті СРСР запропонували греко-католицькій церкві направити свою делегацію до Москви з метою отримання підтвердження на продовження її діяльності. За дорученням митрополита Андрея Шептицького така делегація була сформована, але в зв'язку зі значним погіршенням здоров'я митрополита делегація до Москви не відбула.

В той же час митрополит Андрей Шептицький звернувся з листом до віруючих з проханням зібрати гроші для поранених і хворих солдатів. Він написав також листа Сталіну, в якому висловлював своє задоволення з приводу переможного наступу Червоної армії, яка возз'єднала західноукраїнські землі з Великою Україною⁴.

І листопада 1944 р. митрополит Андрей Шептицький помер у Львові. Він очолював греко-католицьку церкву на протязі 43 років. За бажанням Шептицького та згодою Риму, яка була отримана ще 21 грудня 1939 р., спадкоємцем і продовжувачем його справи став львівський єпископ, ректор Львівської теологічної Академії Йосип Сліпий.

Відразу після того як Йосип Сліпий офіційно заступив на свою посаду, він виступив із заявою, в якій запевняв, що церква не буде вміщуватися ні в політичні, ні в дипломатичні, ні у військові справи, і в той же час просив свободи для релігійної освіти, на що радянські власті йому відмовили. Згодом разом з делегацією священників він вирушив до Москви, зібравши 100 тис. крб. для хворих і поранених, сподіваючись на зустріч із Сталіним, але вимушений був задовольнитися зустріччю з кількома високими чиновниками.

В цей же час російська православна церква починає активізувати свою діяльність. Патріарх Олексій у березні 1945 р. звернувся з листом до священників та віруючих греко-католиків України, в якому закликав їх бути покірними. Коли представники агентства Рейтер запитали його, що думає про це Сталін, то він відповів: "Кожний знає, що Сталін — геніальний вождь радянського народу. Ми можемо тільки додати, що православна церква має в його особі благоприхильність та підтримку у вирішенні усіх існуючих проблем". При цьому Олексій звинуватив А. Шептицького у заграванні з Гітлером, а папу - • у братанні з "фашистськими бандитами". "Єднайтеся з нами, - • закликав він, звертаючись до католиків, — зірвіть пуга, які зв'язували Вас з Ватиканом, релігійні помилки якого завели Вас до духовного спустошення"⁵.

II квітня 1945 р., за наказом Москви, було заарештовано митрополита Йосипа Сліпого та шість інших єпископів без пред'явлення їм звинувачень. Тільки в березні 1946 р. єпископи стали перед судом, їх було звинувачено у "великій зраді", "співробітництві з ворогом", "ворожій кримінальній діяльності проти Батьківщини" в роки німецької окупації і було засуджено до багатьох років ув'язнення.

Через кілька місяців після цих арештів, 23 грудня 1945 р. Пій XII у своїй енцикліці "Orientales Omnes", присвяченій 350-річчю Брест-Литовської унії, показав, які жахливі поневіряння терпить українська нація та висловив їй свою солідарність і підтримку⁶.

Щоб якимось управляти греко-католицькою церквою, що затишилася без своїх пастирів, радянські власті знайшли добровольця в особі аббата Костельника. Разом з двома іншими греко-католицькими священиками Михайлом Мельником та Антонієм Пельвецьким вони заснували у Львові "Ініціативний комітет для об'єднання греко-католицької церкви з

російською православною церквою". 28 травня 1945 р. члени цього Комітету направили на адресу уряду України офіційне комюніке з проханням визнати його ⁷. 18 червня 1945 р. український уряд офіційно визнав цей Комітет та його повноваження, а 20 лютого 1946 р. у Києві Костельник з групою греко-католицьких священників перейшли в православ'я. Мельник та Пельвецький були висвячені в єпископи православної церкви.

З 8 по 10 березня 1946 р. 204 греко-католицькі священники з 2400 і 12 мирян взяли участь у роботі Синоду у Львові, на якому було прийнято рішення про денонсацію Брестської унії, як такої, що була знаряддям колонізації українського народу, та про об'єднання греко-католицької церкви з православною ⁸.

5 квітня 1946 р. патріарх Олексій і протоієрей Костельник затвердили акт про таке об'єднання. Греко-католицька церква в Україні перестала існувати, але вона продовжувала жити в підпіллі та в еміграції в Західній Європі і США. 20 вересня 1948 р. на одній з вулиць Львова було застрелено Гаврила Костельника, в убивстві якого Москва звинуватила Ватикан. А в жовтні 1955 р., під час поїздки до Москви на запрошення патріарха Олексія раптово помер Михайло Мельник, а пізніше при загадкових обставинах помер і його секретар ⁹.

Політичні та ідеологічні протиріччя

Незважаючи на домовленості, укладені деякими єпископатами з урядами країн Східної Європи в перші повоєнні роки, стосунки між Святим Престолом та Москвою мати досить напружений характер. Папство продовжувало засуджувати комуністичну ідеологію й обмеження свободи релігій та віросповідання. Так, наприклад, у своїй короткій промові 18 січня 1946 р. Пій XII заявив, що після поразки Німеччини комуністична тиранія претендує на те, щоб замінити собою нацистську. А 2 червня він назвав комуністів фальшивими пророками, які безсоромно та з допомогою насилья пропагують атеїстичні концепції, порушують права людини.

Ватикан нагадував, що відповідно до існуючих традицій церква продовжує підтримувати принцип покірності віруючих цивільній владі, якщо це регулюється установленими законами і влада не чинить насилья, в тому числі й над захисниками совісті. Поважаючи урядові ідеології, вона не виключає можливості вступати в контакти з видними політичними та громадськими діячами, заключати різні угоди, але вона є непримиримою в питаннях поваги до релігії. Ватикан, який підтримував дипломатичні відносини не тільки з християнськими країнами, не виключав навіть можливості установити нормальні стосунки із соціалістичними країнами, за умови, що права церкви будуть гарантовані.

Виступаючи проти марксистської ідеології, Ватикан не міг дозволити католикам сприяти в будь-якій формі розповсюдженню комуністичних чи інших нехристиянських доктрин, бути одночасно католиком і членом комуністичної партії, або також активно їй співчувати, брати активну участь у будівництві нових політичних систем.

З цієї причини 30 червня 1949 р. Святий Престол своїм декретом заборонив усім католикам, під страхом понести кару аж до відлучення від церкви, всяке співробітництво з комуністичною партією. В декреті говорилося: "Усім католикам забороняється вступати в члени комуністичної партії, або надавати їй допомогу, публікувати, розповсюджувати або читати книжки, журнали або листівки, підтримувати доктрину або дії комуністів". Заборонялося співробітничати з комуністами і під час виборчої кампанії. Представникам християнсько-демократичної партії заборонялося балотуватися на вибори в одному списку з комуністами. Цей папський декрет мав широкий резонанс практично в усьому світі.

Особливо він вплинув на внутрішньополітичну ситуацію в Італії, яка готувалася до парламентських виборів. Багато італійців покинули ряди комуністичної партії. В результаті перемогу на виборах отримала Християнсько-демократична партія¹⁰.

Антикомунізм католицької церкви в цей час набув яскраво вираженого політичного характеру, прояви якого не були обмежені тільки внутрішньополітичним життям держав. Що стосувалося міжнародної політики Ватикану, то тут вона мала відверто антирадянський акцент і, враховуючи обставини та розвиток "холодної війни" між Сходом та Заходом, була проамериканською.

29 серпня 1947 р. "New York Herald Tribune" опублікувала тексти двох листів, якими обмінялися президент Сполучених Штатів Америки Г. Трумен та папа римський Пій XII, з ініціативи першого. Президент Трумен, щоб заспокоїти американських протестантів, пообіцяв покласти кінець ворожнечі і послав до Риму свого особистого представника Майрона Тешіора, який після довгих переговорів, враховуючи напружену міжнародну ситуацію, підтримав дії Ватикану. Трумен заявив, що його звернення до папи та переговори між його представником при Святому Престолі й папою римським дійсно сприяли пошуку справжнього миру. Він також стверджував, що довготривалий і міцний мир може бути встановлено тільки на християнських засадах і що Сполучені Штати Америки будуть направляти усі ресурси "як матеріальні, так і духовні", на створення такого християнського миру¹¹.

В серпні 1947 р. Ватикан заявив про свою підтримку "доктрини Трумена", яка лягла в основу закону США про надання допомоги урядам Греції та Туреччини і плану Маршалла. Святий Престол стверджував, що бідність і погіршення рівня життя є джерелом напруженості в суспільстві й сприяє комуністичній експансії. Ватикан вітав американську ініціативу з приводу надання європейським країнам економічної допомоги, що сприяло створенню союзу держав, який би зміг протистояти більшовицькій загрозі. 18 січня 1949 р. папа зустрівся з главою місії по реалізації цього плану в Італії Джеймсом Зеллербахом. На зустрічі він заявив, що автори плану "проявляють дійсно християнське милосердя, жертвуючи своїм особистим благополуччям в ім'я допомоги страждущим та нужденним". Москва, яка відмовилася від допомоги за планом Маршалла і заборонила східноєвропейським країнам прийняти її, гостро критикувала Ватикан за публічне його схвалення. Радянська преса відзначала, що папа йде в фарватері американської політики, мотивуючи, наприклад, це ще й тим, що він призначив своїми нунціями в багатьох країнах світу, як-то Югославія чи Єгипет, американських прелатів і поставив на чолі багатьох великих релігійних орденів, як-то Лазаріти чи Капуцини, священників — вихідців з американського духовенства. Газета "Правда" від 24 грудня 1947 р. стверджувала, що Ватикан, спекулюючи на американській військовій присутності в Європі, активно підтримує ворожі Радянському Союзу організації.

Будучи не зовсім задоволеним Статутом Організації Об'єднаних Націй, Пій XII у своєму різдвяному 1948 р. зверненні піддав критиці деякі положення, які, на його думку, утверджували дискримінацію між переможцями та переможеними в останній війні, він також висловив побажання, щоб більше до уваги бралася людська солідарність та швидше було покінчено із залишками минулого. Москва ж вбачала в цій пропозиції замасковану спробу обмежити право вето, що позбавило б СРСР деякого впливу на рішення Ради Безпеки, що це був новий вияв благодушності Пія XII щодо нацистських злочинців.

Однією з проблем, із-за якої Ватикан найчастіше піддавався радянським нападкам, була проблема міжнародного миру. Кремль та Московський патріархат, по-іншому підходячи до вирішення цієї проблеми,

відверто підтримували й фінансували "Міжнародний рух прихильників миру". Офіційна радянська преса та керівники православної церкви публікували на цю тему велику кількість різних статей і заяв, часто розповсюджуючи їх на різних мовах. Єпископи брали участь у конгресах та маніфестаціях, які були організовані Всесвітньою Радою Миру в різних європейських столицях, зокрема в Москві, Варшаві, Празі, Берліні та Парижі. Прийнята на Стокгольмській конференції відозва з приводу роззброєння, базувалася на радянській концепції і була схвалена духовенством, що залежало від Московського патріархату. В рішеннях цієї ж конференції Ватикан продовжував фігурувати як один з "факторів війни".

В свою чергу, Святий Престол, маючи свою концепцію збереження міжнародного миру, в січні 1950 р. схватив створення Північноатлантичного блоку, назвавши його "найкращою гарантією миру". В зв'язку з цим 17 березня 1950 р. папа направив послання усім кардиналам і нунціям Ватикану в європейських країнах, в якому наказував підтримувати усі міроприємства, які проводив Північноатлантичний пакт. Комуністична преса засудила таку позицію Ватикану, як таку, що немає ніякого релігійного мотиву і не може бути оправдана.

6 січня 1951 р. держсекретар Ватикану Монтіні отримав від голови Всесвітньої Ради Миру Фредеріка Жоліо-Кюрі листа, адресованого Пію XII. У першій частині листа було відтворено текст послання Ради миру до Об'єднаних Націй у листопаді 1950 р., в якому була викладена програма роззброєння і, зокрема, повна заборона ядерної зброї. В другій частині ця програма була схожа за змістом з багатьма заявами та пропозиціями Святого Престолу про взаємне роззброєння й скорочення військових сил. У листі підкреслювалося, що "Всесвітня Рада миру констатує повну згоду з цими принципами роззброєння та його контролю... Це тому ми дозволили собі звернутися до Вашої Святості за підтримкою, використати усі можливі засоби, щоб своєчасно обговорити ці пропозиції по скороченню військових сил, як етап на шляху до загального роззброєння, і який би дійсно відповідав прагненням та потребам всього людства..."

16 лютого 1951 р. Монтіні направив Жоліо-Кюрі листа у відповідь, в якому повідомляв, що папа ознайомився з його посланням та із задоволенням дізнався від Ради миру про благотворну діяльність Святого Престолу в справі обмеження озброєнь, вирішенні спірних проблем не силою зброї, а на основі міжнародного права й пошуку дійсно справедливого миру.

Ці два листи були надруковані в "Osservatore Romano". Вони не справили майже ніякого враження на радянську пресу та радіо. Журнал "Новый мир" надрукував дві довгі статті, в яких продовжував звинувачувати Ватикан в агресивності, зокрема підкреслюючи: "В усій своїй пропаганді Папство намагається продемонструвати неминучий характер нової війни із закликом: "Бог або комунізм".

Ватикан, шукаючи шляхи до діалогу з Радянським Союзом, не міг змиритися з ліквідацією греко-католицької церкви в Україні, фактичним зникненням католицької церкви на території СРСР. У липні 1952 р. папа римський звернувся з апостольським посланням "Усім народам Росії". В цьому посланні він стверджував, що католицька церква завжди закликала до вирішення проблем "не силою зброї, а з допомогою права", що вона прагне до того, щоб усе людство "могло жити в мирі, заснованому на справедливості..."¹². Через декілька місяців, 25 грудня 1952 р., в енцикліці "Orientales Ecclesias" Пії XII, звертаючись до віруючих католиків греко-католицької церкви України, без всякого натяку на їх анексію російською православною церквою, наголошував на тому, що католицизм не прагне до всесвітнього панування чи домінування над світською владою, як неодноразово стверджується на Московській кон-

ференції 1948 р. Він пригадав історію, святі традиції та заслуги української греко-католицької церкви, виразивши надію, що одного дня український народ поверне собі свободу".

В цих листах, особливо в останньому, радянські власті вбачали втручання Ватикану у внутрішні справи СРСР, бо папа, говорячи про підтримку українського народу, визнав право України на автономію. Вони також боялися, що енцикліка може сприяти боротьбі українців за свою незалежність.

¹ R i c c a r d i A. Il Vaticano e Mosca: 1940— 1990. — Roma-Bari, 1992. — P. 52-53.

² M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - Paris, 1965. - P. 147.

³ Там же. - P. 148.

⁴ T i a s a t t i S. Vatican-Kremlin. Les secrets d'un face-a-face. — Paris, 1995. — P. 128.

⁵ Там же. - P. 130.

⁶ *La documentation catolique* (DC), no 956, avril 1944. — P. 294.

⁷ DC, no 962, Janvier 1946. - P. 57- 90.

⁸ Львовский церковный собор. Документы и материалы, 1946— 1981. — Москва. -- 1983.

⁹ M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 159.

⁰ Le Saint-Siege dans les relation internationales. — Paris. 1989. — P. 105.

¹ New York Herald Tribune. — 29 august 1947.

² R a c c a r d i A. Il vaticano e Mosca. — P. 139.

³ DC, no 1138, Janvier 1953. - P. 18- 19.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Гетьман Іван Скоропадський

1. Шлях до гетьманства

Про витоки роду Скоропадських середньовічні джерела зберегли відомостей небагато. Відомо лише, що життя і діяльність діда майбутнього гетьмана — Федора припали в основному на першу половину XVII ст. Про його національність маємо такі дві точки зору. За походженням він був поляком-шляхтичем, твердять одні дослідники, на думку інших, — українцем — старшиною. Зокрема, в "Русской родословной книге" (1873 р.) зазначається, що Скоропадські (в простонародді Шкуропадські) були вихідцями з Польщі, які оселилися поблизу м. Умані разом з відомими згодом у Гетьманщині родинами Кочубеїв і Лукомських. У книзі також вказується, ніби Ф. Скоропадський "во время смут унйатских" (тобто за часів Хмельниччини) перейшов з правого берега Дніпра на лівий¹.

Відразу уточнимо: Шкуропадським, Шкуропадцьким, Скуропадським Івана Ілліча називали не тільки прості люди, а й царські сановники, особисто Петро I, старшини, зокрема, генеральний суддя Василь Кочубей². В основному ж у тогочасних офіційних документах гетьман фігурував під прізвищем Скоропадський.

В "Русском биографическом словаре" (1904 р.) читаємо, що Скоропадські — польські вихідці й знатний малоросійський рід³. А історик О. Касименко "виводив" їх родовід з української козацької старшини⁴.

Аналіз численних "родових книг" шляхти Речі Посполитої другої половини XVII—XVIII ст., здійснений автором цих рядків, не дав можливості простежити їх походження безпосередньо з Польщі. Відсутнє прізвище Скоропадських і в багатотомному "Skorowidz oglyny" — "Загальному покажчику" шляхетських польських родин Речі Посполитої, складеному в 1830 р.⁵

Певною мірою це питання можна з'ясувати, використовуючи матеріали справи про клопотання в другій половині XVIII ст. нащадків брата гетьмана — Василя щодо присвоєння дворянського титулу і затвердження герба роду Скоропадських. "Бригадир" Іван Михайлович Скоропадський після того, як 27 березня 1783 р. згорів його будинок у с. Локна (Кролевецький повіт) й "сторелы без останку" жалувані грамоти й універсали предків, доводив, що прапрадід його — Федір за гетьмана Хмельницького був полковником малоросійським, прадід Ілля — генеральним "референдарієм" (тобто "головним командиром") над "тогочасною Україною". Дід Василь був спочатку сотником березнинським, згодом — чернігівським полковим обозним. Батько Івана — Михайло мав звання бунчукового товариша і займав посаду (ранг) генерального підскарбія⁶.

В жовтні 1785 р. відповідно до царського указу губернський предводитель і представники дворянства Новгород-Сіверського намісництва розглядали "списки о благородстве" померлого Якова Михайловича, Євфросинії й Василя Скоропадських. Причому останній був флігель-ад'ютантом Петра Рум'янцева-Задунайського (1725—1796 рр.), якого після остаточного скасування гетьманства в 1764 р. призначено головним командиром лівобережних полків, запорозьких козаків і Української

дивізії. На основі поданих документів Комісія дійшла висновку: "...Род Скоропадских есть действительно из Польши происходящи, издревле шляхетскаго поколения, жительство и пребывание свое имевшии в городе Умане, а села и деревни в близе онаго во времена польских королей Владислава VII и Яна Казимира. Прапрадет их — Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкаго полковником был и при подданстве Матія Росіи к імперіи Російской 1654-го года с помянутим гетманом выпешд на сраженіи с уполяками, при Жолтых Водах убит, оставя по себя Ілію..."

На що, насамперед, слід звернути увагу в наведеному уривку? По-перше, в ньому мають місце певні неточності та хронологічні неузгодженості. Якщо враховувати той факт, що родина жила з давніх давен в Умані, то цілком можна припустити таке: Скоропадські могли бути шляхтичами, але українського походження. Джерела другої половини XVIII ст., коли власне з'явився цитований вище документ, переконують нас у досить своєрідному визначенні за певних обставин національної приналежності тієї чи іншої особи. Щоб краще уявити, про що йдеться, звернімося до конкретного історичного прикладу.

Так, з "Прошенія" "полской природы малоросіянина", жителя м. Харкова Севастіяна Даниловича Колосова * на ім'я Катерини II від 2 жовтня 1780 р. дізнаємося, що його дід — Осип Колосов -- уроженець м. Нижибожа (Межибожа) ** був "полской природы (нации)" * . Однак під час війни України та Росії з Річчю Посполитою він, "убегая неправилной от поляков ссори", залишив у Польщі своє "прежние отечество" (схожий збіг обставин в обох випадках!) й переселився в м. Батурин, де згодом помер. Батько С. Колосова і він певний час мешкали там. Здобувши освіту, останній був "завезен" ("по дозволенію отца") в Москву для прислужування генерал-аншефу І. С. Гендрикову. Пізніше С. Колосов перебував "в услужении иных людей", поки не оселився у Харкові. Цікавим, на наш погляд, в цій історії є те, що наймолодший з Колосових вважав своїх рідних по чоловічій лінії маіоросіянами, хоча й писав про "полске" походження діда. Жителів України, що перебували у Російській імперії, він називав росіянами ⁸.

Отже, у даному випадку бачимо, як конкретно впливало проживання людини в тому чи іншому державному утворенні на її етнічне самоусвідомлення. Саме тому за тих складних політичних умов корінний житель, скажімо, Правобережжя визначався як "полской природы (нации) маіоросіянин", а українець Лівобережжя чи Слобожанщини - "росіянином". Документ XVII ст. повідомляє, що батько значкового товариша Стародубського полку Василя Воравського "родом бил полской нации" в Великому Острогу, а в "Малороссию вышел оттуда в даних годах..." ⁹. Подібні приклади наводяться і в інших документах зазначеного періоду, зокрема "Описах Харківського намісництва", що певною мірою свідчило про деяку закономірність ¹⁰.

По-друге. В постанові дворянських зборів вказувалося на наявність у Федора Скоропадського маєтків поблизу Умані й те, що він у війську Б. Хмельницького був полковником. Коли перше більш-менш вірогідне, враховуючи шляхетське походження їх власника, то шпша теза викликає сумнів. Жоден документ періоду Визвольної війни не зафіксував перебування цієї особи на полковництві, хоча гіпотетично можна припустити, що він протягом дуже короткого часу очолював якусь військову одиницю в козацькій армії. До речі, про це не згадують у своїх працях і такі відомі фахівці з історії старшинських родин Гетьманщини, як О. Лазаревський та В. Модзалевський. Нічим не аргументовано й факт "референдарства" Іллі Скоропадського. Чи це було вигадано його спадкоємцями з метою підвищення престижу сім'ї?!

По-третє, В. Рудаков — автор статті про І. І. Скоропадського в широко відомому "Энциклопедическом словаре" Ф. Брокгауза та І. Єффо-

на, ймовірно, свого часу ознайомившись з матеріалами дворянських зборів й некритично використавши їх, також припустився помилки, коли твердив: дід гетьмана був убитий в 1654 р. у битві під Жовтими Водами¹¹. Проте достеменно відомо, що ця подія сталася 1648 р.

По-четверте. Коли вірити запевненням І. М. Скоропадського, що "герб же предков его и его самого состоял издревле" з трьох срібних стріл, "золотих шнурках, перевязаних с трема по обоем сторонам шита золотыми звездами в красном поле с короною наверху и страусинными перьями"¹², то можна дійти висновків: його рід мав давнє шляхетське коріння, здійснив ратні подвиги і користувався великою шаною різних володарів. Зображення герба Скоропадських, щоправда ХІХ ст., маємо на поштовому гербовому папері¹³.

За документами можна більш-менш точно встановити, що після смерті Федора Скоропадського його син Ілля продовжував певний час мешкати в Умані, де "прижив" трьох синів: Івана, Василя та Павла. За деякими даними, його дружиною була представниця знаменитого ще за доби Великого князівства Литовського князівського роду Чарторийських (Чарториїжських), які сприяли укладенню Люблінської унії 1569 р. Цей факт, хоча і непрямо, підтверджує шляхетське походження Скоропадських. Хоча не знаходимо навіть згадки про це в працях В. Антоновича і Н. Яковенко, спеціально присвячених походженню шляхетських родів на Правобережній Україні¹⁴.

Традиція подружніх зв'язків Скоропадських з князівськими родинами Речі Посполитої простежується і в ХVІІІ ст. Зокрема, генеральний підскарбій М. Скоропадський був одружений на дочці кн. Георгія Святополка-Четвертинського і успадкував від нього с. Дунаєць у Глухівській сотні Ніжинського полку¹⁵. Слід зазначити, що Святополки-Четвертинські мали значний вплив як в Україні, так і Росії. Наприклад, один з них — кн. Юрій, в монашестві Гедеон, наприкінці ХVІІ ст. обіймав посаду київського митрополита. 1687 р. він їздив у Москву з приводу одруження на гетьманській дочці й "для определения себя в российскую службу"¹⁶.

Іван Ілліч Скоропадський народився 1646 р. Старший військовий канцелярист (з 1721 р.), помічник генерального писаря Микола Ханенко (1693— 1760), який перебував поряд з гетьманом в останні хвилини його життя, в 1722 р. у своєму "Діаруші" записав: "Его Вельможность... окончил свое житіє... од рожденія веку своего 76 году, а гетманства на четвертінадцять рок, сегого месяца"¹⁷. Вже після смерті батька Іван і Василь "по причине сильнейшаго нападенія от турок и татар на Польшу и тогобочную (Правобережну. - О. Г.) Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишится не только движимаго и недвижимаго своего имения с грамотами и дипломами, как жалованными от королей польских и о древности фамилии их совершенно заверяющими"¹⁸. Їх малолітнього брата Павла татари захопили в полон (1674 р.).

Церковний та освітницький діяч, історик, ректор Києво-Могилянського колегіуму Феодосій Софонович так описав ті трагічні події: "Того ж року салтан-баша турецкий з войсками, притягнувши и под Уман, славное место украинское, штучне взяли, бо перве казал турчин старшине якобы на мир к себе выйти; але кгда вышли старшина уманская, турчин других послов в место послал, абы и наказніе старіше уманскіе на згоду вышли. Оный турецкой зради не знаючи: все пошли с поклоном до турчина. Тогде турчин не пустил некого з мещан вже в место, а еще з одного боку казал войску одступити, где през два дне и ночи люд в лес утек. А остаток стал добуват, а так остаток впен вирубал, любо и своего войска до сорока тысяч утратил, але хрестиян на килко сот, тысяч погубил, где едних попов до семисот было"¹⁹.

І. Скоропадському тоді виповнилося 28 років і, зрозуміло, уманська трагедія назавжди закарбувалася в його пам'яті. Вірогідно, переживання за долю полоненого молодшого брата вплинули на те, що, ставши гетьманом, Іван Ілліч співчував людям, які зазнали кривди з боку нападників-кримчан. Таких осіб він брав під "особливу протекцію й захист". Так, 28 січня 1717 р. Іван Ілліч своїм універсалом звільнив козачку с. Медведівки (Топальська сотня Стародубського полку) від виконання будь-яких повинностей через те, що її син перебував у турецькому полоні²⁰.

Отже, пограбовані, з невеликим майном Іван та Василь були змушені переселитися на територію Лівобережної Гетьманщини. Тут вони "имели щастіє быть приняты... в службу" гетьманом І. Самойловичем (1672- 1687 рр.).

Щоправда, В. Модзалевський писав про перехід на лівий берег Дніпра в 1674 р. одночасно трьох братів²¹, але джерела цього не підтверджують. О. Лазаревський твердить, що Павло залишався в "неволі бусурманській" близько 30 років і звільнився лише приблизно у 1704 р.²² У матеріалах дворянських зборів 1785 р. йдеться про викуп останнього братами за гетьманування Самойловича²³. "Русский биографический словарь" повідомляє, що виявлений якимсь козаком Павло повернувся на батьківщину вже після обрання Івана гетьманом²⁴. Однак таке твердження маловірогідне. Як би там не було, перші згадки про перебування і службу Павла на Лівобережжі датовані початком XVIII ст. У 1715 р. І. Скоропадський згадав, що перед тим його брат Павло "при Божой помощи нашим старанием з многолетней неволе бисурменской турецкой есть освобожден"²⁵.

Фактично одразу після влаштування на новому місці Іван розпочав складний і тривалий, але водночас цілеспрямований шлях сходінками службової драбини. В 1675 р., у 29 літ, його призначено військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Посада на той час не дуже значна, однак вона давала можливість частіше бувати "на людях", "обертатися" серед впливових осіб, знайомитися з поважними старшинами, представниками верхівки духовенства тощо. Саме тоді на нього звернув увагу І. Самойлович. Восени того ж року він доручив канцеляристові відвезти до Москви важливого листа, в якому повідомляв чиновникам Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Г. Ромодановським в Україні. Останній тоді протистояв полкам правобережного гетьмана П. Дорошенка.

В 1676 р. Скоропадський став старшим військовим канцеляристом. Знову, цього разу з братом Василем -- підлиском Генеральної військової канцелярії, його посилають до столиці Московії. Вірогідно, Іван був свідком падіння П. Дорошенка й передачі його гетьманських "знаків" Самойловичу. Того ж року, як свідчили 27 вересня в "Приказе Малыя Россіи" стольник І. Ржевський та гетьманський представник П. Радич, "на сей и на той стороне Днепра, милостию Божію, и великаго государя счастием, дал Бог все смирно"²⁶. Люди прагнули миру і спокою, але вони тривали недовго.

В 1677 і 1678 рр. відбулися два так звані Чигиринські походи. Скоропадський, як кожний старшина чи козак, повинен був брати в них участь. Перший з них датований серпнем--вереснем 1677 р. Уряд Туреччини, намагаючись загарбати Правобережжя, спрямував свої війська на добре укрітлену Самойловичем гетьманську резиденцію Чигирин (звідси походить й назва кампанії). Як політичну фігуру тоді було використано Юрія Хмельницького -- претендента на булаву правобережного регіону. Названий турками "князем руським і гетьманом запорозьким", він влаштував свою столицю на Поділлі -- в Немирові. В серпні почалася облога Чигирини 120-тисячною турецькою армією під

командуванням Ібрагіма-паші спільно з військом Хмельницького. Протягом трьох тижнів їм протистояли в фортеці близько 5 тис. українських козаків і 24 тис. ратних людей з Росії. Місто не витримало облоги, але ворогові дісталися переважно руїни. Незабаром до Чигирин підійшло військо Г. Ромодановського (32 тис. чол.) і полки І. Самойловича (20—25 тис. чол.), які "виправили" становище: турецькі нападники відступили.

В червні наступного року турецька армія чисельністю близько 200 тис. чол. під командуванням візира Кара-Мустафи знову кілька разів штурмувала Чигирин. Однак, як і раніше, вона зазнала невдачі. Місто захищали полки, керовані Г. Ромодановським й І. Самойловичем, а також запорозькі козаки, очолювані І. Сірком, що нападали на ворога з тилу. Остаточно зруйнувавши Чигирин, завойовники залишили межі українських земель²⁷. Тоді лише серед козаків "з атаманею куренною, з асаулами сотенними и хорунжими" Чернігівського полку загинуло 281 чол., а разом з сотниками — 287, поранено — 110 чол. Від ран помер Василь Каленикович, можливо, близький родич майбутнього тестя Скоропадського²⁸.

Багато учасників війни з українського боку, в тому числі Скоропадський, усвідомили, що колись історичного життя багатого краю, де був осередок держави Б. Хмельницького, перетворено на пустелю²⁹. Чи цього домагався син славетного Богдана? Звичайно, ні. Він прагнув могутньої і єдиної України. 15 травня 1677 р. Ю. Хмельницький, марно сподіваючись на підтримку, писав кошовому отаману І. Сірку: "...Но и милая отчизна наша, овдовелая и весьма осиротелая, могла б прийти до первой отрады и исправления, буде бы есте милость ваша, господине кошевой атамане, со всем товариством низовым запорожским, возжелайную нашу дружбу к совершенству привести хотели, и на разорванную братскую любовь, яко желательствовали есмы по милостех ваших, единодушно посовествовав, благоволили объявити..."³⁰.

У 1678 р. Іван Ілліч взяв шлюб з дочкою чернігівського полкового асаула, а згодом — обозного* Никифора Каїєниченка — Пелагеєю. В гетьманських універсалах, жалуваних грамотах, інших документах прізвище старшини писалося по-різному: Калениченко, Каленикович, Каленик³¹. У "Русской родословной книге" не зовсім точно зазначено, що Скоропадський взяв за дружину Пелагею Никифорівну Полуботок³². Дочка гетьмана від першого шлюбу — Ірина назвала прізвище батька своєї матері Каленик, а також підтвердила, що та вийшла заміж в 1678 р.³³

На наш погляд, важливо наголосити на тому, що в майбутньому один з найбільших і найзаможніших землевласників Гетьманщини, за свідченням старожила, напередодні весілля мав лише "челядника", четверо коней та критий віз — "палубець". Щоправда, дочка Ірина в 1723 р. (цілком ймовірно, що вона знала краще статки батька) заперечувала: "А отец мой неких пожитков и неединого крестьянина не имел, когда к матери моей пожиткам принят"³⁴.

Як посаг Скоропадський отримав двір у Чернігові, який згодом продав місцевому протопопу Синдаровському, а купив інший в седнівського сотника Полетики й, побудувавши там будинок, почав мешкати³⁵. Ірина на початку 20-х років XVIII ст., після смерті батька, виступаючи в суді, де розглядалася її суперечка з мачухою Настею з приводу поділу спадкових маєтків, доводила, що як посаг Скоропадський одержав села Полуботки, Півці Чернігівського полку, за містом кілька ланів і двір з "пивоварним великим котлом". Тому вони є спадковою власністю її, а не гетьманши Скоропадської³⁶. Свідчення Ірини підтвердили в 1729—1730 рр. старожили сіл Полуботки та Півці: "... А, як оны упомянуты, были (вони) во владении Никифора Каїениковича, асаула полковаго

черниговского, и от его отданы в приданих за дочерю зятю его, бывшему гетману Скоропадскому..."

1680 р. Івана Ілліча призначено чернігівським полковим писарем*, що свідчило про те, що він був людиною не тільки письменною, а й, ймовірно, здобув непогану освіту. Щоправда, не обійшлося без протекції та відповідної підтримки тестя. Нова посада — помітний щабель в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адміністратор, він керував роботою канцелярії й веденням діловодства всього полку.

Обіймаючи цю посаду понад десять років (до 1694 р.), Скоропадський зумів придбати деякі великі маєтки, зокрема, села Бурівку, Вихвостів і Дроздовицю³⁸. Тоді ж він купив кілька млинів й окремих "пляців" — земельних ділянок. Млин у с. Михайлівці придбано разом з братом Василем, в іншому місці -- з Н. Калениченком. 1685 р. мешканець Седнівської сотні Леонтій Войтехович продав полковому писарю за 100 талярів (великих срібних високопробних монет вагою до 30 г) "в вечное владение" млин на р. Смяч. Через рік ним куплено в Чернігові двір "и под ним земли саженой 10 в ширину и 22 сажени в длину" за 600 золотих ** в А. Нетеровича. 20 листопада 1693 р. П. Довгуля продав йому "пляц" з садом та огорожею за 6 кіп.³⁹ Особливо великі прибутки давало млинарство.

Перші відомі нині універсали на право володіння маєтностями Скоропадський одержав від І. Мазепи в перший рік гетьманування останнього — 1687 р. А у 1690 р. Мазепа видав ще один універсал щодо більшості маєтків полкового писаря (набутих на той час), які належали не тільки власнику, а й "жене ево и детям данные за ево службы"⁴⁰. Отже, дочка Ірина мала всі юридичні підстави претендувати на володіння ними.

За час перебування на посаді писаря Іван Ілліч вивчив систему і структуру гетьманського правління, зарекомендував себе людиною спокійною з поміркованими політичними поглядами, що було особливо важливо для окремих представників козацького уряду проросійської орієнтації на фоні постійних "зрад" деяких старшин та підписання ними угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Іван Ілліч знайшов спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, за яких служив, — Василем Дунін-Борковським (1672— 1685), Григорієм Самойловичем (1685— 1687), Яковом Лизогубом (1687— 1698)⁴¹. Зробити це було непросто, враховуючи різні суспільні вподобання останніх.

Наприкінці 80-х років XVII ст. відбулися два так звані Кримські походи. В травні 1687 р., залишивши дружину й малолітню дочку Ірину (народилася близько 1679 р.), Іван Ілліч став безпосереднім учасником рейду 150-тисячного російсько-українського війська під загальним керівництвом боярина В. В. Голіцина проти Кримського ханства. Однак татари на шляху його просування підпалили степ (на південь від р. Кінські Води) і таким чином знищили підніжний корм для коней, що змусило в червні російсько-українські сили повернути назад. Ця невдача коштувала І. Самойловичу гетьманської булави, бо хитромудрі вищі козацькі старшини і російські вояводи оголосили саме його головним винуватцем поразки. Літописець— сучасник тих подій (можливо, Роман Ракушка-Романовський — генеральний підскарбій уряду гетьмана І. Брюховецького) зазначав: "И так того часу скончалось гетманство Івана Самойловича поповича и синов его, который на ураді гетманства роков пятнадцать zostавал и місяц"⁴². А Скоропадський втратив підтримку однієї з найбільш впливових осіб Гетьманщини.

Як повівся за тієї ситуації чернігівський полковий писар — не знаємо. Його прізвища не знаходимо серед найбільш активних діячів усунення Самойловича. Однак описані події позначилися на становищі старшин Чернігівського полку, який очолював син гетьмана - Григорій. Той факт, що Скоропадський залишився полковим писарем,

свідчив багато про що. В "Челобитной" генеральної старшини й "всего войска малороссійскаго в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуиловича" на ім'я царя від 7 липня 1687 р. наголошувалося: 1) володар булави все робив для того, щоб монарх не переміг Крим, радо приймав посланців звідти; 2) постійно висловлювався проти політики Москви щодо українців; 3) прагнув "самовласно ... владеть Малою Росією", в зв'язку з чим відбирав на свій розсуд жалувані грамоти, податки не тільки на себе, а й на дітей своїх збирав, забороняв корінним жителям їздити в Росію, "города государські малороссійські не государскими, но своими" називав, козакам ніби наказував вірно служити не монархам, а собі; 4) щодо втрат росіян у війні говорив: "Хотя бы и все пропали, тоб я о том не печалился"; 5) "А что от детей его в полках Черниговском и Стародубовском бед деется, того и выписать не можно, о чем те ж полчане во время свое совершенно скажут" тощо⁴³.

Без сумніву, все, що на той час відбувалося в Чернігівському полку (та й не тільки в ньому), не могло пройти повз увагу людини, яка відала значною частиною діловодства Гетьманщини, була ознайомлена з великою кількістю старшинської кореспонденції, в тому числі приватною. Усунення Самойловича з гетьманства і події, пов'язані з цим, безперечно, позначилися на формуванні сусгально-політичних поглядів Івана Ілліча.

Офіційно проти гетьмана виступили: генеральш обозний Василь Дунін-Борковський (раніше чернігівський полковник), суддя Михайло Воехевич, писар Сава Прокопів, а також старшини Костянтин Солонина, Яків Лизогуб (наступний чернігівський полковник), Григорій Гамалія, Петро Забіла, Василь Кочубей та ін.

Джерела свідчать, що з 1687 р. Скоропадського підтримував новопризначений чернігівський полковник, а завдяки його протекції й новообраний гетьман Іван Мазепа. Всі вони були тоді на Коломаку.

Крім політичної влади, кожна посада в Гетьманщині давала й значні матеріальні прибутки. Так, на той час з державного скарбу гетьманові видавали: 1000 золотих червоних на рік, генеральним писарю та обозному — по 1000 злотих (золотих), осавулові — 400, судді — 300 золотих, писарю судівському — 100, полковим писарю і хорунжому — по 50, бунчужному — 100, осавулу — 200, сотникам — по 100, а полковникам — по 100 "єфімків" або теляріз⁴⁴.

Другий похід у Крим також почався навесні. В 1689 р. російсько-українська армія чисельністю близько 150 тис. чол. дійшла до Перекопу. Проте запеклий опір кримських татар, страшенна спека, нестача води, масовий падіж коней і хвороби людей змусили головнокомандуючого В. В. Голіцина припинити бойові дії й повернутися на Лівобережну Україну⁴⁵. Багато козаків і старшин були глибоко розчаровані Кримськими походами, хоч вони і мали певне позитивне значення⁴⁶. Беручи участь у цих походах, І. Скоропадський набув значного військового досвіду, який використовував згодом (ставши стародубським полковником, а потім гетьманом) у боротьбі проти нападів кримчаків.

Разом з ним у походи ходив і його тесть -- Никифор Калениченко. Навіть у жалуваній грамоті царів Івана та Петра Олексійовичів від 3 вересня 1690 р. зазначалося, що той "служит, не щадя головы своей, против неприятелей креста святого, в Чигиринских и в иных во многих, так же и в прошлых в 195(1687) и в 197(1689) годах в обоих кримских походах был"⁴⁷. Через 17 днів на клопотання І. Мазепа подібну грамоту отримав і Скоропадський, в якій підтверджуватися його права на маєтки "за ево верные и радетелние службы" в тих походах⁴⁸.

В середині 1693 р. І. Мазепа відрядив чернігівського полкового писаря з важливим листом до царя і доручив "словесно пространными словами донести", що в Батурин! відбулася велика рада - "съезд всей

старшины войсковой, полковников и всяких полковых нижних людей и урядов местных", на якому обговорювалося питання про збирання грошей, "которые суть всегда надобны как на заплачение войску охотничьему, конным и пехотным полкам, так и на удовольствие иных войсковых обыкновенных расходов"⁴⁹. Щодо цього на раді виникла гостра суперечка, і гетьман звернувся безпосередньо до свого сюзерена, щоб вирішити це надто складне питання.

Звертає на себе увагу той факт, що гетьман довірив Скоропадському докладно обговорити його з монархом, виходячи за межі змісту власного листа. Отже, по-перше, Іван Ілліч добре розумівся на предметі розмови. А, по-друге, володар булави не мав сумніву у правильному тлумаченні питання. "И тот писар, Иван Скоропадской, объявил в Приказе Малыя России, — повідомляв документ, — словесно ево, гетмана Ивана Степановича, и генеральной старшины, полковников и посполитых людей, о отставлении той аренды и о постановлении на один год вышеимянованных с щинков поборов, по даной ему от него, гетмана, наказной памяти"⁵⁰.

Зазначимо, що ще за Самойловича і при Мазепі Івана Ілліча переважно використовують як посланця до Московії, а не деінде, скажімо Кримського ханства, Польщі й т. д. Що тут має місце — випадковість, бажання гетьманів мати "фахівця" — уповноваженого з питань українсько-російської політики чи особисті вподобання Скоропадського?

Перебуваючи в Москві, Іван Ілліч, мабуть, добре виконав доручення, бо фактично одразу був переведений з посади полкового писаря в чин генерального бунчужного, тобто потрапив до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. Формально бунчужний мав охороняти гетьманську регатію — бунчук. Однак у дійсності він вирішував військові справи, виконував адміністративні й судові доручення, організовував зустрічі та проводи послів тощо. За ієрархічним статусом бунчужний прирівнювався до генерального хорунжого. Наприкінці року Скоропадський разом з 7 генеральними старшинами отримав від царя презент у вигляді коштовного сукна, 2 пар соболів і 20 крб. - офіційно за направлення козаків під фортецю Кизикермен, проти Білгородської орди і захоплення в полон "многих языков"⁵¹.

В деяких історичних працях вказується, що генеральним бунчужним Іван Ілліч став у 1698 р. Довіряючи авторитету, зокрема, В. Модзалевському, так вважає й автор цих рядків⁵². Щоправда, О. Лазаревський висловив припущення, що ця подія могла відбутися одразу після виконання місії Скоропадського в Москві⁵³. Один з літописів повідомляє, що під час походу українських козаків під Азов 1695 р. Скоропадський вже був генеральним бунчужним⁵⁴. Нам вдалося виявити архівний документ, де йдеться про продаж у серпні 1694 р. міщанином Василем Пропеевичем з сестрою Мотрею генеральному бунчужному І. Скоропадському "гойяцу дворового" в Чернігові довжиною 12 сажень і шириною 20 сажень за 600 золотих. Тоді ж йому власний "пляц дворовой" за 600 золотих продала козацька вдова Настя Алеєєва⁵⁵.

1695 р. на Гетьманщині сталося нове лихо — коли зійшли зернові, несподівано вдарили заморозки і знищили більшу частину їх. 1697 р. був неврожайним. Епідемія чуми спалахнула в 1699 р.⁵⁶ Можливо, саме тоді померла дружина Скоропадського — Пелагея. Дочка Ірина лише невиразно зазначила: мати вийшла заміж у 1678 р., а з чоловіком прожила "з полтретяцать лет"⁵⁷.

1699 р. мав місце досить своєрідний інцидент у стосунках зятя і тестя. І. Мазепа своїм універсалом передав першому право на маєток Н. Калениченка — с. Івашково в Чернігівському полку, "увольняючи оного ж тестя его, Никифора, ради его старости и слабости, от войско-

вой службы в зуполную (тобто повну. - *О. Г.*) моц и поссесію" ⁵⁴. В ході "Генерального слідства про маєтності" 1729— 1730 рр. онуки Калениченка (Калениковича) — любицький сотник Іван Савич, значковий товариш Іван й полковий осавул Михайло Мокрієвичі доводили, що Івашково має належати їм, бо ним Скоропадський "завладел собою по своей власти" ⁵⁹.

Затишившись з дочкою, Іван Ілліч невдовзі взяв шлюб з вдовою колишнього генерального бунчужного Костянтина Івановича Голуба — Анастасією Марківною (1671— 1729 рр.), дочкою засновника відомого на той час роду Маркевичів — Марка Абрамовича. Дуже норовлива, забезпечена матеріально, ця неординарна жінка, на 25 років молодша за чоловіка, мага на нього неабиякий вплив.

Про це не міг не знати всюдисущий і обачний гетьман. Однак, очевидно, йому подобалася така ситуація, в якій опинився один з найвищих у державі старшин. Мазепа, мабуть, враховував факт залежності Івана Ілліча від Анастасії, коли в 1701 р. призначив його генеральним осавулом (наступний щабель службової драбини після генерального хорунжого). Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генеральних обозного, підскарбія та писаря). Він мав контролювати стан війська й бойового спорядження, правильність складання козацьких компутів, інколи проводив спеціальні слідства щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки.

15 листопада 1705 р. Скоропадський прибув у м. Гродно, де на той час Петро I і граф Головін зустрічатися з союзником у Північній війні 1700— 1721 рр. польським королем Августом II Сильним. Він, зокрема, доповів царському міністрові, що козацьке військо як "нестроеве" краще діє при нападі на ворога чи облозі фортеці, захисті обозу, але не в чистому полі. Генеральний осавул доводив: оскільки козацькі коні у військових походах постійно використовуються як тяглова сила, вони стають непридатними до швидкого пересування, уповільнюють дії полків. Він також скаржився на союзників — польських шляхтичів, внаслідок "непостоянства" яких одинадцять козацьких загонів під Варшавою не змогли досягти успіху. На його думку, перебування Мазепи в Польщі значною мірою допомогло Августу II утримати кілька воєводств.

Скоропадський повністю підтримав прохання свого керманіа про необхідність узгоджувати дії проти ворога малоросійських і великоросійських військ, потребу замінити російські полки Неплюєва, "составленные из людей мало ученых и неопытных в военном деле", на тисячу драгунів або саксонців.

Перед тим Петро I вирішив передати Польщі кілька міст, розташованих на правому березі Дніпра. При цьому через Головіна він прагнув дізнатися про можливу реакцію гетьмана на такі дії. Мазепа у листі до Петра I писав: "Изволили вы желать, чтоб я сообщил вам мое мнение об уступке полякам сей стороны заднепрской Украины. Я во всех случаях, как и в нынешнем, полагаюсь на премудрую волю великаго государя; однако ж предполагаю, что много есть препон и трудностей в исполнении сего, о чем подробно вам донесет генеральный мой есаул Иван Скоропадский, котораго нарочно посылаю ко двору монаршому"(!).

Посланець мав детальніше розтлумачити таке гетьманське міркування: "Главное же неудобство: близкое в таком случае соседство поляков с запорожцами и Крымом. Вы наверно помните, — звертається далі Мазепа до Головіна, - - что в договорах вечнаго мира России с Польшею определено выслать обоюдных комиссаров для окончательнаго размежевания на сей стороне Днепра городов: Канева, Черкаска (Черкас. — *О. Г.*), Корсуня, Чигирина, Крылова и других, с принадлежащими им землями. Города сий должны непременно оставаться за великим госуда-

рем, ибо если они отойдут во владение поляков, то, кроме многих других затруднений, все малороссияне перейдут на сию сторону Днепра, избегая повинностей, особливо из порубежных полков: Переяславскаго, Лубенскаго и Миргородскаго, каторых жители имеют многие старинные грунты и угоды на сей стороне, о чем тому же есаулу приказат я словесно вам донести"⁶¹.

Нині важко сказати, що вплинуло на царя: тогочасні політичні обставини чи резонні зауваження Мазепи, вміло й переконливо передані Скоропадським, але факт залишається фактом — вирішення цього питання було відкладено на багато років, що свідчило про перемогу української дипломатії, представленої в даному разі генеральним осавулом.

Після виконання доручення Скоропадський повернувся в Україну, зустрівся з керманичем у м. Дубно і передав неприємний наказ Петра І повертатися Мазепі в Батурин, залишивши козацькі полки в Польщі: "Если слабое здоровье или дела необходимы возбраняют ему пребывать на службе государевой".

Перебуваючи на цій посаді, Скоропадський продовжував скуповувати чи якимось іншим шляхом набувати "пляци", "грунти" тощо. Наприклад, 22 червня 1705 р. козак Яцько Куриченко продав йому ділянку землі за 180 золотих⁶².

1706 р. Іван Ілліч посідає найвищий ранг одного з найбільших полків Гетьманщини — Стародубського замість героїчно загиблого "от шведов" Михайла Миклашевського⁶³. Ставши першою людиною в полку, він мав фактично необмежену владу і величезні пільги. Адже керівництво цивільними, духовними, військовими справами відтоді зосередилося в його руках. Він не переривав тісних зв'язків з гетьманом, зокрема, дбав про постійне постачання на "кухню регляртарскую" всілякої звірини. З цією метою полковник надав значні привілеї місцевим стрільцям. В універсалі від 11 лютого 1708 р. він наказав мглинському сотникові, городовому отаманові з усім "тамошнім поспільством", щоб стрільців "до жадной тягlosti меской не важилися потягати", забезпечували їм "вільну" стрілецьку службу (повинність)⁶⁴. Цікаво, що, ставши гетьманом, Скоропадський 11 січня 1709 р. підтвердив попередні права стрільців, наказав тодішньому полковнику стародубському Лук'яну Жоравці (Журавці, 1709— 1719 рр.) оберігати їх⁶⁵.

24 лютого 1708 р. І. Мазепа відрядив до Петра І І. Скоропадського (його прізвище стоїть першим у списку) разом з суддею полковим стародубським І. Романовським, суддею полковим переяславським І. Вирлом (Берлом) й військовим канцеляристом Д. Болботою (Золботою), щоб розібратися із звинуваченнями гетьмана у зраді. Останній не хотів, "дабы по смерти" про нього "осталася в устах людских мерзкая, проклятаго зменническаго имени... память".

Суть справи полягала в тому, що якийсь полтавський житель, "человек худородный, з жида перехрест" Петро Яценко, підмовлений деякими опозиційно настроєними старшинами, подав у Москві на Мазепу "за рукою своею, все лжи превосходящую, сказку", ніби гетьман став цареві "неверен". А перед тим аналогічний донос зробив і чернець. У зв'язку з цим названим вище особам доручалося переконати Петра І передати кривдників для проведення слідства в Київ⁶⁶. Їх місія завершилася вдало — "непорочность" гетьмана не постраждала, а "клеветникам" присудили "достойную казнь".

В квітні того ж року виник конфлікт І. Мазепи з генеральним суддею Василем Кочубеем і колишнім полковником полтавським Іваном Іскрою (1696— 1700 рр.). Він визрівав давно на ґрунті інтимних стосунків престарілого, хворого гетьмана з своєю хрещеницею, молодю красунею Мотрею Кочубей — дочкою генерального судді. Але її ображений батько вирішив надати особистій справі політичного забарвлення, зви-

нувативши І. Мазепу в зраді монарха і бажанні відірвати Україну від Росії. Ці події детально описані в історичній літературі, тому основну увагу звернемо на участь у них І. Скоропадського, їх значенні для подальшої долі останнього.

Прізвище стародубського полковника неодноразово фігурувало в ході слідства в Смоленську, куди "вори" спочатку "приїхали с тем своим ложным доношением добровольно", а потім у Москві. З "Доношенія Кочубея государю по статьям" дізнаємося, що 11 травня 1707 р., у неділю, до двору Мазепи "рано зъехалися люди, звикле в пана гетьмана бывалии". До нього ж нібито несподівано, без запрошення, заїхав у справах і боярин І. О. Мусін-Пушкін, очевидно, батько майбутнього президента Академії мистецтв, історика і археолога Олексія Івановича (1744—1817 рр.). Після "службы божественной пенія ... и по скончени обеда" гетьман майже всіх гостей відпустив, а залишив В. Кочубея й І. Скоропадського. Далі, за словами генерального судді, гетьман радів, сміявся, пив спиртне з приводу того, що поляки "ратных великого государя людей в городах рубежа Литовского вистилати" (повбивати. — *О. Г.*). Мазепа сподівався, що вся Литва виступить проти Московії, а це буде вигідно Україні. Тільки "на завтрее, в понедельник, господин Шкоропадский отпущен zostat до дому своего, в Чернегов" ⁶⁷.

10 жовтня 1707 р., в п'ятницю увечері, у Києві всі двері гетьманського будинку було зачинено, і ніхто з сторонніх не міг підступитися. В ньому ніби сиділи "панове полковники, а дело у их такое, же читают Пакта Комиссии Гадяцкое, а тая Комиссия чинилася войску Запорожскому з ляхами за гетьмана Виговского, в измену его".

Аналізуючи цей факт, В. Кочубей доводив на слідстві: "И естли ж бы теперь не было о измене намерения, то для чего б тую Комисию, за Виговского учиненную, зисковати и читати в блазньство слушающим?"

Ще точніше свої політичні наміри висловив І. Мазепа 31 червня 1706 р. у помешканні В. Кочубея під час застольної розмови з полковниками. Саме того року Скоропадського призначили полковником. Генеральний суддя запевнив: тоді гетьман був "зо всеми особами". Чи був серед них Іван Ілліч — нині важко з'ясувати.

А володар булави ніби говорив: "...Я живу, никогда не маючи совершенной над ей своей целости, всегда небеспечен, жду як вол обуха!". Він позитивно оцінив діяльність своїх попередників — І. Виговського й І. Брюховецького, які "хотели и зачали были з тое неволе вибиватися, але злые люди им в том перешкодили", зокрема, полтавський полковник М. Пушкар. Мазепа був занепокоєний, що не може дійти згоди з кримським ханом про взаємодію ⁶⁸.

Звичайно, до всіх цих свідчень треба ставитися дуже обережно, бо їх дала упереджена особа та ще й під загрозою жорстоких покарань (від більшості звинувачень у зраді гетьмана В. Кочубей та І. Іскра майже одразу відмовилися). Однак ми не сумніваємося, що серед старшини постійно точилися розмови про Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, а також про політичне й економічне становище українців у складі Російської держави. Багато з них були невдоволені існуючим станом справ. Проте це не означало, що вони відверто виступати проти заходів царського уряду.

В травні 1708 р. у Івана Ілліча несподівано з'явився конкурент - полковник Черниш (Чарниш), який кілька разів побував у Москві, в Посольському приказі, й спочатку від імені гетьмана, а потім "мимо" нього "домагался полковничества стародубского". З цього приводу І. Мазепа тричі письмово звертався до кн. Г. І. Головкина й просив не довіряти тому. Коли Черниш переконався, що полковництво йому не здобути, він став паплюжити не тільки гетьмана, Головкина й пана таємного

секретаря, а також "всеял многія плевелы о имени монаршеском и иные многіе непристойности к возмущению народа малороссійскаго"⁶⁹.

Джерела зафіксувати, що в 1706—1708 рр. у Стародубському полку за відсутності Скоропадського його заступники виконувати повноваження останнього. Серед них слід назвати Дмитра Журмана (Турченка), Станіслава Патубинського, Семена Соболевського, Прокопа Силенка. Зокрема, останній 18 червня 1708 р., будучи наказним полковником, повідомив графа Г. І. Головкина "о посыпке 20 человек для розсылок в разные стороны"⁷⁰.

В. Панащенко зазначата, що Прокіп Силенко згадується в документах як наказний полковник у 1699, 1701, 1703—1704, 1706—1707, 1709, 1710, 1712 рр.⁷¹ Офіційно ж він, за даними О. Лазаревського, спочатку був сотником (1693—1708 рр.), а потім — полковим обозним (1709—1714 рр.)⁷².

Ці обставини, безперечно, впливати на формування суспільно-політичних поглядів І. Скоропадського, певною мірою викристалізували ідею збереження національної автономії державного самоуправління (про що йтиметься нижче). Разом з тим, враховуючи гіркий, трагічний досвід багатьох своїх попередників, особливо І. Мазепи, майбутній гетьман ніколи не виступав на рішучий захист інтересів України — своєї "Отчизни" (як неодноразово називав її у листах і універсалах), не вжив заходів, спрямованих на здобуття повної незалежності країни. Перебуваючи під постійним явним і таємним наглядом царського уряду, не раз звинувачений "своїми" ж у зраді, він міг лише просити вищих сановників Росії не відбирати давні права і вольності українців.

(Далі буде)

¹ Русская родословная книга. - СПб., 1873. - Т. I. - С. 294.

² Доношение Кочубея государю по статьям // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. - М., 1859. - Ч. 2. - С. 99; Письма и бумаги императора Петра Великого. - М., 1952. - Т. 9. - Вып. 2. - С. 265.

³ Русский биографический словарь. - СПб., 1904. - С. 610.

⁴ К а с и м е н к о А. К. К вопросу о национальном составе дворян-помещиков Левобережной Украины в конце XVIII—XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960 г. - К., 1962. - С. 492.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України), ф. 228, оп. 1, спр. 76, арк. 1—183.

⁶ Там же, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66, 71-72, 74-77, 80.

⁷ Там же, арк. 84.

Можливо, спочатку прізвище мало інше написання, наприклад, Колос чи Колосенко. Проте пізніше, під впливом ряду обставин, воно могло трансформуватися (русифікуватися).

Звертаємо увагу на те, що місто розташоване на правому березі Дніпра, як і Умань.

Хоча із змісту документа чітко видно українське походження його. Слово "нации" виділено автором "Прошення".

⁸ ЦДІА України, ф. 1709, оп. 2, спр. 32, арк. 405—406.

⁹ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 1049, арк. 59.

¹⁰ Там же, ф. 1297, оп. 2, спр. 395, арк. 159 зв. — 173; Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С. 17-21 і далі.

¹¹ Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. - СПб., 1900. - ф. 59 С. 234

¹² ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 72,

¹³ Там же, спр. 1720, арк. 1—2.

¹⁴ А н т о н о в и ч В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. - К., 1867; Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993.

¹⁵ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 12463, арк. 1—3.

¹⁶ Російський державний архів давніх актів (Москва) (далі — РДАДА), Ф-124, оп. 1, спр. 3 1687 р., арк. 1-2.

Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Іоанна Скоропадского, войск, всепресветлейшого его императорского величества, запорожских обоих сторон Днепра гетмана, окказій и церемоній, тако жив канцелярій войсковой отправуемых дел, наченный 1722 года, Јокончен-

- ний в том же году... войсковой канцелярії старшим канцеляристом Николаем Ханенком (далі — Ханенко Н. Діаріуш). - М., 1858. - С. 73.
- ¹⁸ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84.
- ¹⁹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавни. — К., 1992. - С. 259.
- ²⁰ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3882, арк. 10.
- ²¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1914 — Т. 4. — С. 661.
- ²² Л а з а р е в с к и й А. Люди Старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674—1758 гг.) // Исторический вестник. — 1880. — №. - С. 726.
- ²³ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84 зв.
- ²⁴ Русский биографический словарь. — С. 610.
- ²⁵ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729— 1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 616.
- ²⁶ Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. I. 1649— 1687. — С. 263.
- Щоправда, ще в березні І. Самойлович виступив з 7 полками проти П. Дорошенка, який перебував у добре укріпленому Чигирині. Проте до бойових дій справа не дійшла. Самойлович лише спробував умовити супротивника добровільно скласти зброю. Розраховуючи на підтримку турків, Дорошенко спочатку відмовився, але коли зрозумів, що його сподівання марні, у вересні відмовився від булави і здав місто. В історичній літературі цей похід інколи називають першим Чигиринським.
- ²⁷ Действия презелной и от начала поляков кривавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки ... в граде Гадячу, трудом Григория Гра-бянки собранная и самобитных старожилов свидетельства утвержденная. Року 1710. — К., 1854. — С. 301, 302 і далі. Див. також: Літопис гадяцького полковника Григорія Гра-бянки. - К., 1992. - С. 154- 155, 157- 159.
- ²⁸ ЦДІА України, КМФ-7, оп. 3, спр. 352, 1678 р., арк. 1— 5.
- ²⁹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 325.
- ³⁰ Источники малороссийской истории. — Ч. I. — С. 266.
- Осаули (в полку їх, як правило, було два) складали реєстри-списки козаків, керували їхньою стройовою й бойовою підготовкою, контролювали військове забезпечення. Обозний — перша особа після полковника, яка часто замінювала його в разі відсутності, а також завідувала арматою (артилерією).
- ³¹ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. — С. 4, 5, 87. 157 та ін.
- ³² Русская родословная книга. — Т. 1. — С. 24.
- ³³ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 16.
- ³⁴ Там же, арк. 16— 16 зв.
- ³⁵ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — №. — С. 76— 77.
- ³⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1373, арк. 16; спр. 1173-А, арк. 2 зв. і далі.
- ³⁷ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. — С. 4.
- В. Модзалевський першу згадку про Скоропадського як чернігівського полкового писаря датує 1681 р. О. Лазаревський вважав, що цю посаду він обійняв наприкінці гетьманства І. Самойловича. Проте нами виявлено лист Самойловича до думного дяка Ларіона Іванова від 21 квітня 1680 р. про поїздку в Москву гетьманського посланця чернігівського полкового писаря І. Скоропадського, який нещодавно повернувся з Криму (РДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 365, 1680 р., арк. 1— 2).
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 67 зв.
- ³⁹ * Золотий або злотий — польська грошова одиниця, яка дорівнювала 30 грошам.
- ⁴⁰ Там же, арк. 70 зв. — 71. Копа дорівнювала 60 грошам.
- ⁴¹ Там же, арк. 67 зв.
- ⁴² П а н а ш е н к о В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). - К., 1997. - С. 59.
- ⁴³ Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 144.
- ⁴⁴ Источники малороссийской истории. — Ч. I. — С. 297— 304.
- ⁴⁵ Там же. - С. 309.
- ⁴⁶ Літопис Самовидця. - С. 148- 149.
- ⁴⁷ Б а б у ш к и н а Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. — М., 1950. — Т. 33.
- ⁴⁸ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. — С. 213.
- ⁴⁹ Там же. — С. 563.
- ⁵⁰ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 11.
- ⁵¹ Там же. - С. 13.
- ⁵² Там же. - С. 18-20.
- ⁵³ Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1995. — С. 47; Малий словник історії України. - К., 1997. — С. 364.
- ⁵⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. I. Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 35.
- ⁵⁵ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что, в котором году деялося в Украйни малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1888. — С. 38.
- ⁵⁶ ЦДІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 71.

⁵⁶ Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Т. І. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII—XVIII ст. - Харків, 1923. - С. 95.

⁷ ЦЦІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 16.

⁵⁸ Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. — С. 88.

⁹ Там же. — С. 87.

⁶⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 566.

⁵¹ Там же. - С. 366- 367.

⁶² ЦЦІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 71 зв.

⁶³ Там же, ф. 221, оп. 1, спр. 237, арк. 1.

⁴ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 10058, арк. 53.

⁵ Там же, арк. 53 зв.

⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 70.

⁷ Там же. — С. 99, 100.

⁵⁸ Там же. - С. 102, 104.

⁶ ЦЦІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 12 зв. — 13; Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. - Кн. 1. - С. 78-80.

⁷⁰ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 41, 1708 р., арк. 1—

²
⁷¹ Панащенко В. В. Вказ. праця. — С. 58.

⁷² Л а з а р е в с к и й А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 64, 88— 89.

Є. В. ПАЙКОВА (Київ)

Володимир Науменко (1852—1919)

В архіві Служби безпеки України зберігається справа №32 по звинуваченню В. ТІ. Науменка в контрреволюційній діяльності. Серед документів є й протокол його допиту, проведеного 8 липня 1919 р. інспектором таємного відділу Всеукраїнської надзвичайної комісії. З нього, зокрема, дізнаємося деякі анкетні дані в'язня:

"Фамилия, имя, отчество	Науменко Владимир Павлович
Возраст	67 лет
Место приписки	гор. Киев, Караваевская 23, кв. 11
Семейное положение	жена Вера Николаевна, сыновья Сергей и Павел
Образование	Киевский университет, историко-филологический факультет
Профессия	педагог
Место службы и занимаемая должность	Академия наук, сотрудник по предмету литературы...

...Обвиняемый показал: мне, гр. Науменко, предъявлено обвинение в том, что занимал должность министра народного просвещения при гетмане. Виновным в указанном преступлении я себя не признаю...

Отношение к советской власти отрицательно, но лояльно" ¹.

В протоколі містяться характерні питання, відповіді на які дають можливість прослідкувати майже кожний рік перебування підсудного на волі: "Где находился и чем занимался в 1904— 1905 гг.; 1906— 1911 гг.; с начала войны до февральской революции; до Октябрьской революции; до отступления большевиков с Украины; до восстановления Советской власти на Украине..." ².

Заповнюючи протокол, чекіст чомусь не вказав своє прізвище, до того ж його підпис під протоколом нерозбірливий. Проте, вірогідно, слідчим-вбивцею, який прирік безневинну людину без суду на смерть, був В. Вітлицький, який доповідав цю справу на колегії ЧК: 8 липня 1919 р. остання винесла вирок — розстріл, який виконати протягом 24 годин.

її рішення, написане червоними чорнилами з великою червоною плямою на звороті, мов символом кривавої розправи, підвело ризику під

життям "людини великої духовної сили, талану громадського значення і персональної чаруючої приємності", як писав у некролозі Гнат Житецький³.

Професійна вчительська спілка прагнула врятувати старого вченого. У її заяві, надісланій до ЧК, зокрема, зазначалося, що спілка "не може ставитися байдуже до арешту того із своїх членів, котрий у тяжкі часи царського режиму був одним з небагатьох носіїв світлого ідеалу вчителя - громадянина і протягом усього свого життя неухильно турбувався про просвіту народних мас"⁴.

Не стояла осторонь цієї справи і Українська Академія наук, для створення якої Науменко доклав величезних зусиль. Його підпис, як міністра освіти, поряд з підписом гетьмана П. Скоропадського є під усіма найважливішими документами, що започаткували діяльність цієї установи. Протест проти свавілля влади перший президент УАН академік В. Вернадський і неодмінний секретар академік А. Кримський надіслали 9 липня, *але* запізнилися. Чекісти працювали дуже оперативно: в ніч з 7 на 8 — обшук і арешт П. В. Науменка, зранку — допит, вдень — постановою про розстріл, ввечері - виконання вироку. Працював конвеєр смерті.

Протягом багатьох років у радянській Україні ім'я Володимира Науменка було невідомим широкому загалу. А його життєпис є своєрідним нарисом освітянського, культурного та національного руху в Україні на зламі XIX—XX ст.

Володимир Павлівич Науменко народився 19 липня 1852 р. у Новгород-Сіверському, де його батько — Павло Осипович працював директором гімназії. Надамо слово самому В. Науменку: "Родовід свій я знаю слабо: відомо мені тільки, що рід батька йде від простих лубенських козаків, і лише дід мій, котрого я ніколи не бачив, як казали, був надзвичайно здібною людиною і тонким політиком, що служив в лубенському повітовому суді, протягом тривалого часу займаючи посаду секретаря"⁵. Батько "як в педагогічній роботі... своєю взагалі гуманною душею і щирістю став врівень з кращими педагогами того часу, так і в національному українському руху він не тільки не був ворогом його, а навіть в сім'ї нашій дуже часто чулось в розмові українське слово, переважно з уст батькових..."⁶. "Батько... в душі був українцем... та і не диво: адже він виховувався в Харківському університеті наприкінці 20-х 19 століття, коли саме там і був розквіт української літератури, коли на чолі Харківського університету стояв Гулак-Артемівський"⁷.

Науменко завдячував батькові "за відчуття в душі української стихії". Його мати походила з родини Неверовських.

Дитинство В. Науменко провів у Новгород-Сіверському (1852—1856) і Білій Церкві, а з 1861 р. і до смерті жив у Києві. У 1861—1868 рр. він навчався у другій київській гімназії. У 1873 р. після закінчення слов'яно-російського відділу історико-філологічного факультету Київського університету юнак почав працювати вчителем у школі. Про цей період він писав: "Зима 1873—4 р. цілком була присвячена роботі по підготуванню до уроків для гімназії, оскільки той, хто закінчив університет і бажав бути сумлінним вчителем, мав все починати з абетки і до кожного уроку готуватися як школяр"⁸.

У 1874 р. В. Науменко одружився з В. М. Шультіною, сестрою відомого історика, "старогромадянина" Якова Миколайовича Шультіна.

У дитячі та юнацькі роки В. Науменко був близьким до М. Максимовича, зокрема опікувався його сином -- Олексієм, який навчався у київській гімназії, зупинявся у них в Києві тощо.

Крім другої гімназії, В. Науменко викладав словесність в інших учбових закладах міста — міністерській жіночій гімназії, колегії Павла Галагана, Фундуклеївській жіночій гімназії і Володимирському кадетсь-

кому корпусі. Незабаром до нього прийшло визнання. "...Можна сміливо сказати, що в Києві не було більш відомого в найширших колах, популярнішого, у найбільш благородному розумінні, педагога і громадського діяча, ніж Науменко, — згадував його учень Гнат Житецький. - • Він був протягом 45 років кращим учителем в усіх значеннях"⁹.

В. Науменко увійшов в історію педагогіки не лише як блискучий вчитель-практик, але й як досвідчений методист-новатор і теоретик. Майже щороку від різних земських управ йому надходили запрошення очолити літні вчительські курси. Попри свою зайнятість він не відмовлявся.

В. Науменко систематично проводив методичні заняття з педагогами недільних шкіл Київського товариства грамотності, головою якого він був з 1897 по 1907 р. Протягом багатьох років його запрошували перевіряти знання вихованців київських дитячих притулків. Ці своєрідні іспити В. Науменко перетворював на зразкові уроки не тільки для учнів, а в першу чергу для вчителів і вихователів.

1905 р. В. Науменко відкрив приватну гімназію, яка вважалася однією з найкращих у місті. У 1912 р. вона стала базовою при Товаристві сприяння середній освіті. Свого часу в ній навчався М. Т. Рильський, який високо оцінював діяльність її директора.

В. Науменко наполегливо відстоював право вчителя на створення власної програми викладання певного курсу. Він зазначав: "Я... вважаю, що необхідно всю програмну справу віддати творчій ініціативі педагогічного персоналу даної школи, залежно від місцевих умов" ¹⁰. Так, на уроках російської словесності він використовував матеріали з історії української літератури. Зокрема, до програми V класу додав розповідь про "гавденноруські" історичні пісні, козацькі думи, у VI класі звертав увагу учнів на "південно-західну руську освіченість та літературу 16 і 17 століть", вплив української культури на Північне-Східну Русь. В VII класі діти знайомилися з творчістю Феофана Прокоповича, Стефана Яворського. Розповідаючи про творчість М. Гоголя (VIII клас), Науменко вказував на великий інтерес видатного письменника до історії України, що згодом знайшов відображення в його шедевр — "Тарасі Бульбі".

В. Науменко був переконаний, що "найбільш нормальне навчання можливе за тих умов, коли воно відбуватиметься рідною мовою"¹². Він неодноразово повторював: "Рідна мова дітей не повинна бути занедбаною, знехтуваною, діти не мають права ставитися зневажливо до мови батька і матері"¹³.

Щоб втілити ці ідеї в життя, В. Науменко добивався скасування ганебного указу 1876 р. про заборону української мови. На початку 80-х років у Києві перебував сенатор Половцев. "Старогромадянам" вдалося привернути його увагу до проблем викладання рідної мови в українських школах, і він запропонував їм підготувати пам'ятну записку про необхідність повернення української мови до школи. Текст записки склав В. Науменко. Але ця справа не була доведена до кінця, оскільки в умовах реакції, яка почалася після замаху на царя в березні 1881 р., про це не можна було навіть згадувати¹⁴.

У 1905 р. В. Науменко в складі української делегації вирушив до Петербурга, щоб переконати прем'єр-міністра С. Вітте в необхідності скасування обмежень українського слова. Як згадувала Олена Пчілка, яка також була членом цієї делегації, "Науменко перший говорив про стан українського життя й українського слова з погляду академічного"¹⁵.

Тоді ж В. Науменко плідно працював разом з С. Русовою, П. Стебницьким, О. Лотоцьким як експерт в комісії Академії наук на чолі з академіком О. Шахматовим, яка рішуче виступила за відміну вищезгаданого указу. Софія Русова зазначала: "Як результат наших трьох чи

чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передумові доводив незалежність нашої мови, визначав її за мову, а не за діалект. Як додаток до його розвідки ішли наші статті"¹⁶.

У 1907 р. в статті "До історії указу 1876 року про заборону українського письменства", опублікованій у журналі "Україна", В. Науменко оприлюднив матеріали засідання особливої комісії, організованої за наказом царя"¹⁷.

Перу В. Науменка належить кілька статей, що захищають самобутність української мови та її право на повноцінний розвиток "Книжная речь у малороссов и русинов", "Ревнители русского языка в Галиции", "Подведем итоги (Ответ на статьи в "Киевлянин": Вопрос о литературном языке в Галиции)", "Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи?"¹⁸. Про цю ж полеміку з Т. Флоринським згадував О. Лотоцький: "Єдиним місцем, де часом українська справа знаходила собі оборону, була "Киевская Старина", коли конечно необхідність вимагала ставити на риск саме існування журналу, аби лише подати голос з приводу якого позачергового найпідлішого нападу. Таким конечним виступом була, напр., полеміка "Киевской Старины" з Т. Флоринським з приводу довгої низки його етапів... п. з. "Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности". Вже саме такий карячкуватий заголовок ясно зраджував тенденції, що конечно вимагали відповіді й одсічі. Отож вистрілила "Киевская Старина" зразу з двох гармат — статтями В. Б. Антоновича... і Науменка... Обидві статті були дуже на часі..., і той прилюдний, хоч і небезпечний для журналу (бо виходив з призначених для нього рамок) ... голос в українській справі дав певну сатисфакцію opinio громадянства, обуреного несумленими виступами професора-сікофанта"¹⁹.

На початку 80-х років В. Науменко разом з іншими "старогромадівцями" розпочав збирання матеріалів для Словника української живої мови. З допомогою своїх знайомих, які жили в різних регіонах України, вони збирати "словарний матеріал з народних уст і вибирати слова з друкованих етнографічних матеріалів та з старих наших письменників... Словник мав бути чисто народним, етнографічним"²⁰.

Після завершення цього процесу наприкінці 80-х років В. Науменко розпочав редагування. Йому допомагав Є. Тимченко. У 1896 р. було вирішено розпочати друкування Словника. 23 січня 1896 р. його автори звернулися до цензора з проханням дати відповідний дозвіл. Дозвіл було надано, і у 1897 р. передплатникам журналу надійшли "перші аркуші Словника на А— Б, закінчуючи словом "Борозна", під редакцією В. Науменка"²¹.

Однак незабаром стало відомо, що Словник може бути поданий в Академію наук на здобуття премії М. Костомарова і було вирішено його доопрацювати. Знову за цю важливу справу узявся В. Науменко. Євген Чикаєнко у спогадах писав, що "напосідав, щоб за цю роботу Громада платила... Але Науменко як педантичний "безсеребренник" не хотів брати платні за громадську роботу"²². Вона просувалася дуже повільно, оскільки В. Науменко приділяв багато уваги діяльності редакції "Киевской Старины", тому для прискорення справи вирішили запросити Б. Грінченка. Була створена комісія в складі Є. Тригубова, В. Беренштама та Є. Чикаєнка, яка почала переговори з Б. Грінченком. Громада асигнувала "на оплату праці Грінченка по сто рублів на місяць". Це питання було з'ясовано швидко, але, як пише Є. Чикаленко, "на заголовку словника мало не розбилися наші переговори... Грінченко напосідав на тому, що він сам зраджує всі літери, аби на заголовку стояло тільки одне його прізвище. Нам хотілося, щоб на словнику стояло і ім'я На-

уменка, бо він поклав на нього багато праці, і справедливість вимагає моральної заплати за ту безкорисну роботу протягом багатьох років...

Коли на зібранні Громади Науменко довідався про подробиці переговорів з Грінченком., то рішуче заявив, що нехай на заголовку словника стоїть одно прізвище Грінченка. Скільки ми не умовляли його, але він твердо стояв на своєму і напосівся на тому, щоб відповідно змінити договір, навіть сам його зредагував.

...Тепер на вічні часи Громадський Словник в публіці буде носити назву "Словник Грінченка", так воно й сталося" ²³.

13 листування В. Науменка з Б. Грінченком дізнаємося, скільки зусиль доклав Володимир Павлович для друкування Словника після його ґрунтовної доробки. 2 червня 1907 р. він писав Грінченку: "...Уклінно прошу Вас переслати мені матеріали (рукопись), щоб я міг слідувати, коли і що здається в топографію. Останню коректуру будуть приносити Вам до підпису" ²⁴.

14 червня того ж року він повідомляв, що "другий том "Словаря", починаючи з літери З буде друкуватися в топографії 1-ої артелі". Нарешті, 30 червня 1909 р. він написав Б. Грінченку: "Оце, хвалите Бога, доплили ми до берега" ²⁵.

У 80-х роках В. Науменко читав "в приватнім помешканні на прозьбу студентської української молоді і, звичайно, в обстановці повної таємності" курс української граматики ²⁶.

Про цей факт повідомляв Павло Зайцев *, який, на жаль, не додав при цьому, кому, коли і як довго читав В. Науменко курс української граматики. Інших свідчень цього поки що не знайдено. Можна вважати за підтвердження лише доноси жандармів, які зазначали, що "учитель Науменко пагубно вплив вообщє на учащуюся молодежь и студентов, которые собирались у него на квартире, что было установлено секретным наблюдением и о чем велась переписка с Департаментом полиции..." ²⁷.

Тоді ж він розпочав роботу над українською граматикою. У 1888 р. було підготовлено до друку "Опыт грамматики малорусского языка". Однак представники офіційних кіл заборонили її видавати, бо "малорусский язык, по нашему мнению (чиновников. — Є. П.), не должен существовать, как же мы можем допустить печатание грамматики такого языка?" ²⁸. "Чимало неприємностей зазнав він і від адміністрації, і від ворогів із чорного стану, але не покладаючи рук продовжував служіння "несуществующему языку" і рідній культурі, працюючи як видавець, редактор, учений і журналіст та прищеплюючи молодим поколінням нові гуманні й культурні погляди як педагог", — писав соратник В. Науменка на освітянській ниві Павло Зайцев ²⁹.

Науменкові вдаюся ввести в оману цензуру: він змінив назву праці і у 1889 р. у Києві вийшов "Обзор фонетических особенностей малорусской речи". У відгуку на неї письменник Трохим Зінківський зазначав: "Малоросійська громадськість мусить бути вдячна шановному трудівникові за чудовий подарунок" ³⁰.

Робота над українською граматикою продовжувалася. У 1917 р. В. Науменко видає невелику монографію "Загальні принципи українського правопису", а у 1918 р. — "Руководство для изучения украинского языка в русских школах". Тоді ж він разом з Г. Житецьким, Є. Тригубовим, П. Стебницьким та іншими готував до друку "Просторий російсько-український словник", працював у Правописній комі-

П. Зайцев -- громадський діяч і літературознавець, проф. УВУ, активний діяч доби української державності, член Української Центральної Ради, начальник канцелярії генерального секретаріату освіти (1917), директор департаменту загальних справ Міністерства освіти (1918), редактор видавництва "Друкар", квартальника "Наше минуле" (1918- 1919).

сії Міністерства освіти, очолюваній І. Огієнком, яка підготувала в травні 1918 р. "Найголовніші правила українського правопису"³¹.

За спогадами Софії Русової, В. Науменко неодноразово порушував питання про створення гімназії, де б діти "виховуватися у більшій національній свідомості, де б вони навчалися рідної мови"³².

В. Науменко, вчитель за покликанням, ніколи не обмежувався вузькими рамками фахового професіоналізму. Спектр його уподобань був дуже різнобарвним. Важко назвати галузь української культурно-просвітницької діяльності, в якій Науменко не затишив яскравий слід. Його цікавили історія і література, мовознавство і етнографія, фольклор і народознавство, збереження старожитностей та організація архівної справи. Свідченням визнання заслуг вченого у розвитку науки стала премія його імені за кращий твір студента історико-фітологічного факультету Київського університету св. Володимира.

Багато наукових досліджень В. Науменка присвячені історії української літератури. Він писав про творчість І. Котляревського, Г. Квітки, Т. Шевченка, Л. Глібова, Ф. Морачевського та інших.

Як історик українського письменства, він з боєм зазначав у 1883 р.: "...Жодна література не зазнає такої причепливої критики, як малоруська...". Недруги української літератури оголошують, "що в наш час маторуська писемність не може відігравати ніякої істотної ролі, що її пісня вже проспівана, що вона нікому не потрібна, заперечують майже всі спроби творити що-небудь народною малоросійською мовою, стверджуючи, що для культурних класів в подібних творах немає потреби, а для простолюду мусить служити язык общерусский. Якщо і можна, на їхню думку, допустити малоруську писемність, то лише як засіб надання можливості культурним класам ближче познайомитися з етнографічними, побутовими особливостями малоруського племені, причому, відзначимо, до речі, особливо вони задоволені зображенням простака-українця, який тішить їх своїми особливостями характеру, що здаються дуже часто, на перший погляд, блазнівськими. Подібні твори (на кшталт анекдотів з маторуського побуту) сміливо можуть з'являтися у світі, без ризику бути засудженими..., навпаки, їх похвалять... і, звісно ж, не запідозрять авторів їхніх ні в яких **ізмах і фільствах**...

Усяку ж спробу вийти за ці межі зустрінуть вони рядом засуджень, переважно спрямованих в одну точку — докір в бажанні сепаратизувати від російської літератури, створити свою власну, а це вже, на їхню думку, загрожує розхитуванням підвatin"³³⁻³⁵.

В. Науменко не втрачав надії найближчим часом "побачить своїх письменників, справді таки працюючих на ниві національної творчості, бо дотепер ця творчість з'являла себе або в безталанні, або в загатній російській літературі"³⁶.

Науменко приділяв увагу і розвитку української літературної мови, зазначаючи, що вона не може "творитися лише книжниками, поза впливу самого народу, навпаки., тільки найближче знайомство з народом та його мовою може підготувати в книжнику той ґрунт, з якого проглянуть паростки, які начебто і йому власне належать, але насіння яких буде чисто народним"³⁷.

Останні роки свого життя В. Науменко опрацьовував велику кількість матеріалів з історії української літератури. Він мріяв видати збірку під назвою "Пропілеї". Частина цих матеріалів побачила світ за життя автора і була оцінена сучасниками. "Книжка В. П. Науменка дуже цікава, цікава, як одна з нечисленних поки що спроб внести наукові методи в розроблення історії українського письменства ХІХ віку", - писав С. Шевченко в журналі "Книгар"³⁸.

Багато уваги В. Науменко приділяв вивченню українського фольклору. Академік О. Пипін відносив його до видатних українських етногра-

фів³⁹. В. Науменко опублікував у "Киевской Старине" статті "Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке", "Пасхальная вириша по старой записи", "К литературе рождественских и пасхальных вириш", "Песня о Турбаевской катастрофе" та ін.

Він був переконаний, що література завжди спирається на усну народну творчість: "Сліди самобутньої південноруської писемності, відмінної від чисто народної усної літератури..., знаходимо вельми рано. Ще в XI—XIII ст., коли на півдні Росії... зароджувалася історія у формі літописів, кращі люди того часу любили полинути думками від реальної дійсності, від життєвої прози в інший світ, світ поезії.

Пояснюється існування... нашої самобутньої мистецької поезії тією гармонійністю і близькістю, які були тоді між окремими поетами-письменниками і постом-народом"⁴⁰. Як негативний приклад, що свідчить про розрив літератури з народною творчістю. Науменко наводить "Задонщину". Він, зокрема, писав: "...Культурний центр почав формуватися на півночі, де книжники-поети опинилися без традицій тієї поетичної творчості, що так блискуче були розпочаті на півдні. Вони... спробували... утворити нову поезію, але у давній формі. Природно, що це не мало народно-поетичного начата в основі і... вони виявилися надто слабкими у своїй творчості і були змушені черпати матеріал творчий із старих зразків. Що вийшло з цього невідповідного запозичення народно-поетичних основ півдня для північної ліри... чудово видно із різноманітних потворних редакцій "Задонщини"⁴¹.

В. Науменка непокоїло і знищення історичних документів, які знаходилися в різних відомствах. У 1891 р. він з гіркотою писав про продаж на пуди архіву Глухівського повітового суду, "достойнства і важливість справ оцінював секретар поліцейського управління п. Л-ч, людина, що не здобула ніякої освіти і не мала ніякого нахилу до історії"⁴². Він наголошував, що охороною писемних пам'яток має займатися Товариство Нестора-літописця, активним діячем якого був.

На власному досвіді В. Науменко знав, які перешкоди чекали на дослідника історії України: по-перше, "розкиданість найголовніших джерел, які потрібно шукати в Києві, Чернігові, Москві, Харкові, Полтаві і в приватних руках", по-друге, відсутність даних про джерела. Тому він висловлював слушну думку, що Товариство має дбати про встановлення хоча б основних джерел з історії України і ознайомлення громадськості з ними⁴³.

У 1892 р. В. Науменко виклав свої думки про реорганізацію і вдосконалення архівної справи в статті "До питання про децентралізацію наших історичних архівів. Доля Рум'янцівського опису Малоросії", де рішуче виступив проти пропозицій сконцентрувати архівні документи в деяких центрах, насамперед у Москві і Петербурзі, наголошуючи, що це "шкідливо відобразиться на розвитку історичної науки"⁴⁴.

Намагаючись знайти відповідь на питання, чому так мато збереглося документальних пам'яток з історії Лівобережної України, Науменко висловив припущення, що це було пов'язано з указом Петра I (грудень 1720 р.), який звелів: "...Во всех монастырях... осмотреть и забрать жалованные грамоты и другие курьезные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные и печатные, какие где потребными к известию найдутся" для написання російської історії. "На основі цього указу київський губернатор... послав "рейтара" Берщова... для ускорения дела... Безперечно, книги і рукописи були зібрані і до того ж подряд, без огляду і розрізнення... Яка їх подальша доля, де вони поділися нам не відомо... Чи не тут потрібно шукати пояснень того факту, що ми маємо замало відомостей з історії лівого берега Дніпра?"⁴⁵. До речі, В. Науменко часто публікував документальні пам'ятки, які зберігалися в його власному архіві.

Вченого не лише хвилювала доля писемних пам'яток, він виступав за охорону культурної спадщини українського народу. Зокрема, він протестував проти "поновлення" пам'ятників, вважаючи це їхнім знищенням. Так, у 1891 р., рецензуючи працю В. Щеглова про пам'ятники Полтавської битви, він писав, що реставрування у 1856 р. шведської могили "не є поліпшенням пам'ятника, оскільки останній в значній мірі перестає бути сучасним події"⁴⁶.

Прагнучи створити науковий центр, який координував би наукові дослідження в Україні, Науменко у 1906 р. став одним з фундаторів Українського наукового товариства у Києві, тривалий час був заступником його голови М. Грушевського, а під час відсутності останнього фактично очолював товариство. У 1913 р. В. Науменко подарував УНТ свою бібліотеку - кілька тисяч книжок, серед яких було багато рідкісних і цінних. Ця бібліотека "уміщується в 6 великих шафах. Всіх № по каталогу до 1600. Серед цих 1600 номерів є до 100 папок, з котрих уміщує в собі пересічно 18 брошур або невеликих книжок. Всіх заголовків книжок... не менше 3300, а томів, як би лічити кожен брошуру за том, коло 4800. Серед цих книжок дуже добре складений відділ "Україніка". Всіх книжок на українській мові до 750..."⁴⁷. Це — частина власної бібліотеки Науменка і бібліотека Старої Громади, яка тривалий час знаходилася в його будинку.

Назвемо ще один напрям діяльності В. Науменка — журналістику, з якою він був пов'язаний усе життя як автор, редактор, видавець. На зламі 70—80-х років XIX ст. він був співробітником редакції газети "Труд". За словами Науменка, газета була першою спробою "створити прогресивний орган серйозного змісту, який би був захисником національної української справи"⁴⁸.

1898 р. В. Науменко разом з І. Лучицьким та М. Василенком почав видавати газету "Киевские отклики", в якій працювали В. Антонович, С. Єфремов, В. Короленко, А. Кримський, І. Стешенко, С. Петлюра, С. Русова та ін.⁴⁹

У 1905—1906 рр. В. Науменко разом з І. Лучицьким заснував газету "Свобода и право", орган Київського центрального комітету партії кадетів (партії Народної свободи). За друкування антиурядових матеріалів влада неодноразово забороняла окремі числа видання, а редакторів притягала до судовості.

Але основною справою Науменка — журналіста був часопис "Киевская Старина", якому він віддав 25 років — спочатку як автор і член редколегії, а згодом як головний редактор і видавець.

Коли Київська Стара Громада викупила за допомогою В. Смирненка цей журнал, постало питання про її головного редактора. Гнат Житецький писав: "Вже з кінця 90 року розпочалися клопотання, щоб за постійного редактора був старий та давній громадянин. Визначалося, що найкраще було б, якби пощастило провести на редактора В. П. Науменка, людину літературного таланту, жваву, енергійну і тактовну; таку думку особливо старанно підтримував П. Г. Житецький і з ним погоджувались ще дехто з громадян (Гамалій, Трегубов, Шульгин, Новицький, Косач). Навпаки, не досить задоволені з цієї кандидатури... були найбільш діяльні співробітники: О. Лазаревський, О. Левицький і ще дехто, що побоювалися через міру виразного підкреслювання "українофільського" партійного напрямку журналу та й ще через те, щоби деякі поважні і цінні наукові дослідники, не охочі до "українофільства", не відійшли від співробітництва в "Київській старовині"⁵⁰.

Тяганина з призначенням В. Науменка на посаду редактора була тривалою. В грудні 1891 р. він писав Василю Гнилосирову: "...Офіціальним редактором мені не бути, бо єсть таки гаспидовські душі, що ходять "аки лев рыкаючи, ищучи, кого поглотить", — и дуже свою пель-

ку роззявляють, щоб ковтнути мене. Проте я роботою у Старині без перестанку; хлопіт до біса; щодня лягаю спати у 2—3 часа ночі"⁵¹.

І все-таки Науменко став головним редактором. Г. Житецький зазначав: "Насилу через два роки усякими заходами в Петербурзі... пощастило перемогти підозри, обмови і наклепи"⁵². 26 липня 1893 р. В. П. Науменко одержав від Головного управління у справах друку повідомлення: "...Министр внутренних дел утвердил Вас в звании редактора ж. "Киевская Старина"⁵³.

А 23 березня 1902 р. у власність В. Науменка перейшло і право на видання "Киевской Старини"⁵⁴.

За В. Науменка в часописі з'явилися статті українською мовою. Зокрема, у січні 1897 р. він добився дозволу друкувати перші статті українською мовою. А 27 червня 1898 р. В. Науменко звернувся до генерал-губернатора з проханням: "Издаваясь в течение 16 лет, местный исторический журнал "Киевская Старина"... испытывает постоянный ряд неудобств, благодаря некоторым исключительным условиям, применяемым с 1876 года ко всему носящему местный малорусский отпечаток. Между тем... журнал не может не затрагивать таких материалов, которые то как произведения народной словесности, то как литературные памятники местного характера, то как этнографические очерки — должны выражаться в форме малорусской речи.

...Решаюсь обратиться с покорнейшей просьбой исходатайствовать для редактируемого мною издания право печатать все материалы с разрешения местного цензора..."⁵⁵.

З липня 1898 р. Міністр внутрішніх справ повідомив Науменку: "Вследствие отношения за №8732 имею честь уведомить..., что мною сделано распоряжение о предоставлении киевской цензуре права разрешать означенные статьи к печати"⁵⁶.

Будучи головним редактором, В. Науменко редагував більшість історичних і літературних матеріалів, робив огляди вітчизняної та світової періодики, спілкувався з авторами. З його листа до Є. Чикайненка дізнаємося, що він фактично проглядав увесь матеріал, що надходив до редакції: "...По конституції нашої всі статті перерічуються трьома чоловіками, а потім все ж таки мотивованого листа доводиться писати мені"⁵⁷.

15 грудня 1906 р. В. Науменко одержав повідомлення від київського губернатора про видачу свідоцтва на право видання в Києві журналу "Україна"⁵⁸, що мав стати спадкоємцем "Киевской Старини" (виходив протягом 1907 р.).

Все життя В. Науменко був зв'язаний з українським національним рухом. На початку 70-х років він бере активну участь у діяльності Старої Громади: з 1875 р. — скарбник "Громади"⁵⁹, у 1876 р. увійшов до складу т. з. групи 12, члени якої вирішили після зловісного указу 1876 р. працювати за кордоном, щоб зберегти українське слово. В. Науменко мав редагувати матеріали, які направлялися М. Драгоманову для друкування. Жандарми дізналися про це й інформувати начальство: "Науменко поддерживал многие годы эмигранта Драгоманова и основанную последним в Женеве революционную типографию..."⁶⁰.

Активно працював Науменко і у створеному 1873 р. за ініціативою старогромадівців Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, який, за висловом С. Русової, "розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців..., витворив фанатиків фольклору та етнографії... Наче якась ціла національна течія побігла по Україні..., з'явилися перші бруньки нової національної свідомості"⁶¹.

З початку ХХ ст. В. Науменко став фактичним головою Старої Громади (за статутом офіційного голови не було). Це "підвищення" В. Науменка стало відомим жандармам, які у 1889 р. називали його в доне-

сеннях "известным киевским украинофилом" ⁶², а у 1906 р. — "киевским главою украинофилов". В останньому документі також зазначається: "...В последнее время украинофильство старается громко заявить о себе. В Киеве издается теперь, кроме журнала "Киевская Старина", до последнего времени главного органа украинофильства в России (навіть жандарми оцінили значення цього видання. — Є. П.), "Громадська думка", печатаемая на "украинском языке", представляющим собою невообразимую смесь простонародных малорусских слов с исковерканными русскими и главным образом польскими" ⁶⁴. (Вочевидь, в цьому жандармі вмер мовознавець, коли він так сміливо "аналізував" українську мову в офіційних паперах. — Є. П.).

У 1906 р. В. Науменко з сумом зазначив: "...Багаторічні зусилля уряду стирати в народі все національне, намагаючись замінити його великоруським началом, що фальшиво називає себе общерусским, привело до панування цих обрусительных принципів в широких колах суспільства. В результаті... українська національна ідея зустрічата сильну відсіч не лише в людях консервативного табору, які частіше за все думають, як накажуть, ає й з боку прогресивних елементів, що вважають національне питання надто дрібним у зрівнянні з питаннями загальнополітичного і соціального характеру" ⁶⁵. І тоді і пізніше, у 1917— 1919 рр., Науменка не цікавили соціалістичні ідеї. На першому плані у нього завжди було українське відродження, тому він вступив у київську "Просвіту", засновану в пам'ять Т. Шевченка, і активно працював протягом чотирьох років (1906— 1910), до її закриття владою, поширюючи серед народу знання про минуле й сучасне України.

На особливу увагу заслуговує тема "Володимир Науменко і Тарас Шевченко". У журнальній статті важко навіть назвати всі сторони творчості Науменка як шевченкознавця. Тому спинимося лише на одному надзвичайно важливому аспекті цієї діяльності, а саме збереженні могили Кобзаря.

28 січня 1902 р. В. Науменко завірив у нотаріуса документ про купівлю ділянки "земли, мерою полдесятины.., на каковом находится могила Академика Императорской Академии Художеств Т. Г. Шевченко" ⁶⁶. Відтоді він став власником і упорядником могили Тараса і, як офіційна особа, переймає на себе всі турботи і захист місця останнього упокоєння українського народного поета.

1917 р. воскресив надії на політичне і культурне відродження України. 4(17) березня в Києві була створена Центральна Рада. Заступником її голови Михайла Грушевського обирається Володимир Науменко ⁶⁷. Проте В. П. Науменко в цьому органі перебував недовго. Зберігся протокол засідання Центральної Ради від 15 (28) березня 1917 р., на якому головував М. Грушевський, де, зокрема, зафіксовано: "В ЦР запрошується Н. П. Василенко і Науменко (останнього заступником голови)" ⁶⁸. І хоча відповідь Науменка не була запротокольована, очевидно, він відмовився, оскільки його прізвища не було в новому складі Центральної Ради. Науменка ніколи не вабила політика, а тим більш революційна діяльність. Йому були близькі думки Ф. Достоєвського про революцію і соціалізм. Недаремно, він занотував на своїй візитці серед інших афоризмів такі рядки з роману "Бесы": "Всю русскую революцию можно сделать одним только правом на бесчестье" ⁶⁹. Він все життя прагнув будувати, а не руйнувати, тому не сприймав дуже рішучих дій молодих. Пояснення його позиції в ті часи можна знайти в листі до П. Стебницького від 1 червня 1917 р.: "Дуже-дуже погано почуваю я себе морально: прикро дивитися на те, що робиться навкруги, а найбільше— в наших українських справах... Тишки добре те для мене, що я, мабуть, не доживу до часу повної розрухи усього того в будіванні українських наших проблем, якими жив довгий час свого свідомого про-

бування на землі. З сучасною політикою українців, які почали будувати Україну методом захватним од усіх та ще й завели свій власний мілітаризм (остається завести ще своїх власних жандармів), мені не по дорозі, через що я не приймаю участі ні в яких ділах, крім просвітних, а і в цих останніх на кожному кроці зустрічаюсь я з тією течією, яка не відповідає моїй тактиці: я кохаюсь в своєму рідному краю, хотів би ставити діло так, щоб кожна українську справу або інституцію можна було показувати людям, не позичаючи очей у сірка, а люди ведуть діло так, що сором глянути на постанову його, втішаючись тільки тим, що на швидку руку щось зробили.

...Наші похапцем завели ніби українську гімназію, не маючи ні своєї оселі, ні своїх учебних підсобників, ні навіть своїх сталих учителів...

Ось через що не дивуйтеся, коли може дуже швидко почувєте, що я одійшов од усяких діл обчесних і оселився, як схимник, у печері"⁷⁰. В. Науменко тяжко переживав допомогу німецьких військ Центральній Раді в її боротьбі проти більшовиків. В Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського зберігається незакінчена записка його від 1 березня 1918 р.: "Сьогодні день надзвичайний в житті України взагалі, а особливо в житті Києва: безталанна Україна привела для порятунку своєї національної справи німців... Сьогодні ганебний день для України і оповідь за цю ганьбу мусять прийняти на себе сучасні діячі... Добре знаю, що мої ці записки — не для сучасного моменту, але пишу їх, сподіваючись, що настане, може не так скоро, другий момент, коли правда вийде на світ Божий..."⁷¹.

На першому зібранні відновленої київської "Просвіти" В. Науменка обирають головою її тимчасового правління⁷². Він стає помічником першого українського попечителя Київського учбового округу М. Василенка " (а влітку того ж 1917 р. — попечителем). Ще в березні 1917 р. В. Науменко надрукував у газеті "Киевская мысль" статтю "Націоналізація школи в Україні", в якій викладає чітку програму українізації початкової, середньої та вищої школи. І в цій статті, і у виступах на педагогічних з'їздах, нарадах, зборах він наголошував на необхідності враховувати реалії, які склалися. На жаль, не можна одразу викоринити те, що насаджувалося століттями. Науменко вважав, що викладання у сільських школах українською мовою треба розпочинати негайно, а в русифікованих містах "українізація необхідна, *але* в практичній діяльності її слід проводити в міру можливості, дотримуючись мудрої обережності". Перш за все, слід організувати спеціальні курси для вчителів для вільного опанування українською мовою, очолити які мала "свідома українська інтелігенція". Влітку 1918 р. була розроблена програма таких курсів, намічені місця їхнього проведення та асигновано для цього 2 184 790 крб.⁷³

Тоді ж міністр освіти М. Василенко звертається до гетьмана П. Скоропадського з пропозицією включити до складу Ради Міністрів В. Науменка, оскільки "на міністерстві освіти лежить дуже відповідальна праця, для виконання якої необхідні люди з великим досвідом" 30 липня 1918 р. В. Науменко був призначений членом Ради міністра народної освіти і мистецтва⁷⁴. Комісія по організації шкільного управління на чолі з В. Науменком вирішила відновити інститут попечителів шкільних округ (скасованих у грудні 1917 р. секретаріатом освіти), що викликало незадоволення деяких освітян. В. Науменко в той час з болем зазначав: "...При старому режимі мене вважали ворогом держави, зараз же деякі називають мене застарілим романтиком, а дехто — навіть ворогом України"⁷⁵. З цього приводу Павло Зайцев писав: "В деяких колах українського громадянства була тенденція одіозно трактувати політичні кроки Володимира Павловича за останній революційний період. Але не можна забувати того, що це був старий семидесятник, вся діяльність

якого проминула в умовах, цілком одмінних від умов сучасних, — обережний, лагідний і далекий від революційної психології"⁷⁸.

Ще в квітні 1918 р. гетьман вперше запропонував В. Науменку портфель міністра сповідань, але він відмовився⁷⁹. У листопаді того ж року йому вдруге запропонувати посаду Міністра, ате освіти та мистецтва. Цього разу він вирішив порадитися з товаришами по Старій Громаді, які дали згоду на зайняття ним посади, "хоча розуміли, що він бере на свої плечі тяжкий хрест", бо, як зауважив один з присутніх, йому доведеться "мати стосунки з людьми, які не відзначаються порядністю"⁸⁰.

Лише місяць працював Науменко міністром, але й за цей короткий період було зроблено чимало. Він брав активну участь у заснуванні Української Академії наук. Його підпис стоїть під наказами про затвердження В. Вернадського її президентом, А. Кримського — неодмінним секретарем, М. Туган-Барановського, М. Кашенка, Д. Багатія — головами відділів⁸¹.

Після падіння гетьманського уряду В. Науменко залишився в Києві і продовжував наукову роботу, проте "руки убивців одірвали його від праці на ниві української культури: і в останні дні він, як і все своє життя, працював для України... З погляду на значення його праці в розпаченні того вогнища національної свідомості і треба виходити всім, хто хоче оцінити його діяльність", — підкреслив у некролозі Павло Зайцев⁸².

В день розстрілу В. Науменка у "Книжному вістнику" була опублікована його стаття "Старогромадська бібліотека в місті Києві", в якій він закликав: "Ширити серед суспільства думку про необхідність національно-культурного розвою"⁸³.

У 1924 р. М. Грушевський назвав В. Науменка серед "заслужених для української науки і українознавства діячів"⁸⁴. Останній раз за часів існування СРСР ім'я В. Науменка згадувалося в споминах Софії Русової та Людмили Мішенко, опублікованих у 1929 р. Після цього на нього в усіх виданнях було накладено жорстке табу...

І лише нині Володимир Науменко повертається до нас.

¹ Архів Служби безпеки України (далі — Архів СБУ), 68428 ФП, арк. 6—7.

² Там же, арк. 23.

³ Книжний Вістник. — 1919. — №. — С. 99.

⁴ Архів СБУ, 68428 ФП, арк. 4.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, №7080.

⁶ Збірник історико-філологічного відділу Української академії наук. — К., 1924. — Вип. 5. — С. 45.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, №7080.

⁸ Киевская мысль. — 1915. — 15 окт.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 86, №4.

¹⁰ Центральний державний Історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України), ф. 707, оп. 80, спр. 298, арк. 29—30.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, №

¹² Там же,]

⁸ Отчет о занятиях на временных учительских курсах, устроенных Пирятинским Земством в 1897 году, с 10 июня по 10 июля, по предмету обучения в школе родному языку, введенных под руководством учителя Киевской 2-й гимназии В. П. Науменко. — Полтава, 1898. — С. 42.

⁴ Украинская жизнь. — 1915. — №. — С. 40—42.

¹⁵ Пчілка Олена. Оповідання з автобіографією. — Харків, 1930. — С. 40.

⁶ Русова Софія. Спомини // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. — К., 1928. — Кн. II. — С. 189.

⁷ Україна. — 1907. — №.

⁸ Киевская Старина. — 1899. — №. — С. 134—142; №. — С. 444—452; №. — С. 265—276; 1900. — №. — С. 128—142.

¹⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. I. — С. 159.

²⁰ Чикаленко Євген. Спогади (1861—1907). — Львів, 1925. — Ч. II. — С. 96.

²¹ Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала "Киевская Старина". Редактировал с добавлением собственных материалов Б. Д. Гринченко. — К., 1907. — Т. I. — С. XVIII.

- ²² Чикаленко Євген. Спогади (1861- 1907). - Ч. II. - С. 99.
- ²³ Там же. - С. 100.
- ²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. III, №8818.
- ²⁵ Там же, №8817, 38809.
- ²⁶ Книгарь. -- 1919. - №5— 26. - С. 1779.
- ²⁷ ЦДІА України, ф. 442, оп. 847, спр. 21, арк. 4 зв.
- ²⁸ Украинская жизнь. — 1916. — №. — С. 26.
- ²⁹ Книгарь. - 1919. - №5-26. - С. 1779.
- ³⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 112, №6.
- ³¹ Книгарь. — 1918. — №14. - С. 862; Вільна українська школа. - 1918. - №0. - С. 345.
- ³² Русова С. Спогади. - С. 170.
- ³³ " Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 208, №6, арк. 672.
- ³⁶ Там же, ф. 1, №5636. ³⁷ Там же, арк. 672.
- ³⁸ Книгарь. - 1919. - №3— 24. - С. 1607- 1610.
- ³⁹ История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. III. — С. 404.
- ⁴⁰ Киевская Старина. - 1885. - №. - С. 273- 274.
- ⁴¹ Там же. - 1888. - №7. - С. 9.
- ⁴² Там же. — 1891. - №10. - С. 142.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. - 1892. - №12. - С. 453.
- ⁴⁵ Там же. - 1891. - №7. - С. 148.
- ⁴⁶ Там же. - №-3. - С. 541.
- ⁴⁷ Книжний вістник. — 1919. - №. - С. 19.
- ⁴⁸ Киевская мысль. - 1915. — 15 окт.
- ⁴⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. - Т. II. - С. 411.
- ⁵⁰ За сто літ. - К, 1928. - Кн. 3. - С. 145- 146.
- ⁵¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. III, №428.
- ⁵² За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С. 146.
- ⁵³ ЦДІА України, ф. 294, оп. 1, спр. 275, арк. 21—22. ; ⁵⁴ Там же, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 13; ф. 442, оп. 852, спр. 37, арк. 1. J Там же, ф. 442, оп. 848, сир. 461, арк. 1— 1 зв. * Там же, арк. 4.
- ⁵⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, №5635.
- ⁵⁶ ЦДІА України, ф. 295, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- ⁵⁷ Книгарь. - 1919. - №5- 26. - С. 1779.
- ⁵⁸ ЦДІА України, ф. 442, оп. 847, спр. 21, арк. 104 зв.
- ⁵⁹ Русова С. Спогади. - С. 154- 155.
- ⁶⁰ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 134 зв.
- ⁶¹ Там же, спр. 1051, ч. III, арк. 346.
- ⁶² Там же, арк. 347 зв.
- ⁶³ Киевская Старина. — 1906. — №. — С. 263.
- ⁶⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. II, №193.
- ⁶⁵ Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі // Літературно-науковий вісник. — 1917. — Кн. 1. — С. 151.
- ⁶⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. I. — К., 1996. - С. 43.
- ⁶⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 208, №25.
- ⁶⁸ Там же, ф. III, №2546.
- ⁶⁹ Там же, ф. 1, №7083.
- ⁷⁰ Киевская мысль. — 1917. — 11 апр.
- ⁷¹ Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1917. — №. — С. 125.
- ⁷² ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 211, арк. 1-2.
- ⁷³ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 52, арк. 1— 2.
- ⁷⁴ Там же, спр. 50, арк. 78.
- ⁷⁵ Вільна українська школа. — 1918. — №0. — С. 356.
- ⁷⁶ Книгарь. - 1919. - №5— 26. - С. 1780.
- ⁷⁷ Архів СБУ, 68428 ФП, арк. 6 зв.
- ⁷⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 208, №2.
- ⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 182— 183, 186.
- ⁸⁰ Книгарь. - 1919. - №5- 26. - С. 1779.
- ⁸¹ Книжний вістник. - 1919. - №. - С. 55.
- ⁸² Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 180, 187.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. А. МИЦИК (Київ)

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах

І після 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького доводиться з прикрістю відзначати, що біографія гетьмана України відома тільки у загальних рисах, та й то з 1648 р., що далеко не повно розкрито історію очолюваної ним Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Одна з головних причин цього — втрата документів, особливо тих, що походять з табору українських повстанців, повільні темпи пошуку й видання матеріалів, котрі знаходяться в архівах.

Пропонуємо читачам джерела, виявлені нами у польських архівосховищах: в Архіві головному актів давніх у Варшаві (АГАД), Держархіві в Кракові та Бібліотеці Чарторийських у Кракові. В даній публікації представлено тексти 16 документів, що охоплюють 1648—1657 рр. Хронологічно вони розподіляються таким чином: 1648 р. — один документ, 1649 р. -- 2, 1651 р. - 8, 1654 р. — 2, 1655 р. - 1, 1657 р. -- 2. Майже всі вони збереглися у тогочасних (тобто середини — другої половини XVII ст.) копіях та перекладах польською мовою. Тільки один документ зберігся в оригіналі.

Добір документів для публікації був зумовлений певними причинами. Звичайно, дуже хотілося видрукувати документи, що дали б змогу зазирнути у внутрішній світ Б. Хмельницького, пояснили б його державні плани і т. п. Однак таких документів за весь повоєнний час дослідникам не пощастило знайти. Отже, треба, не чекаючи на сенсаційні знахідки, збирати по крихтах дані про Богдана Хмельницького, вводити їх до наукового обігу і так, крок за кроком, просуватися до наміченої мети.

Наведені нижче документи містять певну суму фактів, що стосуються і самого гетьмана, і Національно-визвольної війни. Всі вони вперше публікуються в науковому виданні. Деякі з них були відомі дослідникам, однак у радянській історіографії їх обходили мовчанням. Запропоновані нами документи мають переважно дипломатичний характер, їх автори та адресати — правителі держав, керівники урядів і військ, представники дипломатичних корпусів України, Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, Молдавії. Це в першу чергу сам Богдан Хмельницький, його генеральний писар Іван Виговський, турецький султан Мухамед IV, кримський хан Іслам-Гірей III, відомі дипломати Речі Посполитої — Адам Кисіль, Анджей М'ясківський, Маріан Станіслав Яскульський та ін. У цих документах насамперед висвітлюється роль Богдана Хмельницького як видатного дипломата, розкриваються невідомі або маловідомі сторінки відносин України з рядом країн, особливо Османською імперією, Кримським ханством, придунайськими державами. Але в них можна знайти дані й стосовно таких важливих битв, як Жовтоводська, Берестецька, боїв під Вінницею та Білою Церквою у 1651 р., фактів з біографії Богдана Хмельницького. Так, велику цінність має відомий ще М. С. Грушевському, але не виданий і досі звіт литовського шляхтича Мисловського про його посольство до Білої Церкви навесні 1651 р. Повернувшись до свого пат-

рона, польного гетьмана литовського, князя Януша Радзівілла¹, Мисловський усно доповів йому про результати своєї місії. Його реляція була занотована секретарями Я. Радзівілла і в такому записі дійшла до нашого часу. Сліди запису усної реляції виразно відчуються у викладі подій то від першої, то від третьої особи.

Звіт Мисловського цікавий тим, що він є одним з небагатьох документів, які висвітлюють внутрішнє життя повстанського табору. В центрі уваги дипломата стоїть постать Богдана Хмельницького. Він охоче цитує гетьмана, що дає можливість виявити навіть його мову й спосіб мислення. Наведеш Мисловським факти змальовують Хмельницького як видатного керівника Української держави, політичного лідера, який ціною величезних зусиль утримував єдиний визвольний фронт українських повстанців, незважаючи на гостру боротьбу різних його угруповань (поміркованого, центрального і радикального). Підмічені Мисловським деталі в російсько-українських дипломатичних відносинах дають нам змогу поглянути на них тверезо, без рожевих окулярів та пропущення через сито царської і радянської історіографії. Замовчуваний донедавна лист-відповідь султана Мухамеда IV до Б. Хмельницького, написаний не пізніше листопада 1655 р., підтверджує, що російсько-український договір 1654 р. був звичайним військово-політичним союзом, укладення якого диктувалося конкретною ситуацією, пошуками союзників у боротьбі проти Речі Посполитої за незалежну Українську державу. Як бачимо з цього листа (і не тільки з нього), Б. Хмельницький діяв на зовнішньополітичній арені як правитель незалежної держави в дусі тих позицій, які не підтримували суверенності України, незважаючи на великодержавницькі наміри Москви, що намагалася вже тоді заборонити Україні дипломатичні зносини з Османською імперією та Річчю Посполитою і взагалі взяти під контроль будь-які її зв'язки з іноземними державами. Гетьман виявив готовність зміцнювати контакти з Османською Імперією, навіть укласти з нею союз. Про це він написав у своєму посланні-відповіді Мухамеду IV (кінець листопада — початок грудня 1655 р.), яке було надруковане у відомому корпусі документів Б. Хмельницького¹. До речі, нині готується їх нове видання, і необхідність публікації поряд з ними дипломатичної кореспонденції, адресованої гетьману, є незаперечною.

Інформацію з відомих листів Б. Хмельницького доповнюють адресовані йому послання-відповіді. Перше з них — це відповідь А. Киселя на лист гетьмана від 13(3) травня 1649 р.² Вона проливає світло на деякі обставини зриву Переяславського перемир'я. Два інші послання належать перу правителів Кримського ханства, складні взаємовідносини якого з Українською державою — Гетьманщиною доти майже не привертали до себе уваги. Зокрема, лист Іслам-Гірея III, який правив у 1644—1654 рр., пояснює позицію Криму щодо російсько-українського союзу 1654 р., показує той тиск, який чинила тоді кримська дипломатія на український уряд.

Важливим є лист константинопольського патріарха Партенія II (1644—1646, 1647—1651 рр.), в котрому перша особа у православному світі високо оцінює діяльність Богдана Хмельницького. Відзначимо, що листи Партенія II до київського митрополита С. Косова та корінфського митрополита Іоасафа III, який поліг під Берестечком, уже були опубліковані³, а паралельне послання патріарха до генерального писаря І. Виговського залишилося ненадрукованим через негласну заборону в радянський період вивчати діяльність цієї особи. Отже, дана публікація ліквідує і цю "білу пляму".

Унікальним є документ публікації №10. Це секретне донесення молдавського посла у Туреччину, що містить запис промови перед великим візирем Османської імперії Мелек Ахмед-пашою кримського посла Ларгікая. Саме в цій промові, а також у листі Іслам-Гірея III (док.

№9 даної публікації) чітко виражено офіційний погляд правителів Кримського ханства на Берестецьку битву, яку вони незграбно пробували представити як переможну для себе. Однак згадка кримського уряду про уособиці між ордами як головну причину того, що хан покинув поле битви, свідчить про інше.

Не переказуючи змісту наведених нижче документів, зазначимо, що в них є важлива інформація стосовно дипломатичних зв'язків Української держави з Молдавією, Ваіахією, Трансільванією, Кримським ханством та ін., про особисте життя гетьмана. Так, анонімний лист з Ясс від LXI. 1649 р. подає додаткову інформацію про українське посольство до придунайських держав, з яким було відправлено три відомих листа Б. Хмельницького від 25(15).IX. 1649 р. до правителя Трансільванії князя Ракоці Д'єрдя II та його брата Сигізмунда⁴. У короткій літописній замітці італійця Єроніма Піночі, секретаря Яна Казимира - короля Речі Посполитої в 1648—1668 рр., міститься звітка про одруження Б. Хмельницького з Ганною Золотаренко у 1651 р. Варто сказати кілька слів про два останніх документа. Перший з них - витяг з літописних заміток, які були внесені українським православним священиком з-під Замостя на сторінки богослужбових книг і склали Другий Замостський літопис, а другий - витяг з польських літописних заміток того ж регіону⁵. Обидва вони містять легенду про смерть та поховання Богдана Хмельницького під Замостям. Однак загальновідомо (і це підтверджують документи), що гетьман помер у Суботові, де й був похований в Іллінській церкві; що у 1657 р. під Замостям його не було, там знаходився тільки полковник Антон Жданович, який очолював український корпус, союзний (а не ворожий!) шведам та трансільванцям. Можливо, в народній уяві змішалися події 1648 р., коли Богдан Хмельницький керував облогою Замостя, його похід на західноукраїнські землі у 1655 р., врешті, похід Ждановича за наказом Хмельницького на Польщу, де козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова та інших міст. Як відомо, після облоги Замостя в 1648 р. помер від пошесті герой Національно-визвольної війни Максим Кривоніс. То чи не його дійсно поховали під Замостям? В усякому разі сам факт складення українським населенням Замойщини легенд про Богдана Хмельницького невдовзі по його смерті, вдячна пам'ять про нього як "сили і слави козацької, воїна-хранителя й непоколебимого государа" красномовно засвідчують велике прогресивне значення діяльності вождя Національно-визвольної війни.

Наприкінці зазначимо, що через брак місця всі документи подані нами тільки в українському перекладі. Збережено загальновживані в той час скорочення: "мось" (милість), "мості пане" (милостивий пане), "в. м." (ваша милість), "й. к. м." (його королівська милість), "м. м. п." ("мій милостивий пан"), "Г" (Господу).

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**Нововиявлені документи
з історії Національно-визвольної війни
середини XVII ст.**

¹ 1

Лист невідомого до невідомого

1648, травня 20

Черкаси

"Свіжа новина принесена з табору від його мості п. обозного ⁶, але невтішна. 16 травня табір, у котрому його мость пан Стефан, каштелян ⁷, боронився у полях біля Жовтої Води, був узятий ордою і козаками, бо

всі ті, котрі ходили з комісаром діставати Хмельницького, повстали, вирубали своїх старшин⁸, сотників і панів полковників: чигиринського, п. Кричевського, черкаського, п. Вадовського, білоцерківського, п. Бжуханьського, а п. комісара, п. Шемберка там же вбили. Його мость, п. Краківський заради швидкої допомоги рушив з-під Чигирини з табором і став табором під Корсунем, між останнім і Стеблевим. Орди є тисяч 50, з котрою з'єдналися козаки. Цих зрадників щоденно прибуває все більше. Вони вже нині мають разом з ордою зіткнутися з нашими. Пише його мость, щоб була обережність, бо орда з цими зрадниками буде висіти довкола табору, але друга їхня частина уміслила пляндрувати панство Речі Посполитої".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 55. — Копія).



Лист дипломата Речі Посполитої Адама Киселя до Богдана Хмельницького

1649, травня 23

Гуца

"Мості пане гетьмане Війська й. к. м. Запорізького, мій мостовий пане і приятелю!

Я чекав до останньої святкової неділі на посла й. к. м. або на яку-небудь відомість від в. м., не даючи віри різним речам і пересторогам, боронячи репутацію в. м., власне як своєї душі, поглядаючи на вірне підданство в. м. по відношенню до й. к. м. Тепер, коли я вже не маю жодної втіхи, не знаю, з чим і як розучити панів-товаришів в. м., котрі були при мені, котрих я чекав, щоб вони мене провели на переговори живим-здоровим при виявленні всіх почестей. Я сам вже позбавлений всіх маєтностей і прошу Господа Бога, щоб зволив роатучити мою душу з тілом. Це краще, ніж я мав би дивитися на пролиття християнської крові. Хоч я і хворий, але доповідаю й. к. м., пану моєму, що при його маєстаті готовий загинути як належить вірному підданному. Прошу, щоб і в. м., згадавши про королівський маєстат, опам'ятався і не підносив руку на й. к. м., як на помазанця Божого, свого природного пана, обраного й коронованого, і віддав йому своє підданство, взявши прапор і булаву, цього я зичу і про це прошу. Цим закінчую свого листа, віддаючися ласці в. м., м. м. пана і приятеля. Коли настане час говіти, то, в. м., одізвися до мене з якимсь листом, про що прошу.

З Гуци 23 травня 1649"

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — №63. — С. 333. Копія. Текстові листа передують заголовок, зроблений копістом: "Копія останнього листа від його мості пана воєводи київського до Хмельницького").



Лист невідомого до невідомого

1649, листопада 1

Ясси

"З Ясс 1 листопада 1649.

Посли Хмельницького разом з посланцем Ракоці⁹ виїхавши вчора з Ясс, їдуть безпосередньо до Ракоці, а звідти мають вирушити в інший бік, до волоського господаря. Про що будуть їхні переговори, один Бог знає. Ми ж тільки можемо здогадуватися, що цей селяк продовжує свою давню справу і чинить нову ворожнечу проти польської нації. Позавчора він писав через єрусалимського патріарха¹⁰ до Османської Порти, за-

певноючи її, що він є вірним слугою османському султану " і запобігає всяким козацьким походам на море і взагалі, коли буде наказ від турецького султана, то він готовий йти з своїми військами на допомогу Оттоманській Порті проти кожного ворога. Додає і те, що послав до донських козаків, щоб вони собі сиділи спокійно і не робили жодних вторгнень в оттоманські держави, проголошуючи, що інакше піде проти них і доценту розгромить на тих місцях. Зволь тоді, в. м., м. м. пан, взяти до уваги, що цей селяк робить і яким миром убезпечені ті, хто йому вірить".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 71. Копія).

№

Лист Субхан Гази-аги, перекопського бея до Богдана Хмельницького

1651, лютого 24

" Приятелю мій, запорізький гетьмане!
Доброго здоров'я і щасливих успіхів тобі з усім Військом Запорізьким зичу!

Лист і посол в. м. прибув до нас, про все він нам розповів і з цього листа ми все зрозуміли, тобто те, що ви боїтеся, щоб ми вас не покинули, бо до нас часто прибувають польські послы і про вас погано пишуть. Ми цьому не віримо, а з вами, раз присягши, до смерті не покинемо вас. Про що все розповість товмач і посланець в. м. до Куріш-аги " писав в. м., що ми нібито мали вас покинути. Це неможлива річ. Ми, раз присягши, до смерті будемо вірними присязі. Про що довго писавши, не можемо описати нашого приятельства щодо вас. Така є рада всіх агів і мурз, щоб ніколи не розривати союз.

При цьому Г. Богу віддаю в. м.
1651

В. м. зичливий приятель Субхан Гази, бей перекопський".

(АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві", відділ козацький. — №9. Оригінал, завірнений печаткою, та копія. Тексту копії листа передуює заголовок, зроблений копійстом: "Копія листа перекопського бея до Хмельницького". Адреса: "Моєму приятелю Богданові Хмельницькому, гетьманові запорозькому, неодмінно [віддати] належить". Приписка на звороті: "Від Субхан Гази-аги, перекопського бея, 24 лютого 1651").

№

Лист Константинопольського патріарха Партенія II до генерального писаря Івана Виговського

1651, березня 2 (лютого 20)

Константинопіль

"Партеній з ласки Божої архієпископ константинопольський. Нового Риму і всього світу патріарх.

Найпоштивіший і найясніший пане, пане і сину, ведлуг духовенства нам милий.

Радість і мир від Господа Всемогутнього і від Господа нашого Ісуса Христа, а від нас молитви й благословення і відпущення [гріхів].

Ми довідалися від в. м. деяких мудрих приятелів, що Ви перебуваєте під покровительством ясноосвіченого і правовірного гетьмана, рицаря і шляхетного Війська Запорозького пана Зиновія Хмельницького, якого маю як духовного сина, вам милого. Дуже ми втішені були, що його Г. Бог з своєї ласки вчинив так гідним і примножує його успіхи. Хочемо,

щоб Вас Бог зберігав, бо й до сьогоднішнього дня знаходитеся під його опікою. Молимося і постійно благаємо, щоб нам дав у цього православного рицаря зміцнення, допомоги й угрунтування нашого Ісуса Христа, щоб він від усього свого серця допомагав великій церкві, щоб він вчинив усе, що може добра воля і сила Вашої милості. І цього посланця до найяснішого гетьмана від нас, патріарха, посилаємо пана Микиту Михайловича, щоб йому був помічником як словом, так і всім, що треба. Хочемо, щоб він добре його прийняв і вказав свою приязнь до нас. А ми будемо віддячувати ведлуг гідності, віддаємо поклон, щоб Бог дав тепер і потім дар Божий і благословенство. Року 1651 лютого 20. Константинополь".

(АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві", відділ козацький. — №1/2. — Копія).

№

Лист львівського підкоморія В. М'ясківського до Карла-Фердінанда, брата короля Яна-Казимира

1651 після 14 березня

Зевйонь(?)

"Безсумнівно, що два ротмістри, п. Кисіль¹³, черкаський староста, і п. Мелешко, новгородський стольник, старі ротмістри, обидва чесні, значні і лицарські, втопилися у Бузі ось так: коли наше військо наступало на Вінницю, безчесне хлопство поробило ополонки на річці Буг, бистрій і глибокій рінці, а собі залишило малі стежки і все це припорошило снігом. За наказом гетьмана¹⁴ ці хоругви першими помчали до міста. Селяни почати вдавати втечу, тікаючи відомими їм стежками, а ротмістри потрапили у пастку і загинули разом з шістнадцятьма товаришами. Обломився лід під самим його м. п. гетьманом, і вже у воді був опинився, та Господь Бог, насамперед, а до того ж і добрий кінь винесли його з води. Після цього Вінниця була взята з великими втратами для селян, а монастир відкупився за вісім тисяч талярів, бо там дуже багато людей у ньому укрилося. Полковника Богуна та іншу старшину видали. Пішло військо далі, до Немирова, а подібно наближується вже до Дніпра, йде охоче, бо з великою здобиччю. Прибуває щогодинно селянство проти селян. Про Хмельницького нема певної інформації, тільки те, що йшов за Дніпро, не покладаючи вже жодної надії на татар, ані на найліпші свої Брацлавські, Подністровські, Нечаєві полки і підкріплення. Я послав до Бару, де, чути і що всі підтверджують, воли коштують по злотому, менше бидло — по десятку з лишнім грошів, вівці — по три гроші. Не для того, власне, я туди послав, але заради того, щоб довідатися, що діється з моєю маєтністю. Про військо литовське маса пліток, я схильний вірити варшавському листу. Мав я і свіжі листи потім, які пишуть те саме, тобто, що Литва нічого не зробила і не хоче робити".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 137. — Копія. Текст листа передує заголовком, зроблений копійстом: "Від його м. п. львівського підкоморія із Зевйоня в білу пісню неділю 1651").

№

Лист невідомого до невідомого

7657. березня або квітня 26

Варшава

"Хмельницький залишається у Білій Церкві. Одна частина литовського війська стала 9 березня під Бобруйськом, а друга — під Лоєвом, у восьми милях від Києва. Нурадін-султан вийшов з Криму, став біля Пе-

рекопу і там буде чекати на хана, який має швидко виступити. Однак іменем візира Сефер Казі-аги¹⁹ Ботуз-ага наказує йти на війну, просить про допомогу і радить, щоб турки зразу ж понад Дніпром і Бугом будували замки заради допомоги. Турки обіцяли йому волоських та угорських людей і для ліпшого порозуміння відправили до нього посла. Ракоці сказав нашому послу, що він нічого ворожого ніколи не думав і не думає, однак то є певним, що він набрав шість тисяч вояків після від'їзду нашого посла. І Хмельницький також послав до нього послів, обіцяючи йому Корону Польську*, і просить його про те, щоб він і шведів бунтував проти нас. Хмельницький наказав послам не повертатися, поки не дістануть чіткої відповіді. Пан сandomирський Домінік Заславський теж пише, що з двома сотнями тисяч з Москви він** має стати перед зеленими святами під Купілем заради допомоги нам тільки з тією умовою, щоб ми допомогли йому проти великого хана. Табір й. к. м. має стати під Володимиром. Й. к. м. не проти посполитого рушення, про що буде рада в Любліні. Пише з Молдавії п. Кутнарський, що хану від Порти прислано каптан і шаблю, щоб воював проти нас; написано й накази до сілістрійського паші, щоб він з молдавським господарем, волоським¹⁶ та семиградським йшли на допомогу Хмельницькому. Однак є турецька пересторога: коли б польські війська були б дуже потужні, то щоб затрималися, чекаючи на подальші накази. Нурадін-султан, котрий вийшов до Перекопу, теж має затриматися, бо через люту зиму ординці мають дуже змучених коней".

(Держархів у Кракові. — Ф, "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 249. — Копія. Тексту передують заголовки, зроблені рукою копіста: "З Варшави від 26 квітня", а виїде переправлено "квітня" на "березня").

* Цей фрагмент можна прочитати як "Корону Польську" і як "корону польську" У першому випадку мова йде про ту частину Речі Посполитої, яка називалася Короною, у другому — про королівську корону'.

** Тут пропущено, очевидно, кілька слів, які вказували на те, що з 200 тис. московського війська мав виступити цар Олексій.

№

Запис звіту Мисловського — посла польного гетьмана литовського Януша Радзівілла — до Богдана Хмельницького

1651, перша половина квітня

Реляція п. Мисловського, котрий був послом від князя й. м. п. гетьмана В. кн. Л. до Хмельницького

"Став у Білій Церкві 21 березня, і його повели безпосередньо до Виговського, писаря, котрий його прийняв трохи холодно і звелів віддати йому лист. Мисловський спочатку не хотів цього робити, але потім мусив. Він розпечатав цього листа, прочитав і пішов до гетьмана, а йому наказав йти до господи. Хвилюючись пізніше прийшов сотник, котрий провів його до гетьмана. Увійшовши, він побачив лист у руці гетьмана. Останній звелів йому сісти і сказав: "Пане товаришу! У доброму здоров'ї сюди приїхав. Вже два літа ваш п. гетьман литовський до мене не чинив ніякого посольства, а всі пани чинили".

Я відповів на це: "Нічого не знаю і тепер би не приїхав, якби мене не послали мої зверхники". Він сказав: "Не бійся. І волос з твоєї голови не впаде". І почав клястися, що не він дав привід для війни і що й тепер не думає про війну і готовий поклонитися королеві, й. м., й усе вчинити, що накаже й. к. м.; що готовий їхати на переговори, які зірвав безчесний Нечай. Але добре йому, Нечаєві, сталося: йому хотілося бути гетьманом, то й знайшов те, чого шукав, тобто, загибелі. Я ж є вірним

підданим к. й. м. Що король накаже, те й вчиню, навіть коли він накаже зменшити козацький реєстр і до восьми тисяч. Коли цей товариш звернувся до нього: "Мость п. гетьмане", то він сказав: "Не мостивий, а такий же я худий пахолок, як і ти". Сказав Мисловський, що давно б так треба було чинити, поки не пролилося так багато християнської крові, а що більше — від руки поганства, котре в. м. привів у державу і братерство з ним вірне уклав. Сказав Хмельницький: "Правда. Лихо сталося, але не моя вина, а тепер за отее братерство можна шию зламати; коли з королем як треба помиримось, за один день цих братів накажу передусити. Король же на мене війська збирає, хоче мене воювати, а я його королем учинив і під Зборовом випустив на волю, маючи його в руках. Бог йому за це не допоможе. Скажи п. гетьманові своєму, нехай на нас не наступає. Ми мир з Литвою маємо, нехай не зачіпає, бо лихо буде; маю я на нього другого Кричевського¹² і мало не ліпшого". Товариш йому потім при столі, коли вже їли і коли Хмельницький це почав повторювати *, сказав: "І ми також не мислимо про війну, але боронитися мусимо; можливо, це через мирні переговори заспокоїться". Хмельницький сказав: "Комісія як комісія, коли б не київський воєвода, що одне тут пише, а інше з королем робить".

Він тримав цього товариша понад тиждень без відправи, а потім вже виїжджаючого з Білої Церкви Хмельницького товариш запитав, куди він мислить йти, бо, може, князь й. м. п. гетьман Радзівіл знов по щось до в. м. пошле, то де він має перебувати, Хмельницький тихо відповів: "Нехай мене шукає або в Животові, або в Погребищах" і дав йому у додатку, що був би дуже радий, якби помирився з королем й. м.

Каже посол, що Хмельницький якимось дуже боязкий і не такий злий, як раніше, *але* Виговський має бути гіршим. І коли гетьман згадав к. й. м., то сказав: "Король на нас всупереч своїй присязі наступає, нехай знає, що нам не важко знайти й іншого короля". Цей же Виговський що хоче, те й робить, кого хоче — страчує, не доповідаючи про це гетьману, як це було при послі, коли Виговський наказав татарам стратити молодика князя й. м. Четвертинського, якогось Борковського з кількома іншими, незважаючи на те, що гетьман наказав його відіслати до Чигирини.

З усіх козаків тамтешніх посол зрозумів, що вони раді миру і, очевидно, на раді, котру Хмельницький мав із старшиною, всі йому кричали про мир. Хмельницький же відповів: "Добро. Я вчиню мир, але вас, що без мого наказу грабували костьоли, вбивати шляхту, всіх видам королеві". Цим він їх дуже лякає і тримає в покорі, але вони, знати, між собою ремствують: аби лиш к. й. м. приступив, то його, зв'язавши, хочуть видати і кажуть: "Ліпше перед тим було, коли вся орда над нами висіла, а тепер же й самі його вб'ємо або видамо". І мають на нього око, бо підозрюють, що він хоче втекти до орди з усім своїм добром, яке відправив на Запорозжя. І Виговський, коли універсали Хмельницького диктував, додав і те, що той товариш почув, щоб готувати якнайбільше човнів: чи то вгору хоче ними йти, чи то тікати на низ.

Один білоцерківський хорунжий Іван, який був при послах (українських. - Ю. М.) у Туреччині, сказав тому товаришеві, що турецький султан дуже погано їх прийняв і спитав: чи послані вони від давнього Війська Запорізького, чи від усіх козаків-свавільників. А коли ті сказати, що від усіх, то сказав і султан: "Хоче того Хмельницький, аби я воював Корону Польську, котра вам, своїм хлопам, не дозволяє сваволі; і щоб ви не шарпали моїх держав; для того ви й побраталися з татарами, моїми підданими, теж свавільними. Нехай вас, собак, король воює, а я всіх буду карати, бо ви, звоювавши Польщу, схочете потім

мене воювати. Ви ж ще й Молдавську землю мені плюндруєте". Наказав султан всіх їх постинати, але посол короля й. м., що був там, відпросив їх. Татари, знати, покидають Хмельницького, не хочуть йому помагати і взагалі домагаються винагородження за два роки.

Був там при ньому посол й. м. господаря. Хмельницький зразу ж після прочитання листа від й. м. господаря наказав схопити посла і зв'язати. І так він пролежав зв'язаним цілу ніч. Мисловський не пам'ятає, як звати того посла. Потім Хмельницький йому вибачив, він був раз при ньому за обіднім столом, але цей посол сидів дуже тихо.

Застав там Мисловський і московського посла¹⁸, котрий віддав подарунки, але з чим був, не знає. Але після відправи, на другий день прибув другий гонець з незначним посольством, про що сказав Мисловському один шляхтич, хлопець Хмельницького. Отже, московський цар домагався, щоб Хмельницький не воював з своїм паном, бо цар мусив би у такому випадку дати допомогу своєму брату, королеві, й. м., і стягувати війська. Розлютився тоді пес і рвонувся, щоб дати гонцю в пику, але Шумейко¹⁹ вхопив руку гетьмана. Москаль теж рвонувся, відійшов і зразу ж від'їхав.

При собі Хмельницький не мав людей, і Мисловський не міг навіть дізнатися, де він збирає свої війська. Всюди між ними страх, а селянам ще більша неволя, ніж була під панамі; що хоче, те з ними і робить Хмельницький, податки всі, які були в Короні Польській, бере, а татари, куди прийдуть, то б'ють, стинають, беруть жінок і дочок і чинять все, що їм подобається.

При ньому приїхали дві черниці з Вінниці і повідали йому, що коронне військо здобуло Вінницю, вирубало, спалило, що самі козаки, коли наших на річці давили, вночі билися галька годин із своїм же військом, котре йшло їм на допомогу, бо не пізнати своїх свої, поки не полягло там кілька тисяч, поки поляки їх потім не розвели і не погромили. Мали там втратити і якусь кількість татар.

Були при ньому київські міщани, котрі приїжджати до гетьмана по універсали. Ці казати Мисловському, що аби тільки з'явилися королівські війська, то готові їм піддатися".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — С. 147—149. Копія).

* Можливий і інший переклад: замість "повторювати" може бути "брехати".

№

Лист кримського хана Іслама-Гірея III до великого візира Османської імперії

1651, липень

Животов (?)

"Ми ходили на польське військо, котре було обложене козаками. Ставши на місці разом з козаками у середу, щасливо билися у четвер і п'ятницю²⁰. Тепер повертаємося назад, а з чим і як було діло — доручив розповісти цьому послу".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — №63. — С. 664. Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом-перекладачем: "Копія ханського листа, адресованого великому візирю. З цим листом він відправив з Животова свого капіджі Ларгікаю, і той прибув до Константинополя 5 серпня").

МО

Лист молдавського посла у Туреччині до невідомого, у котрому є запис звіту про Берестецьку битву, виголошений перед великим візиром Османської імперії кримським послом Ларгікаєм

1651, після 13 серпня

Стамбул

Реляція ханського посланця перед візиром

"Ми наблизилися до Війська Запорозького. Протягом трьох днів билися проти поляків. Тут на битву вийшло дуже багато корогов спочатку волоських, а потім польських князя Вишневецького і пана хорунжого коронного й інших багато. Ми їх міцно стримували. Між тим прийшла така відомість до хана його м., що Ногайська орда, збачивши в іншу сторону заради здобичі, коли поверталася, захопила коней у добрудзьких татар і так пішла далі. А ці добрудзькі залишилися пішо. Потім добрудзька орда підскочила до хана, й. мості, скаржучись, що ногайські татари забрали у них коней і повернулися назад. Тут хан, й. мость, розгнівавшись, сам погнався за цими татарами. Він наздогнав їх під Животом і одних повісив, а іншим носи й вуха наказав повідрізати через те, що без його дозволу повернулися із здобиччю. Потім Хмельницький, побачивши, що хан вернувся, доганяючи татар, виїхав з свого табору і рушив за ханом, й. мостю, падаючи йому до ніг і просячи, аби він сам знову на допомогу козакам повернувся або послав Сефер Казі-агу, щоб їх, козаків, визволити звідти, бо інакше загинуть від поляків. Тоді хан, й. м., охоче прихилився до його прохання і послав орду на допомогу козакам. Коли орда йшла туди, то послала перед собою сторожу, щоб взяти "язика", щоб довідатися про дії поляків. Так стісіюся, що ця сторожа вийшла на підвищене місце біля пагорба. Побачивши наших, поляки кинулися до свого табору, даючи знати, що татари знову йдуть. Тоді поляки, котрі вийшли були з окопів, знову відступили назад. Тим часом орда, звільнивши козаків, пішла собі скритно за ханом. Коли поверталася, то набрала чимало бидла й польських коней. Але оскільки бидло й коні довго були в оточенні, то були змучені, а коли вийшли на траву, то понаїдалися й усі поздохати.

Хан, його мость, тому не повернувся сам на допомогу козакам, що коли прибув з своїм військом до табору козацького, то побачив, що поляки стали у неприступному місці і добре укріпилися. Тоді хан, й. м., сказав козакам: "Нам тут важко здобувати поляків і шкодити їм не можемо, аж поки вони не вийдуть у чисте поле. Даймо ж їм спокій, а підемо на Львів і Замостя і будемо там плюндрувати аж до Галича. Вони ж, бачачи, що плюндруємо їхню землю, вийдуть у поле, і тоді ми дамо їм битву". Але козаки через недатекоглядну раду не хотіли так вчинити і так нам радили, щоб хан, й. м., сидів там доти, поки вони не розгромлять польського табору. Потім, коли довелося ханові, й. м., гнатися за татарами, він накинувся на козаків, що не слухали його ради, і не хотів більше повертатися.

Агенти мої і цього посланця питати посла Хмельницького: чи підуть поляки на Київ чи ні. Він відповідав, що вони ніяк не зможуть піти в ті краї, бо мають дуже змучених коней, через що тепер не мають жодної потуги. Порта відправила тоді цього капіджі Ларгікаю 13 серпня, а за ним послала Бозенджі Мустафу-агу до хана з шаблею і каптаном, просячи, щоб він годував коней і готував війська, але обережно поводився. При цьому Порта називає хана щасливим, кажучи йому, що куди тільки ти не підеш, завжди здобудеш щасливу перемогу. Такими словами підохочувала Порта свого брата хана, щоб він готувався йти на війну, коли його покличе на допомогу Хмельницький, щоб він, як і

раніше, так і тепер йшов проти війська й. к. м. Так наказуємо. Отак хан подав свої справи, що Порта йому тепер ще й поблажки чинить. Посли Хмельницького, які були затримані, взяли прощальну аудієнцію і мають вирушити з Константинополя до свого панства 28 серпня. При них Порта посилає до Хмельницького свого посла Османа-чауша з листом і каптаном. Коли козаки прощалися, було їм сказано: "Ви добре чините, що горнетесь під нашу оборону, нас Бог вчинив світочем всього світу, йдіть до нас, як до аози, ніколи не будете жаліти з цього приводу". Порта писала до Хмельницького таке: "Пишемо до хана, аби коли ти будеш мати потребу у ханській допомозі, щоб він негайно виступив. Тепер же збирай якнайшвидше свої війська, а як тільки збереш, дай знати ханові, котрий, знаючи про це, й сам виступить всією своєю потугою. Треба, щоб ви цієї осені вдарили на поляків, щоб не тішились вороги". Ось таку турки дають інформацію татарам і козакам для ворожих наскоків на коронні землі. А послы вашої господарської милості у Константинополі так нам дають знати, що в. господарська милість прихильний не козакам, а полякам. Пише про це й Порта Хмельницькому: "Ми чули, що ви трохи поступилися у битві. Але це нічого. Збирайте велику потугу і старайтеся дати ворогам відсіч". Прийшов до Порти лист від Ракоці від 2 серпня. У ньому він повідомляє, що козаки дали битву полякам і чимало крові пролилося з обох боків. Але козаки залишилися при своїй потузі, і маємо надію, що вони візьмуть гору над поляками. Також про цесаря, його мость, християнського пишуть багато недостовірного".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання ПіночР. — №63. — С. 664—667. Копія).

№ 1

Уривок з літописних записок королівського секретаря Єрові- ма Піночі

1651, серпня 22

Краків

"22-го. Прийшли листи від пана краківського ²¹, у котрих повідомляє, що, залишивши пана Пшиємського під Фастовом з артилерією та піхотою, сам пішов з кіннотою за Дніпро, тим більше, що вже пан гетьман польний литовський вступив до Києва і вже пише й. к. мості про подальші накази: чи за Дніпро йти з військом чи під Чернігів повертатися, де укріпилося бл. 40 тис. козаків. Хмельницький одружився у Переяславі з багатою козачкою. Пан староста калуський прийшов до Котельні, до своїх маєтностей, де був Підгорецький з 800 вояків, і вигнав його звідти. Деякі наші чати пішли за Дніпро. Іспанський посол мав приватну аудієнцію у й. к. мості і вів переговори досить довго".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання ПіночГ. — №63. — С. 588. — Копія).

№ 2

Лист кримського хана Іслам-Гірея HI до Богдана Хмельницького

1654, після 18 січня

Бахчисарай

"Гетьмане!

Ми дотримуємося даної тобі присяги, але ти її зламав, по-перше, тому, що не тільки з іноземними монархами, а й з королем, своїм монархом, без нашого дозволу не мав права укладати договори. Тепер же маємо від

тебе самого відомість, що уклав приязнь з нашим душманом, віддавши йому королівські міста. Ми не можемо тобі вірити, однак не відмовляємося від своєї присяги доти, поки не отримаємо від тебе достатню декларацію. Якщо схочеш дотримуватися нам даної присяги, котру вже зламав, якщо схочеш бути нашим приятелем, як здавна було, то жадаємо від тебе, щоб ти зразу зламав свою присягу Москві, а королеві, пану своєму, вірне підданство і вічне послушенство віддав. Хто був стародавнім козаком, а хто підданим, щоб так і тепер залишався. Щоб ти відновив нам свою присягу, а на знак приязні тих московських бояр, котрі знаходяться в Україні, відіслав до нас і зразу ж з королем, своїм паном, і з нами йшов воювати Москву. А якщо цього не зробиш, то ми з одного боку, а поляки — з другого вдаримо на вас і Божою поміччю викорчуємо вас, як з доброго поля стерню, і підемо з поляками на Москву. Якщо ж ви не держитесь присяги Москві, а те, що ми вам дали, вчините, а поляки б напали на вас, то ми тоді готові дати вам допомогу".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання ПшочГ. — №63. — С. 1013. — Копія. — Текст листа передусє заголовок, зроблений рукою копіста: "Копія ханського листа до Хмельницького").

№3

Лист посла Речі Посполитої в Криму Маріана Станіслава Яскульського до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького

1654, серпня 30

Ясси

"Зупинившись у Яссах, я довідався у господаря, його мості, про таку відомість, що в Криму під час цього міжкоролів'я виникли великі заворушення. Правителі, як от візир Сулман Казі-ага *, дуже між собою заворували. Капікулу підтримують візира, однак Секер-бей із своїми ордами — при Казнадар-азі. Стривожений великою потенцією Казнадара, візир укритися у певному місці, і хоч звідти султан-галга через посередництво Карас-бея і присягою на корані хотів його виманити, той не поступився султан-галзі і вчинив погану славу і йому самому, і також приязні Ширін-бея. Він також оголосив, що не зійде з того місця доти, поки не прибуде новий хан ²². Хан ще не став у Стамбулі, але стане. Одні думають, що він морем прибуде до Криму, другі, — що суходолом. Але я, хоч у Криму діються заворушення, буду якнайшвидше продовжувати свій путь, просячи Господа Бога, щоб він звалив через мене, убогого чоловіка, якщо я для того здатний, на що надіюся, вершити справи. Також і донські козаки, як і наші, вчинили туркам великі шкоди, взяли у них Ізмаїл, Кілію та інші міста на узбережжі Чорного моря, коло Дунаю. Господар ²³ твердить, що новий хан вже має таку інформацію, щоб значно помститися козакам за ту кривду, і швидко те вчинив, що дай Господи Боже. У господаря, його мості, був перед моїм приїздом козацький посол із засвідченням приязні, обіцяючи йому в разі потреби дати допомогу своїм військом. У свою чергу він також просив про взаємну допомогу, щоб за приязнь приязню відплатили. Господар відмовив йому у допомозі, мотивуючи це тим, що він є слугою османського султана, без відома і волі якого він не може нікому давати допомоги. У того ж бачив я два листи: один від самого Хмельницького, у котрому вимагає, щоб йому господар витлумачив наміри польські, угорські, пояснив, що має на думці орда, особливо Буджацька; другий — осавула Демка, котрий повідомляє про те, що татари знаходяться з козаками у давньому союзі, і в цей час на вірність цьому союзу присягав Хмельницькому Каммабет-мурза. Оскільки Хмельницький питається про

татарські наміри, знати, не має з ними справжньої приязні, і Демко брехливо пише. Однак чув, що там був Каммабет для того, щоб відвернути їх від Москви, щоб вони заявили, при кому хочуть залишатися: чи при Москві, чи при поляках. Наміри московського царя дуже пишні, бо хоче провести зиму у Кракові, а навесні воювати проти турків. Ще перед Великоднем Хмельницький відправив по його грамоті ченців у Османську державу закликати сербів, болгар, греків та інших християн до повстання проти турецького султана. Вже ці ченці повертаються, а з чим - не знаю. Однак буде знати про це господар, його мось, про що повідомить в. м., м. м. пана, як тільки в. м., м. м. пан, зволиш дати оказію. Сьогодні вночі до Ясс прийшла відомість, що Хмельницький відправив роз'їзд з шести тисяч козаків і дві тисячі москви, але куди підуть — невідомо; однак треба через це бути пильними. Дай Господи Боже, щоб шабля в. м., м. м. пана і всього війська впала на їх шиї. Хмельницький не має при собі москви більше, ніж шість тисяч. Це написавши, ласці в. м., м. м. пана старанно віддаюся".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — №63. — С. 1179. — Копія. Тексту листа передуює заголовок, зроблений копістом: "Копія листа пана Яскульського, що їде до Криму, писаного л Ясс 30 серпня до й. м. пана гетьмана великого коронного").

* Тут явна помилка. Має бути: "Сефер Казі-ага".

№4

Лист турецького султана Мухамеда IV до Богдана Хмельницького

7655 р.

Константинопіль

"Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорізького, доброго здоров'я з усім лицарством і остаточної перемоги над ворогом, щоб Бог зболив допомогти, зичимо.

Ваші послы Ромас і Яків²⁴ віддали перед нами поклін при передачі ваших листів. Ретельно витлумачені, ці листи були віддані мені при всьому моєму сенаті моїм шановним візиром і мені витлумачені. У цьому своєму листі ти повідомляєш мені, що хан Махмед-Гірей зимою разом з ляхами і різними людьми нашої землі, як з молдаванами, так і з угорцями з'єднавшись, воював проти вас і присягу зламав. Повідом і те, що мусив взяти на допомогу Москву, бачачи довкола себе ворога. При цьому пишеш до нас, аби ми вас прийняли під нашу руку й оборону згідно з давніми вашими листами. Ми вас, як вірних і зичливих наших слуг, із згоди всього нашого сенату беремо під нашу оборону і обіцяємо допомагати проти кожного вашого ворога. Угорці спочатку не відкривати дверей перед вашими послами до мене. Тепер, ретельно зрозумівши з вашого листа, ми послали до всіх наших земель, щоб про те знали і в. м., не даючи жодного приводу для невдоволення, в приязні з в. м. жили, не підносячи на вас руки. Бо я оголосив по всіх цих моїх землях, що ви, все Військо Запорізьке, залишаєтеся, вирізняючи вас з усіх вірних і зичливих моїх слуг. Тому й ти, Богдан Хмельницький, гетьман, своє Військо Запорізьке держи у стриманості; просимо, щоб козаки не вступали в нашу державу як морем, так і суходолом, і не важилися її спустошити, пам'ятаючи про те, що ми наказали всім нашим землям жити з вами в приязні. Особливо ж постарайтеся, щоб московські козаки не ходили морем в ці наші держави і не спустошили державу. Також якщо хто б, чи близький, чи далекий, мав би стати нашим ворогом і намірився воювати проти нас, то щоб ви з Військом були готові і воювали проти того ворога. Ми також, коли хто б мав бути вам ворогом

і воював би проти вас, обіцяємо дати допомогу за першим зверненням. А оскільки для ліпшої віри і певності ви вимагали від нас присяги, то наша присяга така є: насамперед закликаємо у свідки того, хто створив все з нічого, насамперед землю і небо і всіх нас, того, що під його рукою ми живемо, всіх пророків, котрих, як ми, так і ви визнаємо. Ці нехай будуть свідками на цьому світі, що я з усією моєю державою хочу дотримати цю мою присягу.

Ти також, гетьман Хмельницький, з усім Військом Запорізьким, малим і великим, щоб виконав нам присягу у тому, що маєте бути нам в усьому вірними і зичливими слугами і так, як і ми, свою присягу в. м. виконали. Якщо ви будете нам нашими вірними слугами, то і ми будемо вас мати за вірних і зичливих своїх слуг. Як раніше ви жили в приязні з небіжчиком, ханом Іслам-Гіреєм, так і тепер живіть у тісній приязні з нинішнім ханом, також і з молдаванами, волохами, угорцями, як з нашими слугами, щоб були у приязні. Цю приязнь пам'ятаючи, щоб залишалися в ній довгі роки і не забувати про неї. А при цих ваших послах ми посилаємо до вас нашого Шахін-агу, з яким посилаємо, згідно з нашим звичаєм, шість каптанів, які б ви прийняли як подяку і не забували про нас. Бо як читаємо ті чотири книги, дані нам Мойсеєм, на котрих ми й виконали нашу присягу, якщо це ваше посольство тепер добре закінчилося і коли вже присягли, то треба в цій приязні жити довгі роки. І того від вас вимагаємо, щоб ви, пам'ятаючи про нашу присягу, котру ми вам присягнули на приязнь, то й ви б взаємно присягнули і через свого посла освідчили б тепер свою присягу, щоб і ми були впевнені у вашій зичливості.

Дано у Константинополі".

(АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві", відділ козацький. — №0. — Копія. На звороті останнього аркуша є приписка XVIII ст.: "Копія листа від Порти до Хмельницького року 1655, вересень").

№5

Уривок з Другого Замостського літопису

7657, після 6 вересня

"Bohdan Chmielnicki roku 1657 w obozi pod Hurciu 11 septewryia upokoilsia y tamo w rnohyli poczywaiet."

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. — Відділ рукописів. — №880. — С. 97).

№6

Уривок з літописних заміток, що знаходилися в архіві литовського підстоля Ігнація Сципіона

7657, після 6 вересня

"1657 р. Богдан Хмельницький, стоячи проти шведів з польськими військами, помирає у Замості, як і шведський фельдмаршал Віттенберг... Хмельницький, відчуваючи, що його покидають сили, наказав своїм козакам і польським військам, яких налічувалося близько 40 000, насипати велику могилу на тощ місці, де стояв його намет і де він мав свою ставку під час першої облоги Замостя у 1648 р. і під час другого приходу, коли він стояв проти шведів; це просто від Люблінської брами за передмістям і Яновичами під Хижою в кінці полів, що прилягають до лук. Замостські ченці грецького обряду згідно з його останньою волею пишно поховали його в цій могилі при великих маневрах війська замос-

тського гарнізону і гарматних салютах як королівського війська, так і козацьких полків 26 травня..."

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. — Відділ рукописів. — №880. — С. 95).

¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648— 1657 рр. — Київ, 1961. — №55.

² Там же. — №61.

³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648— 1654 гг. — Клев, 1965. — №44— 145.

⁴ Документи Богдана Хмельницького... — №4—76.

⁵ Мицик Ю. Легенда про Хмеля // Гомін. — Варшава, 18 серпня 1994 р. — С. 8.

⁶ "п. обозного". Обозним коронним був тоді Адам Казановський, який загинув у Корсунській битві 26.V.1648 р. Але, очевидно, тут помилка, бо мався на увазі табір великого гетьмана коронного Миколи Потоцького.

⁷ "каштелян". Тут помилка, оскільки Стефан Потоцький — син М. Потоцького, великого гетьмана коронного і краківського каштеляна, -- міг бути тільки "каштеляничем".

⁸ "вирубали... старшин". Ці дані не зовсім точні, бо залишилися в живих М. Кричевський, котрий згодом перейшов на бік Б. Хмельницького, та комісар Я. Шемберк.

⁹ "Ракоці". - Д'єрдь II Ракоці, князь Трансильванії у 1648— 1661 рр.

¹⁰ "єрусалимський патріарх" — мається на увазі Паїсій І, який був єрусалимським патріархом у 1645— 1661 рр.

¹¹ "султана" — мова йде про турецького султана Мухамеда IV, який правив у 1648— 1687 рр.

¹² "Куріш-аги". Очевидно, тут помилка. Слід читати "Піріш-аги", який був перекепським беєм перед Субхан Казі-агою.

¹³ "Кисіль..." — мається на увазі Микола Кисіль — брат Адама Киселя. Документи розходяться в тому, як саме М. Кисіль та ротмістр Мелешко загинули під час бою 11 березня 1651 р. під Вінницею: на думку одних, вони втопилися в Бузі, інші вважають, що їм вдалося вибратися з води, але потім вони загинули у бою. Вінниця дійсно була взята польськими військами 12 березня, а монастир сплатив викуп 13-го числа. Однак мирні переговори були перервані 14 березня Іваном Богуном. Дані про видачу Богуна і старшини карателів недостаткові.

¹⁴ "гетьмана" — тут йдеться про польного гетьмана коронного Марціна Калиновського, який керував наступом карателів на Поділля на початку 1651 р.

¹⁵ "Сефер Казі-аги" — мова йде про великого візиря Кримського ханства у 1646— 1666 рр.

¹⁶ "молдавським господарем, волоським..." У той час у Молдавії правив господар Василь Лупу (у 1634— 1653 рр.), а у Валахії — Матвій Басараб (у 1632— 1654 рр.).

¹⁷ "...другого Кричевського" -- мається на увазі Михайло-Станіслав Кричевський, друг і кум Богдана Хмельницького, київський полковник, який поліг героїською смертю в битві під Лоевом 31 липня 1649 р.

¹⁸ "...московського посла" — йдеться про посла Ларіона Лопухіна. Під другим московським послом Мисловський має на увазі іншого царського посланця — Василя Старого.

¹⁹ "Шумейко" — один із сподвижників Б. Хмельницького, полковник чернігівсько-ніжинський у 1648 р., ніжинський — у 1648- 1651 рр. Загинув 10 липня 1651 р. у битві під Берестечком.

²⁰ "...у четвер і п'ятницю" -- мова йде про події 29—30 червня 1651 р. під Берестечком.

²¹ "...пана краківського" -- тут говориться про Миколу Потоцького. ²²

"новий хан". Ним у 1654— 1666 рр. був Мухамед-Гірей IV.

²³ "...господар" — мається на увазі Георгій Стефан — господар Молдавії у 1653— 1660 рр.

* "Ромас і Яків". Очевидно, мова йде про українських послів Романа Гапоненка та Якова Білогруда.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Є. П. КАБАНЕЦЬ (Київ)

Про первісне освячення Успенського собору Києво-Печерського монастиря

Кафедральний Успенський собор, головний храм Києво-Печерського Свято-Успенського ставропігіяльного монастиря-лаври, нещодавно відзначив 900-річний ювілей. Церква була освячена 1089 р. і відтоді лише стихійні лихоліття та воєнні потрясіння змушували змовкати в ній молитовні подяки Христу-Спасителю і Діві Марії.

Намір побудувати новий, просторіший храм для богослужінь з'явився у настоятеля Феодосія ще наприкінці 60-х років XI ст., коли соборна "ветха церква" на печерах, поставлена його попередником Варлаамом, виявилася замалою для значно зрослої братії. Саме у цей час почалося розширення наземного монастиря "множества ради приходящих и бывающих мнихом" і була облаштована гостинниця для прочан з церквою першомученика Стефана ¹. У світлі цих починань доречним було і зведення нового собору. Знайшлися і багаті пожертвувані на церковні потреби - боярин Шимон на виконання своєї обітниці подарував монастирю золотий пояс-мірило для розмітки місця майбутнього храму.

Церква була заснована 15 серпня 1073 р., в день свята Успіння Богородиці, за присутності величезного натовпу віруючих. Літописець твердить, що підвалини храму освятив юр'євський єпископ Михаїл, оскільки київський митрополит у той час перебував у Константинополі ².

Відтоді починаються загадкові події, що і досі належно не пояснені. Нестор — найперший біограф ігумена Феодосія і безпосередній очевидець будівництва Успенського храму свідчить: "Въ мало летъ създання бысть церкви..." ³. "Повість временних літ" доповнює цю інформацію більш конкретною вказівкою: "Кончана бысть на третье лето, месяца иуля 11 день" ⁴. Наведена літописна стаття датується 1075 р. і тому, на думку більшості дослідників ⁵, свідчить про завершення будівельних робіт (без внутрішнього опорядження) в 1077 р., за три будівельних сезони. Здавалося б, у церкві незабаром мали розпочатися богослужіння, але її подальша доля замовчується... аж до 1089 р., коли при ігумені Іоанні вона була освячена київським митрополитом і собором обласних єпископів ⁶.

Дещо про історію 12-літнього запустіння церкви можна дізнатися з Києво-Печерського патерика, укладеного на початку 20-х років XIII ст. володимиро-суздальським єпископом Симоном. У ньому вказано, що аж через 10 років після смерті Феодосія, тобто не раніше 1084 р., були запрошені з Візантії майстри-живописці для розписування інтер'єрів споруди ⁷. Увесь попередній час церква "стояла... в черне", порожня і німа ⁸. Враховуючи значний обсяг внутрішніх робіт, грандіозні розміри храму тощо, затримка з його остаточним художнім оформленням навряд чи здаватиметься тривалою, якщо... не узяти під сумнів церковну легенду.

Дійсно, чому величний собор руйнувався у запустінні цілих 10 років, коли монастир потребував нового просторого храму для богослужінь? Що спричинило консервацію церковної споруди, коли навколо неї вже буяло монастирське життя, зводилися дерев'яні келії для ченців, господарські й службові приміщення, коли у "ветхому монастирі" на печерах

майже не залишилося мешканців, а ті, що ще жили там, лише обслуговували заупокійні відправи в печерному некрополі? ⁹ Де у разі бездіяльності нового соборного храму могли проводитися церковні богослужіння, якщо дерев'яна церква преподобного Стефана була парафіальною, а "ветха" слугувала лише для відспівування померлої брати? ¹⁰ Інших храмів у Печорському монастирі в той час не існувало.

Що ж сталося в останній чверті XI ст., якщо гостра потреба печерської громади в новому кафедральному соборі залишалася так довго незадоволеною? ¹¹ Низку припущень з цього приводу висловлювали свого часу різні дослідники, однак не всі їх здогади виявилися достатньо вмотивованими.

Безпідставними видаються нам міркування про затримку з освяченням храму в зв'язку з відсутністю коштів для найму майстрів, купівлі фарб і церковного начиння ¹². Як не згадати тут легенду про запрошення грецьких іконописців аж у 1084 р. Зрозуміло, що 10-річний термін, впродовж якого храм існував без нагляду, це не що інше, як усталений епічний розмір, художній засіб, часто уживаний в міфологічних, легендарних переказах. Вважати його достовірним легковажно, тим більше, що наведене свідчення спростовує само себе: за одним з імовірних тлумачень, майстри-живописці побачили храм, пропонований їм для опорядження, ще в недобудованому стані (це могло трапитися в 1076—1077 рр.) ¹³. До того ж патерикове сказання "О пришествии писцевъ церковныхъ къ игумену Никону от Царяграда" не можна визнати аутентичним, оскільки описані у ньому події розгортаються на анахронічному історичному тлі ¹⁴.

Інша версія затримки з освяченням храму ґрунтується на припущенні про існування конфлікту між монастирем і київською митрополічною кафедрою з приводу канонізації ігумена Феодосія ¹⁵. Його наступник — Никон Великий буцімто хотів поєднати відкриття собору з офіційною канонізацією святого, але київський митрополит Іоанн, грек за національністю, виступав проти, побоюючись зростання автономістських тенденцій у давньоруській церкві. Смерть Никона в 1088 р. позбавила конфлікт гостроти, бо утвердилися нові церковно-політичні відносини, і, зрештою, питання про канонізацію Феодосія та освячення храму були відокремлені одне від одного. Відтак, освячення церкви, вкрай потрібної для чернецької громади, відбулося з 12-річним запізненням.

На жаль, ця логічна, на перший погляд, гіпотеза має істотні недоліки. Ставлення Никона до Феодосія не було настільки зворушливо-прихильним, як зображується в ній, оскільки обидва ченці презентували різні духовні течії у монастирському житті (так званих "простеців" і "книжників") ¹⁶.

Никон був укладачем 1-го Києво-Печерського ізводу, сприяв розвою просвітництва, співчутливо ставився до здобуття давньоруською церквою автокефалії (на думку М. Д. Приселкова, під цим ім'ям у печері переховувався позбавлений греками свого сану руський митрополит Іларіон) ¹⁷, був більш поміркований і терпиміший.

Феодосій, навпаки, демонстрував чуттєве, а не раціоналістичне ставлення до навколишнього світу; для досягнення духовної досконалості міг нехтувати суспільними інтересами, пропагував філоромейство, ганьбив іновірців. Характерно, що перенесення останків Феодосія з печери в Успенський собор відбулося лише в серпні 1091 р., тобто через 3 роки після смерті Никона, хоча, за логікою Приселкова, останній мав подбати про це ще на зламі 70—80-х років XI ст.

Вчений цілком слушно обстоював взаємозв'язок між освяченням Успенського собору і політичною боротьбою в Давній Русі, але навряд чи цей зв'язок мав такий дріб'язковий, суто церемоніальний зміст. Щоб довести це, розглянемо згаданий конфлікт крізь сукупність узагальнених літописних свідчень.

Час завершення будівництва Успенської церкви відомий точно: Лаврентіївський, Воскресенський, Никонівський, Типографський і Львівський літописи датують його 11 липня. Іпатіївський літопис і Літописець Переяславля Суздальського вказують інший день — 1 липня, а Радзивілівський літопис — 3 липня. Стосовно двох останніх випадків можна говорити про ненавмисне спотворення тексту в результаті згасання чорнил або механічного пошкодження рукописного протографа: літерне позначення числа 11 (-ai) могло видатися переписувачам за "а" (-1) або "г" (-3), якщо горизонтальне числове титло над "і десятковим" помилково визнали горизонтальним штилем літери "г". Зворотнє тлумачення малоімовірне. Єрмолинський і Густинський літописи дату закінчення будівельних робіт не уточнюють¹⁸.

Вказівка дати завершення будівництва має важливе значення, оскільки жодний з храмів, споруджених на Русі до і після Успенського, не має такої точності викладу своєї історії. До того ж йдеться не про освячення церкви, а лише про буденне завершення її будівництва. Що ж приховується за цією, на перший погляд, пересічною інформацією?

По-перше, у літописному контексті закінчення мулярських робіт у Печорському монастирі неможливо зіставляється із зміною князівського правління в Києві. Спорудження Успенського собору закінчилося за ... 4 дні до повернення на великокнязівський престол Ізяслава Ярославича (15 липня 1077 р.), котрого раніше прогнали з міста власні брати¹⁹.

По-друге, інформація про завершення будівництва храму перегукується із свідченням Нестора про вигнання монашеською громадою ігумена Стефана²⁰. За церковною традицією, ця подія датується приблизно 1077 чи 1078 рр., але друга дата викликає сумнів, бо підрахунки, виконані на її основі, дають надто епічний, міфологізований строк ігуменства Никона Великого, що замінив невдатливого Стефана (1088—1078-10). Крім того, останній як висуванець і фаворит узурпатора київського престолу Святослава Чернігівського, який помер 27 грудня 1076 р. (січневого стилю)²¹, навряд чи мав можливість зберегти своє духовне становище ще понад рік.

Слід також звернути увагу, що єдиним, хто міг на той час (між смертю Святослава і новим вокняжінням Ізяслава) реально впливати на київські події, був молодший Ярославич-Всеволод Переяславський, який тимчасово захопив київський престол. Саме при ньому закінчилися будівельні роботи, поспішно згорнуті напередодні повернення легітимного сюзерена. Пізніше, після трагічної загибелі Ізяслава на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., Всеволод остаточно здобуває Київське князівство, князює в ньому протягом наступних 15 років і бере участь в освяченні Успенського собору в 1089 р. Зрозуміло, саме цей князь був безпосередньо причетний до загадкової долі кафедрального монастирського храму.

Очевидно, зволікання з освяченням собору зумовлювалося насамперед перипетіями політичної боротьби на Русі, зокрема, протистоянням між окремими церковними осередками (такими, як Печерська обитель), що претендували на духовну автономію, і великокнязівською владою та її надійною опорою — митрополичою кафедрою, яку займали чужинці-греки. Отже, суть справи могла полягати у місцевому сепаратизмі монастирської братії.

З початку свого існування Києво-Печерський монастир не вписувався у рамки патронатних відносин, цурався протегування князів, вважав обтяжливою залежність від митрополичого управління. Обитель була заснована без офіційної згоди і дозволу єпархіального архієрея²². Звідси, мабуть, і походить те винятково вороже ставлення влади до неї, що змусило печерського ієромонаха Никона податися на заслання у Тмутаракань, а саму общину ледь не розпорошило по світу²³.

Тим часом руські князі досить швидко збагнули, яку користь матимуть від протегування високоавторитетному у справах віри і доброчестя монастирю. Печерська лавра помітно вигравала порівняно з розбещеним, пихатим і зманіженим києво-софійським кліром²⁴. Навколо монастиря почало гуртуватися давньоруське монашество; високоерудовані і благочестиві печерські аскети згодом навіть обиралися на єпископські кафедри. В останній третині XI ст. Печерська обитель перетворилася на своєрідну монашеську академію, що готувала ченців для архіпастирської діяльності, тобто реально впливала на релігійні справи і церковну політику в державі. Недаремно ж вважалося: "темъже почтенъ есть манастирь Печерський старей всехъ"²⁵.

Тому не дивно, що з початку 60-х років XI ст. київські самодержці різними обхідними шляхами намагалися оволодіти ним, перетворити його на своє фамільне володіння. У 1062 р. Ізяслав Ярославич пожертвував печерській общині Гору над печерою преподобного Антонія²⁶. В 1073 р. його брат Святослав став донатором Успенського собору, виділивши на його будівництво 100 гривень золота і власноручно розпочавши закладення фундаментного рова²⁷. У цій церемонії начебто взяли участь і молодший Ярославич-Всеволод з сином Володимиром Мономахом. Останні, за Патериком, також мати якісь особисті стосунки з обителью²⁸.

Догідливе ставлення світських властей до печерської общини досі пояснювали лише благочестивими і безкорисливими міркуваннями. Однак насправді в основу цих відносин, напевно, були покладені прагматичні, матеріальні інтереси. Звертає на себе увагу той факт, що нагірні землі ("Гора"), які монастир буцімто безоплатно отримав ще від Ізяслава Ярославича, називалися "княжим полем" навіть за його наступника Святослава, котрий вважався на той час їх справжнім господарем²⁹.

На жаль, історія формування земельної власності давньоруської церкви на ранніх етапах її існування досліджена ще недостатньо. Чи можна говорити про приватновласницький характер раннього монастирського землеволодіння, якщо протягом XI ст., як і в попередні часи, продовжувала існувати система родоплемінного сюзеренітету, що переросла в феодалтні відносини лише на початку XII ст.? *° В усякому разі, автентичні літописні і агіографічні матеріали не дають переконливої відповіді на це запитання.

Більше того, порядок і форма надання Ізяславом Ярославичем Печерському монастирю земельної власності на Горі викликають сумнів у тому, що це була ординарна благочестива жертва. Невипадково князь, перш ніж зробити "подарунок", відрядив до ченців "мужа свого"³⁰, найімовірніше двірського міністеріала або урядовця-землеміра, який, вірогідно, мав регламентувати чинність передачі земельної ділянки. Подібна процедура скоріше нагадує якусь завчасно обумовлену угоду, ніж спонтанний вчинок, підштовхуваний релігійною побожністю. Та й термін "вдати" має в давньоруській (церковнослов'янській) мові кілька значень, зокрема "наділення якимось майном в тимчасове володіння, користування"³².

Очевидно, нагірне плато, на якому розмістився "новий" Печерський монастир з кам'яним Успенським собором, не отримало статусу монастирського "життя" - аллоду (повного, безумовного, відчужуваного володіння). Судячи з того, що ці землі переходили з рук в руки київських самодержців Ізяслава, Святослава, Всеволода Ярославичів, щоразу лишаючись "княжим полем" не за просторікуватою народною традицією, а за дійсним станом речей, вони входили до складу імунних державних володінь — Київської волості, що належала не "временщику" — князю як приватному власнику, а київському столу. Зайняття великокнязівського престолу черговим претендентом автоматично позбавляло

його попередника і його сім'ю власницького імунітету, і державні волості як невідчужуване майно поверталися в доменіальний фонд³³.

Цей звичай своєрідної ротації був, на думку відомого канадського вченого М. Димника³⁴, введений за політичним заповітом Ярослава Мудрого і полягав у встановленні "сходинкової" або почергової (ієрархічної) системи престолонаступництва у Києві, коли троє тріумвірів наслідували один одного за віком, а потім йшла черга найстаршого племінника і так за низхідною лінією. "Оскільки на національному рівні Київ не міг стати приватним володінням для наступника Ярослава, то й на місцевому столиця володіння не ставала особистою власністю володаря. Вона залишалася спільною вотчиною всієї родини"³⁵. Крім того, дослідник вважає, що подібні чергування могли мати легітимний характер лише посмертно, отже, узурпація Києва Святославом робила незаконними будь-які його розпорядження щодо доменіального майна.

В разі відсутності неординарних обставин київські князі не могли відчужувати державні землі за власним розсудом — продавати, дарувати, переказувати в спадщину, обмінювати або просто "вкладати" їх у монастир, але мали право і можливість одержувати з свого майна прибуток завдяки власним зусиллям або надаючи його в тимчасове умовне користування. В "Сказанні про заснування Печерського монастиря" наводяться ознаки такого надання, що не мало, природно, нічого спільного з пожалуванням або подарунком. Необґрунтованість земельних претензій печерських монахів, на нашу думку, стала основною причиною їх невдалої суперечки за Гору з київським князем Всеволодом та тривалого запускання кам'яного Успенського собору. Гіпотетичне ці події могли розгортатися таким чином.

Коли Антоній Печерський повернувся з Афону до Києва, він оселився в печерці на схилі дніпровського пагорба, де зайняв у вибалку нічийні землі, зарослі дикими чагарями. Печерське плато було тоді вкрите густим пралісом — "бе бо ту лесъ великъ", "дебри"³⁶. Заповітні лісові діброви з бортями і звіриними ловами простягалися до княжого села Берестового, де починалися рідколісся, березові гаї, а ще далі на північ, ближче до урочища Клов, були села і орні ґрунти³⁷, відомі пізніше під назвою Довга Нива³⁸. Все це належало київському князю.

Антоній заснував у Варязькому підземеллі (найдавнішому відгалуженні майбутніх Дальніх печер) таємну самітницьку общину, про яку тривалий час ніхто, крім небагатьох неофітів, навіть не здогадувався. Сам він не мав жодних владних амбіцій і як справжній анахорет шукав для себе лише повної зосередженості у безмовних, аскетичних вправах. Даремно перебільшують його донаторські і майнові інтереси³⁹. Патріарх печерської громади відмовився від священства і влади цумена, а потім почав усамітнюватися "въ единой келий пещеры"⁴⁰.

Подальші події описано в літописному "Сказанні про заснування Печерського монастиря" і "Житті Феодосія" в спотвореному і схематизованому вигляді. Так, "Сказання" розповідає, що Антоній зрештою призначив на своє місце Варлаама, а останній через тісняву у печері спорудив над нею невеличку каплицю і, коли община ще більше розрослася, вирішив заснувати для її потреб наземний монастир. За посередництва Антонія він звернувся до князя Ізяслава Ярославича з проханням: "Княже мой! Се богъ умножаєть братью, а мєстьє мато; да бы ны далъ гору ту, яже єсть надъ печєрою". Малося на увазі вже відоме нам нагірне плато. Після цього князь з радістю "вда имъ гору ту", і братія з ігуменом "заложила церковь велику, и манастирь огородиша столпємъ, кельє поставили многы, церковь свершиша и иконами украсиша"⁴¹.

Внутрішня нелогічність наведеного уривку відверто виявляється в тому, що незабаром князь вивів Варлаама у свій донаторський монастир:

"...Изяславъ же постави манастирь святаго Дмитрия, и выведе Варлаама на игуменьство к святому Дмитрию, хотя створити вышний сего манастиря, надеяся богатству"⁴². Однак за "Житієм Феодосія" це сталося ще в 1062 р., тобто печорський ігумен не міг брати участь у будь-якому господарському освоєнні верхнього пагорба, котре розпочалося не раніше серпня 1073 р. Найімовірніше, літопис описує тут будівництво так званого "ветхого" монастиря, найпершого наземного осідка ченців після того, як вони залишили підземелля.

В такому разі згадка про "велику церкву" не є синонімом кам'яного Успенського собору, а виступає лише символічною антитезою згадуваної раніше каплички ("церковьці матої") на Дальніх печерах, протиставленої дерев'яному "ветхому" собору Варлаама. Але ж навіщо тоді інокам знадобилася на початку 60-х років Гора, якщо у той час вони ще не збиралися оселятися на ній? Чи не виникло це протиріччя в результаті помилкового витлумачення ретроспективного джерела?

"Житіє Феодосія" переповідає згадані події дещо повніше, але також у сильно препарованому вигляді. Перш ніж затишити свій підземний притулок, община зазнала гонінь від князя через те, що двоє його підданих - - "мажордом" Єфрем Скопець і вже відомий нам боярський син Варлаам постріглися в печерські ченці. Мстивий Ізяслав мало не розігнав монастир, а кількох шоків разом з Никоном Великим і Єфремом змусив відбутися з Києва, через що Антоній "не трпя всякого мятежа и мълвы... преселися на инъ хълмъ"⁴³. Тільки після цього Варлаам, що саме був обраний настоятелем, збудував над Датьніми печерами дерев'яну капелу. Невдовзі князь забрав його у свій фамільний монастир, а ігуменом у Печорській обителі став Феодосій.

Саме останньому згідно з "Житієм Феодосія" судилося заснувати наземний "ветхий монастир", в якому були зведені дерев'яна "ветха церква", "трапезница", "идеже хлебы братия творяху", "келие мниховы", "столпъ" з брамою. Мали ченці і просторий "дворъ манастирьскый" та город⁴⁴. Проте жодної звітки про їх звернення до князя Ізяслава Ярославича з проханням подарувати Гору у "Житії" ми не знаходимо. Натомість там є розповідь про будівництво наприкінці 60-х років гостинного двору і закладення кам'яного Успенського собору на княжому полі.

З приводу Несторового "Житія Феодосія" вже давно висловлювалася думка, що скрупульозність, правдивість, точність, неупередженість автора твору слід розглядати у зовсім іншому вимірі, ніж якби йшлося про літопис, хрошкато-документальну пам'ятку. Відомий філолог С. Бугославський, котрий спеціально досліджував стилістичні особливості літературного почерку Нестора в "Житії", встановив, що той неухильно дотримувався специфічних вимог житійної апології, коли головна увага приділялася основному герою і нехтувалися другорядні персонажі, історичне оточення, окремі подробиці і навіть документальна вірогідність фактів⁴⁵.

Образ Феодосія значною мірою кальковано з візантійських житійних зразків. Крім того, на достеменності описів і характеристик могла позначитися інерція часу: Нестор занадто пізно прийшов в монастир — "пріать же бых въ нь преподобным игуменом Стефаном и якоже от того пострыжень бых"⁴⁶, тобто не був безпосереднім очевидцем подій, які описував. Звідси випливає, що він міг приписати Феодосію діяння і вчинки його попередника Варлаама внаслідок необізнаності або відповідно до апологетичних канонів "Житія".

Справжні ж події у синоптичному зведенні двох джерел могли розвиватися зовсім по-іншому. "Розголос" досі таємного монастирка (будівництво наземної каплички на Дальніх печерах) порушив як великокнязівський імунітет (недоторканість державних земельних угідь), так і прерогативи киево-софійського митрополита (дозвіл на заснування

монастиря чи молитовного дому). Це і стало основною причиною подальших гонінь. Печерська община опинилася перед вибором — визнати ктиторські права київського князя Ізяслава Ярославича і легалізувати своє користування клаптем землі на Дальніх печерах, тобто перетворитися на фамільний князівський монастир, або залишитися у печері (чи податися кудись).

Ігумен Варлаам вирішує будувати наземну обитель, оскільки суспільні засади, які вже утвердилися в первісній самітницькій "келії", потребували відкритого громадського служіння. Місце, обране для розташування "ветхого монастиря", ретельно фіксується в пізнішому топографічному описі лаври часів Нестора-літописця (80-ті роки XI ст.): "По успеніи же... Феодосіа Стефанъ, игуменьство приим, подвижашеся о създанш церкве (Успенського собору. — *Є. К.*), юже бе блаженный нача здати. Таже... въ мало летъ създанна бысть церкви и манастирь (новий, горішній. — *Є.К.*) съграждень [...] Се же яко бе близь себе сушима обема манастирема (старим і новим. — *Є. К.*), есть же и посреди ихъ дворъ, иже... Феодосіе сътвори на пріатіе нищимъ (гостинниця з церквою Стефана. — *Є.К.*), яко же всем тем единымъ съграждениемъ съграждену быти, разнo же дворы"⁴⁷.

Як бачимо, усі 3 частини монашеського містечка (ветхий і новий монастир, гостинний двір) розташовувалися компактно, близько одна до одної, що суперечить топографії Дальніх печер. З опису випливає, що Варлаам вирішив будувати першу наземну обитель не понад Варязьким підземеллям, на князівських нагірних землях, а в яру напроти, на мисовидному виступі північного схилу вибалка, тобто там, куди переселився Антоній ("на инъ хълмъ") і де виникли Ближні печери⁴⁸. Ця незаймана місцина також була нічийною землею, що дозволяло печерській громаді ухилятися від зазіхань світської влади і таким чином надійно забезпечити свою автономію⁴⁹.

Тоді звернення до князя з проханням "вда имъ гору ту" відіграло лише якусь підпорядковану роль. Якщо пригадати, що в суцільних раніше лісових нетрях (літописних "дебрях") на початку 70-х років з'явилося "князшське поле" як своєрідна рукотворна галявина з антропогенним ландшафтом, то можна припустити, що печорські іноки просили в Ізяслава Ярославича хіба що будівельний ліс, який пізніше використали на будівництві "ветхого монастиря". М. Ю. Брайчевський також упевнений, що пустище на місці майбутнього Успенського собору не було старожитньою ріллею⁵⁰. Очевидно, це був свіжий вируб, який рік у рік зростав. Цікаво, що в 1091 р., як свідчив літопис, "ліс великий" між лаврою і Кловом вирубали повністю, і ченці з Стефанівського Ризоположенського монастиря вільно могли споглядати "чрес поле" заграву (гатло?) над печерами⁵¹.

З вищесказаного випливає, що стосунки між монастирем і князем Ізяславом не ґрунтувалися на відносинах землекористування, тому не переросли у форму світського патронату. Очевидно, це була тимчасова майнова рента. Можливо, Ізяслав Ярославич сподівався на більшу поступливість і покірність іноків під тягарем різних нестатків, однак коли переконався в їх цілковитій самоправності і зятятості, то силоміць вивів з монастиря його ігумена Варлаама. Інших заходів тиску слабо-духий і набожний князь ужити не наважився⁵².

Пізніше, коли настоятелем у Печерському монастирі стає прихильник візантійського літургізму і духовного поєднання з греками Феодосій, а обитель формально була визнана киево-софійською кафедрою, питання про правовий статус общини поступово втратило гостроту. Однак чернецька громада продовжувала зростати ("множьства ради приходящихъ и бывающихъ мнихомъ"), і знову виникла потреба "распространити манастирь"⁵³.

Нагода для цього у печерського ігумена знайшлася влітку 1073 р., коли чергова удільна міжусобиця — "сьмятение некако от вселукавааго врага въ тръхъ князьхъ"⁵⁴ (тріумвіраті Ярославичів. — Є. К.) — надовго ослабила вплив світської влади на монастирські справи. Мабуть, розраховуючи на непевність політичної ситуації, Феодосій з братією досяг 15 серпня 1073 р. згоди з новим київським князем, узурпатором престолу Святославом Чернігівським про будівництво кам'яного Успенського собору на горезвісному "княжому полі". Примирення між духовною і світською владою після попередніх гострих різноголосиць було вкрай необхідне обом сторонам.

Формально ігумен віддавав монастир "на сблюденъе" князю, якому заповідав опікати свого наступника Стефана, але фактично обитель зберігала повну автономію і узвичаєний устрій. (Див. тестамент Феодосія: "Се предаю ти манастирь, блюди со опасеньемъ его, и яже устроишь въ службахъ, то держи [тобто "і як я облаштував, так само і тримай". — Переклад авт.]. Преданья манастирская и устава не изменяй, но твори вся по закону и по чину манастирскую")⁵⁵. Святославу відводилася роль лише мецената і охоронця монастирського спокою. Запорукою виконання цього договору стало хитке політичне становище князя, який, до того ж, нібито розірвав стосунки з митрополичою кафедрою⁵⁶.

Утім, нагла смерть Феодосія, здається, швидко звільнила самозванця від будь-яких обіцянок і дала змогу йому повністю приборати монастир до своїх рук. Гадаємо, остання обставина, себто підкорення ігумена Стефана князівській сваволі та порушення настанов свого попередника, стала основною причиною заворушення в обителі та вигнання відступника після загадкової кончини Святослава⁵⁷.

Тим часом Успенський собор продовжував будуватися, і ніщо, здавалося, не могло запобігти остаточному приневоленню іноків до покорі. Однак письмові джерела дають підстави говорити про ще одну спробу общини захистити свою незалежність. У літописному "Сказанні про заснування Печерського монастиря" згадується 40-річне перебування Антонія Печерського в підземному затворі. На перший погляд, це легендарний сюжет, покликаний в апологетичних цілях звеличити аскетичну довершеність ченця. Існують думки і про спотворення тексту⁵⁸. Утім, це лише гіпотетичні припущення. Насправді ж хронологічні колізії у "Сказанні" мають суто прозаїчне пояснення — їх метою було обґрунтувати майнові інтереси Печорської обителі відповідно до нормативних приписів візантійського феодально-процесуального права, яке частково застосовувалося на Русі в XI ст.

Тогочасні поземельні відносини у східних слов'ян в умовах повсюдного переважання родоплемінної власності не могли надійно підкріплюватися старими звичаєвими засадами. Тому в майнових питаннях, що підлягали церковній юрисдикції, мабуть, узвичаєним було звернення до досвіду суміжних християнських держав. Тим більше, що у Давній Русі церковний імунітет значною мірою формувався на основі візантійського канонічного права, відомого, зокрема, за перекладними Номоканоном (у давньоруському побуті Кормчими книгами)⁵⁹. Звідси легко визначити можливе джерело запозичень у легендарній оповіді про виникнення Печерської обителі.

Згідно з юридичним прецедентом, пануючим у Візантії з часів Македонської династії (друга половина IX—середина XI ст.), "церковні інституції, якщо вони мають суперечку з нерелігійними закладами..., забезпечуються [від зазіхань світської влади] взаконеними термінами давності [свого існування]", які мають бути не меншими за 40 років⁶⁰. Саме на таких підставах розглядалися майнові претензії у складних судових справах в імперії до її завоювання турками в 1453 р., і саме з

цієї причини печорські власті могли вдатися до фальсифікації монастирської історії в бік її подавлення.

Єдина суперечність цієї версії полягає в тому, що Кормчі книги повідомляють лише про застарілий 30-літній термін давності (17 правило IV Вселенського (Халкідонського) собору 451 р.), а наведене вище правило містилося тільки в похідному від них юридичному збірнику — так званих *Базиліках* ("Царських книгах") — уніфікованому кодексі Юстиніанова права кінця DC — початку X ст., який не був відомий на Русі.

Отже, ознайомлення печерських ченців з відповідною візантійською практикою могло статися лише у разі їх спілкування з якимось добре поінформованим посередником-правником. Найвірогідніше, до цього були причетні києво-софійські клірики, заінтересовані у часи бурхливого правління Святослава Чернігівського в налагодженні контактів з усіма супротивниками князя. У всякому разі оповідь про 40-річне існування Печорського монастиря уперше з'явилася в фальсифікованому "Житті Антонія", написаному, як вважають, при Софійській кафедрі в оточенні грецького першоієрарха⁶¹.

"Житіє Антонія" трактувало заснування печерної общини з точки зору місіонерської діяльності візантійської церкви, а отже, могло виникнути в грекофільському середовищі, ставши результатом вимушеного компромісу ченців із київським митрополитом. Останній мав охоче погодитися на цю підробку, бо отримував у такий спосіб можливість контролювати непокірний монастир і загасити жевріюче вогнище релігійного сепаратизму на Русі, а також чинити тиск на світські власті.

У свою чергу, печеряни, прикриваючись юридичним казусом (а буква грецьких номоканонів розумілася як канонічно всеосяжна і довічна норма, незважаючи на те, що вона нерідко не відповідала соціально-економічному і правовому становищу руських земель), можливо, сподівалися похитнути і применшити вартість великокнязівського імунітету та довести первісну перевагу своїх прав. Для цього вони також скористалися переказами про першого осідника варязьких підземель Мойсея Угрина, що жив там у 30-ті XI ст. роки, але не мав насправді ніякого відношення до своїх наступників⁶². Цей перший мешканець Дальніх печер (де могли зберегтися його особисті речі) ставав вагомим свідком значнішої старожитності монастиря, ніж доти вважаюся.

Однак незабаром становище Печерського монастиря знову погіршилося. Після трагічної загибелі за підозрілих обставин Святослава Ярославича 27 грудня 1076 р. (від операції пухлини -- "от резанья желве"⁶³) і підступного вбивства на Нежatinій Ниві його старшого брата Ізяслава 3 жовтня 1078 р. на великокнязівському престолі остаточно утверджується Всеволод Переяславський.

Особа цього володаря дуже загадкова. Наймолодший з братів-тріумвірів, другорядний удільний князьок, чий шанси на захоплення верховної влади в країні були мізерними, він став повновладним правителем Давньоруської держави, поріднився з візантійським імператором Костянтином GX Мономахом. За дивних обставин гинуть суперники і недоброзичливці Всеволода, розпорошуються по світу бунтівники і заздрісники. В останні роки життя князя у Руській землі встановлюється "тиша велика": припинено усобиці, розгромлені степняки, схилені до покори молодші князі, освячуються церкви і будуються монастирі. В Києві створюється загальноруський Початковий ізвод 1093 р., головним лейтмотивом якого стає апологетична історична концепція: історія Русі по смерті Ярослава Мудрого — це перш за все і понад усе шляхетне і справедливе князювання Всеволода Ярославича⁶⁴. Однак протягом 10 років саме цього "блискучого правління" печорським шокам щось перешкоджаю освятити Успенський собор.

Згадане десятиріччя — це і час перебування на ігуменському місці ушавленого Никона Великого (1077—1088). Учень Антонія Печерського, а потім вигнанець на берегах Меотиди (Азовського моря) у Тмугаракані, Никон повертається до Києва аж 1067 р. і одразу займає у Печорській общині виняткове місце: "зело же любляшети и богодъхновенный Феодосии, яко отъца его себе имешеть". Зворушлива прихильність і синовні почуття настоятеля до найстаршого в обителі ченця ("якоже старейшоу тому сущю всехъ") пояснюються не лише ностальгічними споминами про спільно вистраждані лихоліття (пресвітер Никон постриг і прийняв Феодосія в общину в 1058 р., коли у ній, крім Антонія, ще нікого не було), а й величезним життєвим і літургічним досвідом останнього. Феодосія у разі своєї відсутності довіряв Никону опікуватися братією — "поручайте тому братию и еже тыхъ съблюдати же и поучати". Особливий хист мав останній до гомілетики — церковного проповідництва і напучування ченців та мирян: "ис кънигъ почитающе поучение творити братии"⁶⁵.

Єдиною пересторогою до ймовірного очолення Никонем печерської общини в майбутньому ставав його надто поважний вік і минулі негаразди з князівською владою. Щодо цього значну перевагу над перестаркуватим пресвітером мав єпископ (уставщик) Стефан — найближча довірена особа Феодосія.

В 1073 р., коли Київ захопив Святослав Ярославич, Никон знову був змушений залишити Печорську обитель. Це сталося, мабуть, тому, що він не співчував узурпатору. Принаймні, укладаючи в ці роки монастирський літопис, ченець наповнив його сюжетними колізіями, що пропагували ідеали покірності, феодальної ієрархії, підлеглості "менших" князів "старійшим". Крім того, є підстави вважати, що Никон мав безпосереднє відношення до створення борисоглібівських святощів — культу родового старшинства і феодальної покорності⁶⁶. Така позиція сильно підживляла сподівання чернігівського клану на дострокове оволодіння великокнязівським престолом. Звісно, після цього інок вже не міг розраховувати на поблажливість Святослава та вплинути на намір Феодосія спорудити кам'яний кафедральний храм на князівських землях.

Лише в 1077 р., після смерті Святослава і вигнання його прибічника Стефана, Никон зміг повернутися в Печерський монастир, де був обраний "по съвету всехъ"⁶⁷ ігуменом. Від попередника йому дісталася дуже хитке становище монастирської громади, яка власне вважалася тепер державною ктиторею. Тому й не дивно, що напередодні повернення до Києва законного правителя Ізяслава Ярославича ченці припинили будівельні роботи в Успенському соборі, хоча літо стояло в розпалі і можна було зайнятися опорядженням і розписом храму. Затримка, напевне, виникла в зв'язку з очікуванням важко передбачуваної поведінки князя.

Не змінилася ситуація з розмежуванням обопільних інтересів світських і монастирських властей і за князювання Всеволода Ярославича. Він швидко встановив контакти з грецьким митрополитом й до кінця свого життя залишався виразником філоромейської політики⁶⁸. Централізація давньоруської церкви була для Всеволода одним з найважливіших важелів його політики. Печорські ж старці з притаманним їм монастирським сепаратизмом пропагували принципи удільно-династичного правління, спрямовані на розклад великокнязівського самоправства і підтримку удільної автономії⁶⁹ (порівняй з гаслом майбутнього Любецького конкордату 1097 р.: "кождо да держить отчину свою"⁷⁰). Власне, Печерський монастир відстоював теократичну форму влади і був противником будь-якого світського єдиновладдя⁷¹. Це не могло не турбувати можновладців, що займали київський престол, тим більше, коли вони мали надійні засоби стримування політичних амбіцій непокірних монахів — свій державовласницький імунітет.

Завдяки прихильному ставленню Всеволода до Софійської кафедри остання знову почала орієнтуватися на великокнязівську владу і перестала підтримувати лаврських ченців. Отже, будь-які спроби печерної общини обґрунтувати споконвічність своїх прав на Печерське нагір'я, що ґрунтувалися на лицемірному арбітражі грецьких кліриків, віднині втрачали сенс. Фантазмагорична фундаційна легенда, вигадана "греко-фільською рукою" (Приселков) та уміщена в "Житті Антонія", втрачала роль надійного доказу монастирського імунітету, і, відповідно, Верхнє плато, або Гора, мала відійти до законного власника, що відтепер знову ставав господарем усіх горішніх земельних угідь. Це означало, що печорські монахи, порядкуючи у верхньому монастирі, мали визнати великокнязівський патронат. Та чи погодилися вони з цим?

Ось як описуються подальші події в "Житті Феодосія": "Ту же братии преселивъшемся, и онѣдеже малу ихъ оставышу, и съ теми, прозвутеру и диякону, якоже по вся дѣни и ту святая литургия съвършается" . "И ту всим пришедшимъ братіи, въ оном же месте, яко же речеса, мало их оставшу, им же обычаи усыпающую братію тамо погребати. [...] Се же пакы устави отецъ нашъ Стефан, да въ ветсеи церкви по вся дѣни служба святаа творится за умръшую братію"⁷³. На перший погляд, виникає враження, що в цитованому уривку розповідається про переселення більшості ченців у горішній монастир, де проводилися основні богослужіння, в той час як на печерах, у "ветхій обителі", відправлялася додаткова літургія для невеличкої громади залишених там шовків ("якоже по вся дѣни и ту святая литургия съвършается" "усякий день також [ще й] тут здійснювалася св. літургія").

Однак, крім кількох освячених підземних храмів у Близьких печерах і церкви першомученика Стефана на гостинному дворі, братія не мала поза "ветхим монастирем" придатних для виконання церковних відправ культових споруд. Успенський собор не діяв. Пересічні ж молитовні доми або келійні церкви могли використовуватися лише для приватних молитв і священнодіяти в них за релігійними канонами заборонялося⁷⁴.

Лише після освячення храму, що включало наступні дії: впрестолія (встановлення і облаштування престолу-жертвенника), оновлення (молитовне очищення і освячення престолу), помазання святим миром престолу, антимісу, стін, покладання мощей св. мучеників і, нарешті, відвернення (відкриття дверей храму для богомольців), можна було здійснювати св. таїнства і священнодіяти⁷⁵.

Описана церковна відправа, як правило, відбувалася при велелюдному зібранні архієреїв, духовенства і мирян з тим більшою святковістю, чим вищий суспільний ранг мав новозбудований храм. (В пересічних випадках (відкриття парафіяльної сільської церкви) освячення міг здійснити і сам настоятель-ієрей. Так, либонь, без участі місцевого єпископа була освячена наприкінці 60-х років XI ст. странницька (мирська) Стефанівська церква на лаврському гостинному дворі). За давньою традицією освячення храму прирівнювалося за значенням до свят Різдва Христового і Великодня, а цей день записувався в літургійний календар означеної культової споруди і щорічно відзначався як парафіяльне престольне свято⁷⁶.

Однак в Успенському соборі подібне церковне торжество за присутності і участі київського митрополита, 4 обласних архієреїв і князя Всеволода з дітьми сталося лише в 1089 р.⁷⁷ Склад учасників церемонії не дає підстав припускати, що літопис описує повторну процедуру відкриття храму, себто так зване "велике освячення" на випадок єретичного осквернення чи серйозного ремонту будівлі⁷⁸. То де ж тоді відбувалися "основні богослужіння" в Печерському монастирі, якщо хроніст аж ніяк не міг знехтувати інформацію про відкриття в обителі нової церкви, що мало величезний суспільно-політичний і релігійний резонанс?

По-перше, виділений вище фрагмент "Життя Феодосія" ("якоже по вся дньи и ту святая литургия съвършяється") може мати подвійне тлумачення. Сполучник "и" в зазначеному уривку не обов'язково означає "також", "до того ж", "ще й", а отже, не завжди акцентує на повторюваності дії. Він може виступати й як службове слово-частка для підсилення наслідкового відтінку складно-підрядного зв'язку речень⁷⁹. Порівняй російський переклад відповідного місця, здійснений В. В. Кусковим: "Туда и переселилась братия, а на прежнем месте осталось их немного, и с ними — священник и дьякон, так что каждый день здесь святая литургия совершается"⁸⁰. В останньому випадку виразно проступає мотив протиставлення, посилений часткою "же" ("якоже"): ченці полишили старий притулок, а відправи, як і раніше, все ще відбуваються у ньому.

По-друге, як вже зазначалося, стилістичні особливості письменницької манери Нестора в агіографічному жанрі змушують сумніватися в достеменності викладу описуваних ним подій. Справді житійна апологія включала реалістичне зображення дійсності, тим більше, що оповідь мала ретроспективний і, як правило, безособовий (збірний) та узагальнений характер. Конкретні історичні обставини були у Нестора-агіографа лише зовнішнім тлом життя Печерської общини, на якому розвивалася дія благочестивих мізенсцен — переважаючих у "Житті Феодосія" релігійно-моралістичних притч. То чи можна цілком повірити оповідачу, що був віддалений від змальованої ним епохи п'ятнадцятьма роками, а крім того, всіляко прагнув показати духовний тріумф Феодосія попри усі негаразди і труднощі в молодій обителі?

Можливо, вже за ігумена Стефана (середина 70-х років XI ст.) на Горі був "молитвами преподобнаго отца нашего Феодосия въ мало летъ... *монастырьъ съгражденъ*" (виділення наше. — *Є. К.*)⁸¹. Проте навряд чи охоче селилася братія навколо замкнутого ("заклученного", тобто зачиненого) собору, що підпадав під літургічну заборону ("запрещение") до остаточного вирішення його долі і офіційного архієрейського освячення. Навпаки, у нижній Лаврі ніяких богослужбових обмежень не існувало. До того ж, там ще наприкінці 60-х років були виконані чималі будівельні роботи для розширення ветхого монастиря, коли братія розібрай стару оборону і почала облаштовувати нове, більше за розмірами дворище. Незабаром за велінням Феодосія було також споруджено окремий странноприймницький (гостиний) двір для прочан і недужих з церквою першомученика Стефана. У ньому жили та слугувати "нищимъ и слепымъ и хромымъ и трудоватымъ"⁸³, звичайно ж, самі печерські ченці, що певною мірою вирішувало проблему перенаселення.

Виходячи зі сказаного, вважаємо, що більшість мешканців монастиря затишилася у названих вище нещодавно освоєних і обжитих приміщеннях, бо який сенс було затишати їх лише через кілька років після первісного облаштування? Нестор, звісно, перебільшує розміри міграції на верхню територію, аби ще бітьше звеличити діяння рук Феодосія.

Іншою причиною, чому перебування значної кількості печерських ченців на Горі видається сумнівним, є церковно-канонічна пересторога. Своєрідний релігійний інтердикт, накладений на Успенський собор, мав неабиякою мірою тяжіти над усіма, хто бажав би оселитися на спірній території і бачити церкву та верхній монастир діючими. Звичайно, ніхто не збирався виганяти ченців з насаджених місць та чим іноки могли зарадити церковнослужбовому "прещению"? Припускаємо, що зневажлива характеристика ігумена Никона, подана в Печерському літописі (знуцання над юродивим Ісаакієм, забарний сон на заутрені)⁸⁴, з'явилася саме внаслідок його повної безпорадності перед церковними і світськими атастами.

Никон не хотів поступатися перед митрополичою кафедрою⁸⁵, а його стосунки з Всеволодом Ярославичем замовчуються церковними

джерелами. Тому братії довелося протягом цілого десятиліття юрмитися на Ближніх печерах, в тісній "ветхій церкві", що залишалася соборною, в той час як на Горі стояв німий і порожній кам'яний собор. Показово, що частина шоків не поділяла позиції старого ігумена і була дуже незадоволена. Нестор завершує свій твір багатозначними рядками: "Тоже многажды окушашеся врагъ таже пакы и тому спону сътворити (тобто прогнати ігумена, як колись було зроблено з Стефаном. — Є. К.), и на того крамолу възложити, но не възможе" ⁸⁶. Лише після смерті Никона давній конфлікт був остаточно вирішений.

Новий настоятель Печерської обителі Іоанн зумів, нарешті, добитися освячення кафедрального монастирського собору. "В лето 6597. Священа бысть церкви Печерская святая Богородица монастыря Федосьева, Иваномъ митрополитомъ, и Лукою Белгородским епископомъ, и епискупомъ Ростовским Исаиемъ, и Иваномъ Черниговскимъ епискупомъ, и Антоньемъ Гурьговскимъ игуменомъ, при благоверном князи Всеволоде державному Руския земля, и чадома его, Володимера и Ростислава, воеводство держащо Киевской тысящи Яневи, игуменьство держашу Ивану" ⁸⁷.

Звичайно, це могло бути досягнуто лише ціною беззастережних поступок і угодовства. Найімовірніше, обитель погодилася на патронат Всеволода Ярославича і підкорилася духовній владі киево-софійського архієрея, хоча за найменшої зручної нагоди монастирські власті неодмінно вчинили б на власний розсуд. Так і сталося: коли того ж року митрополит Іоанн II, а за кілька літ і князь померли, ігумен Іоанн знову почав самостійно управляти общиною. Це постійно призвело до виникнення гострих сутичок і конфліктів іноків з київським сюзереном. Згадаймо вбивство ченця Григорія ⁸⁸, так званий соляний інцидент ⁸⁹, заслання настоятеля Іоанна в Туров близько 1098 р. ⁹⁰ та вбивство княжичем Мстиславом Святополковичем преподобних Федора і Василя ⁹¹. Очевидно, світські володарі не наважилися б настільки брутально і зухвало втручатися у монастирські справи, якби не мали для цього законних (себто юридичних) підстав. Пізніше Святополк відмовився зазіхати на самостійність монастиря, ате все ж прагнув встановити над ним своє покровительство ⁹².

Двозначне становище Печерської обителі особливо виявилось за Володимира Мономаха (1113—1125), коли він вилучив у монахів літопис та, імовірно, заборонив вести в монастирі щорічні записи подій ⁹³. Саме з цієї причини, мабуть, сильно занепало культурне і громадське життя обителі у XII ст., вона перестала відігравати вирішальну роль у давньоруській історії. І тільки близько 1169 р. після тривалої боротьби печерян з амбітними претензіями київських князів та софійських митрополитів монастир виборов статус ставропігійальної архімандрити і титул "лавра" ⁹⁴, що значно полегшувало його протиборство із зовнішніми ворогами. Лаврські настоятелі Полікарп (1164—1182) і Василій (1182—після 1197) багато зробили для процвітання обителі. Зокрема, при останньому навколо верхнього монастиря були зведені кам'яні мури, що свідчило про остаточне закріплення власницького імунітету печерської общини.

Так наприкінці XII ст. закінчилася багатолітня боротьба найдавнішої на Русі монашескої обителі за свою незалежність і автономію. А величний красень собор, який мав безпосереднє відношення до цих драматичних подій, мовчазно зберігав пам'ять про давно поглинуті мороком безвісті бурхливі людські пристрасті.

¹ Згідно з оповіддю "Житія Феодосія" (Памятники литературы Древней Руси. XI—начало XII века. — М., 1978. — С. 352, 354 (далі — ПЛДР) при розширенні старого монастиря була знесена частина його огорожі, внаслідок чого обитель зазнала нападу розбійників. М. Ю. Брайчевський пов'язує ці події з київським повстанням 15 вересня 1068 р.

- (Брайчевський М. Ю. Повстання 1068-69 рр. у Києві // Укр. істор. журк. - 1979. - № - С. 79-80). Певно, саме в цей час було розпочато будівництво гостиного двору для прочан (Абрамович Д. І. Києво Печорський Патерик (далі - ПКП). - К., 1931. - С. 76).
- ² ПЛДР. - С. 196.
- ³ ИКП. - С. 76.
- ⁴ ПЛДР. - С. 210
- ⁵ Митр. Самуил (Миславский). Краткое описание Киево-Печерской Лавры. - Изд. 2. - К., 1805. - С. 14-15; Митр. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской Лавры. - К., 1826. - С. 10; Прот. Лебединцев П. Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // Киевская старина. - 1886. - Т. XV. - С. 34; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К., 1897. - С. 74. Сучасні дослідники (М. В. Холостенко, Ю. С. Асеев, П. П. Холочко та інші) не порушують це питання.
- ⁶ ПЛДР. - С. 218.
- ⁷ ПЛДР. - М., 1980. - С. 424. Майстри-живописці прибули на Русь, коли Антоній і Феодосій Печорські вже "света сего 10 лет отъидоша".
- ⁸ Митр. Евгений (Болховитинов). Указ. соч. - С. 10.
- ⁹ ПКП. - С. 76.
- ¹⁰ Там же.
- "Житіє Феодосія", наприклад, тричі повідомляє про вкрай тяжкі умови життя і церковного служіння в монастирі (ПЛДР. М., 1978. - С. 332, 352, 382), щоразу описуючи запобіжні заходи, вжиті монашескими Ігуменами.
- ¹¹ Петров Н. И. Указ. соч. - С. 74-75.
- ¹² Холостенко М. В. Успенський собор Печорського монастиря // Стародавній Київ. - К., 1975. - С. 139. Дослідник, виходячи з патерикової оповіді про суперечку сторін з приводу оплати, припускає, що іконописці застали будівництво на завершальній стадії, коли "храм майже був готовий", або в усякому разі невдовзі після "изъязания ряду" • укладання проекту і підписання договору на роботу.
- ¹³ Володимир Мономах, згаданий в Патерику як очевидець закладення Успенського собору в 1073 р., навряд чи міг опікуватися його долею у той час. Найвірогідніше, маємо тут апологетичну редакторську обробку з нагромадженням легендарних відомостей.
- ¹⁴ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв. - СПб., 1913. - С. 231.
- ¹⁵ Приселков М. Д. Нестор летописец. - Пг., 1923. - С. 34-38; Пархоменко Вл. В какой мере было тенденциозно не сохранившееся Житие Антония Печерского? // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. - Пг., 1914. - Т. XIX. - Кн. 1. - С. 237-241.
- ¹⁶ Приселков М. Д. Очерки... - С. 181-184.
- ¹⁷ Каргер М. К. Древний Киев. - М.; Л., 1961. - Т. 1. - С. 340. - Прим. 3.
- ¹⁸ Пор. літописні статті 1075 і 1077 рр.: "кончена бысть на третье лето, месяца нуля 11 день" -- "и пришедь Изяславъ седе, Кыеве, месяца нуля 15 день" (ПЛДР. - М., 1978. - С. 210).
- ¹⁹ ПЛДР. - М., 1978. - С. 364; ПКП. - С. 77.
- ²⁰ ПЛДР. - М., 1978. - С. 210.
- ²¹ Приселков М. Д. Очерки... - С. 187-189. Заснування монастиря чи молитовного дому за церковними канонами (IV Вселенський собор, правило 4 // Правила св. Вселенських соборів. - М., 1897. - С. 174-176) було прерогативою міського єпископа; у даному випадку це право належало найстаршому на Русі архієрею - київському митрополиту, а в разі його відсутності - вікарним намісникам.
- ²² ПЛДР. - М., 1978. - С. 326, 328.
- ²³ ПКП. - С. 71-72, 76. Пор. Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. - СПб., 1897. - С. 10-11.
- ²⁴ ПЛДР. - М., 1978. - С. 174.
- ²⁵ Там же. - С. 172.
- ²⁶ Там же. - М., 1978. - С. 382; М., 1980. - С. 422.
- ²⁷ Там же. - М., 1980. - С. 426, 428.
- ²⁸ Див. згадку "княжего", "своего поля" Святослава Ярославича у "Житії Феодосія" (ПЛДР. - М., 1978. - С. 382).
- ²⁹ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 34.
- ³⁰ ШИПР. - М., 1978. - С. 172.
- ³¹ Словарь древнерусского языка. - М., 1988. - Т. 1. - С. 516.
- ³² Толочко А. П. Указ. соч. - С. 156-166.
- ³³ Димнік М. Чернігівська династія 1054-1146 рр. // Хроніка - 2000. - 1996. - № 16. - С. 73-74.
- ³⁴ Там же. - С. 80.
- ³⁵ ПЛДР. - М., 1978. - С. 170.
- ³⁶ Там же. - С. 240. В липні 1096 р. половці хана Тугоркана, що прорвалися до Києва, "зажгоша болонье около града, и възвратишася на [Печерський] монастирь, и възгоша Стефановъ [Кловський] монастирь, и деревне, и Герьманы [Спасо-Берестейський]". Дорога від Печорської лаври на Клов лежала "чрес поле" (ПЛДР. - М., 1978. - С. 222).
- ³⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - Ч. III. - С. 15.

³⁹ Приселков М. Д. Очерки... — С. 171. Вчений змушений визнати, що "Анго ній був власником лише невеличкого шматка землі, де була печера" (навіть устаткування підземного ходу? — Є. К.), оскільки вона "лежала на князівських землях, які сусідили з князівським двором на Берестові". Відповідно печерський старець не мав жодних прав на якісь земельні володіння. Звідси стає зрозумілим, чому "братії доводилось вдовольнитися клаптем Антонія" (Там же. — С. 197).

⁴⁰ ПЛДР. - М., 1978. - С. 330.

⁴¹ Там же. - С. 172.

- Там же. Датування події визначається за хронологічною вказівкою "Житія Феодосія" (ПЛДР. — М., 1978. — С. 330). Див. міркування з цього приводу О. О. Шахматова в його книзі "Разыскания о древнейших русских летописных сводах" (СПб., 1908. -С. 444- 445).

⁴² ПЛДР. - М., 1978. — С. 330. Це були майбутні Ближні печери.

⁴³ Там же. - С. 330, 332, 336, 338, 346.

⁴⁴ Б у г о с л а в с к и й С. К. вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. - Пг., 1914. - Т. XIX. - Кн. 1. - С. 131- 186.

⁴⁵ ПКП. - С. 78.

⁴⁶ Там же. - С. 76.

⁴⁷ Визначене вище розташування "ветхого монастиря" підтверджується багатьма іншими свідченнями. Зокрема: 1) у відомому зверненні печерян до Ізяслава: "да бы ны даль Гору ту (де пізніше з'явився кам'яний Успенський собор. — Є. А"), яке єсть надъ печерою" може йти мова лише про Ближні печери; 2) погаслий скит ігумена Феодосія, куди він щорічно ходив з "ветхого монастиря" у великий піст (ПЛДР. — М., 1978. -С. 334, 374, 386, 390), знаходиться на Дальніх печерах (Х а р л а м о в В. Віднайнена келія Феодосія Печерського // Київська старовина. — 1993. - №2. — С. 66— 68), що змушує шукати обитель Варлаама на Ближніх підземеллях.

⁴⁸ До речі, це пояснює, чому "Нестор в "Житті Феодосія"... розповідає про... будівництво церкви, огорожі і келій на новому місці (у "ветхому монастирі". — Є. К.) саме так, що не згадує ані князя, ні дарунку- землі" (П р и с е л к о в М. Д. Очерки... — С. 198).

⁴⁹ Б р а й ч е в с к и й М. Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989. — С. 249.

⁵⁰ ПЛДР. - М., 1978. - С. 222.

⁵¹ Згідно з свідченням "Житія Феодосія", Ізяслав остерігся релігійних провіщень своєї дружини (ПЛДР. - М., 1978. - С. 326).

⁵² Там же. - С. 352.

⁵³ Там же. - С. 376.

⁵⁴ Там же. - С. 200.

⁵⁵ Приселков М. Д. Очерки... — С. 128- 132, 141.

⁵⁶ ПКП. - С. 77.

⁵⁷ С к л я р у к В. И. К биографии Феодосия Печерского // Труды отдела древнерусской литературы. - Л., 1988. - Т. ХLI. - С. 321- 322.

⁵⁸ Щ а п о в Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси XI-XIII вв. - М., 1978. - С. 100- 114, 234-240, 251-254.

⁵⁹ Правила св. Вселенских соборов. — М., 1897. — С. 228.

⁶⁰ Приселков М. Д. Очерки... - С. 264-274.

⁶¹ Моисей Угрин, за церковною традицією, помер в 1043 р., а Антоній Печерський з'явився на Русі лише 1051 р.

⁶² ПЛДР. - М., 1978. - С. 210.

⁶³ Династична легенда клану Всеволодовичів двічі вміщена в літопису (ПЛДР. — М., 1978. - С. 174, 226).

⁶⁴ Там же. - С. 342.

⁶⁵ Никон першим вжив у духовно-публіцистичній літературі поняття братньої любові як ідеал князівської поведінки та принцип династичної рівноваги (див. подібні мотиви у тмугараканських сюжетах і "Тестаменті" Ярослава Мудрого, укладених цим літописцем), що надалі визначило курс Печерської обители на *суворе* поборення прав генеалогічного старшинства (ієрархічного престолонаступництва), освячення феодального васалітету, докори і жертвності. Гіпотетично увесь борисоглібівський цикл створено саме у Печерському монастирі (Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. - Л., 1987. - С. 403).

⁶⁶ ПКП. - С. 77.

⁶⁷ Приселков М. Д. Очерки... — С. 159— 160, 227.

⁶⁸ З а м а л е е в А. Ф., З о ц В. А. Мыслители Киевской Руси. — К., 1981. — С. 67- 69.

⁶⁹ ПЛДР. - М., 1978. - С. 248.

⁷⁰ З а м а л е е в А. Ф., З о ц В. А. Указ. соч. — С. 68.

⁷¹ ПЛДР. - М., 1978. - С. 382.

⁷² ПКП. - С. 76.

⁷³ Архиеп. Вениамин. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных. — М., 1992. — Т. 2. - С. 323.

⁷⁴ Там же. — С. 309— 323; Прот. Дебольский Г. С. Православная церковь в ее таинствах, богослужении, обрядах и требах. — М., 1994. — С. 460—469.

⁷⁵ М у р ь я н о в М. Ф. О летописных статьях 1039 к 1131 гг. // Хроники и летописи. Сб. статей. - М., 1974. — С. 112—113.

- ¹¹ ПЛДР. - М., 1978. - С. 218.
- ⁸ Печерський патерик включав "Сказання про святу трапезу (престол-жертвник. - Є. Х.) і освячення Успенського собору", яке також підтверджує, що у 1089 р. Печерська церква була освячена уперше (ПЛДР. -- М., 1980. — С. 430, 432). Принаймні раніше у храмі "не бысть же доски камены на положение трапезе", тобто не було можливості для нормального здійснення богослужінь.
- ⁹ Ха б у р г а е в Г. А. Старословянский язык. — М., 1974. — С. 422: "...При вка зівці на цільове відношення до сполучника "яко" міг додаватися сполучник "да"... (спорід нений частці "й": "якоже...и". — Прим. авт.)".
- ⁹ Житие Феодосия //Древнерусские предания (XI-XVI вв.). — М., 1982. - С. 70.
- ³¹ ПКП. - С. 76.
- ⁵² ПЛДР. - М., 1978. - С. 352.
- ¹³ Там же. - С. 362.
- ^м Там же. - С. 204, 208.
- ⁵⁵ Приселков М. Д. Очерки... - С. 232—235.
- ⁸⁶ ПКП. - С. 78.
- ⁵⁷ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. Ипатьевская летопись. - Столп. 199.
- ⁸⁸ ПЛДР. - М., 1980. - С. 534, 536.
- ¹⁹ Там же. - С. 558, 560.
- ⁹⁰ Там же. - С. 560.
- ^и Там же. - С. 582, 584.
- ⁹² Там же. - С. 562.
- ⁹³ Л и х а ч е в Д. С. Повесть временных лет (Историко-литературный очерк) // ПВЛ. - М., Л., 1950. - С. 129- 130.
- ^м Пор. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X— XIII вв. — М., 1989. — С. 159— 160, 199-200; Приселков М. Д. Очерки... - С. 402-403.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

АРКАДІЙ ЖУКОВСЬКИЙ (Франція, Париж)

Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського

Михайло Грушевський посідає провідне місце в українській історіографії не тільки великою кількістю важливих праць, статей, рецензій (у його спадщині бібліографи нараховують 1 779 окремих позицій)¹, але насамперед своїми дороговказами для української історії. Його велика заслуга -- це визначення схеми історії України у відомій статті², яку він підтвердив своєю монументальною десяти томною "Історією України - Руси"³, де обґрунтував приналежність Київської Русі до історії України. Грушевському судилося у своїх капітальних працях трактувати тільки перші етапи історії України, до початку другої половини XVII ст. (1658 р.). Імперативні обставини початку XX ст. -- розвиток національного відродження і перспектива розвалу імперій Росії і Австро-Угорщини -- примусили Грушевського прискорити процес написання історії. З'являються "Очерк истории украинского народа"⁴, "Ілюстрована історія України" (обидві вийшли кількома виданнями і варіантами)⁵, "История украинского народа" (енциклопедичний нарис)⁶. Крім цього, з нагоди різних річниць і деяких обставин Грушевський трактував ті чи інші відтинки історії України, давав оцінку подіям та історичним постатям. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він декілька разів старався визначити місце і роль гетьмана Івана Мазепи в історії України.

Іван Мазепа і Михайло Грушевський -- дві великі постаті української історії, перший є представником українського самостійництва за козацької доби, другий -- будівничим й ідеологом української державності модерних часів, провідною особою Української Центральної Ради і Української Народної Республіки. Імперіалістична Росія, царська, а згодом советсько-більшовицька, чорнила та фальсифікувала дії українського гетьмана. Тому на протязі століть український народ під російською окупацією або нічого не знав, або діставав деформовану картину діяльності Мазепи. До цього докладали свою руку навчальні установи, російська історична наука і навіть церква. Недарма більшість студій про Мазепу з'явилася поза межами України, контрольованої царськими чи советськими окупантами⁷.

Дещо іншою, але аналогічною була й доля М. Грушевського. Він перебував під постійним обстрілом росіян і їх прислужників, які заперечували його історично-наукову діяльність, насамперед ту, в якій він підкреслював українську ідентичність і відрубність від усього російського. Чи не найбільш вороже ставилася російська сторона до Грушевського за його обґрунтування, що період Київської Русі належить історії України, а не Росії.

Сьогодні українська історіографія докладає зусиль, аби звести нанівець шкоду, заподіяну ворожою настановою окупанта цим двом історичним особам, їм присвячено багато публікацій, перевидано деякі розвідки, що з'явилися поза межами України, й деякі нові видання⁸. У цій історичній переоцінці слід втрачати міру, постійно пам'ятати, що історична наука покликана наводити правдиві, перевірені факти, давати

об'єктивну оцінку подіям і особам, незалежно від національних потреб чи ідеологічних положень. У цьому контексті є й наша стаття на тему, як оцінював Грушевський історичну постать гетьмана Івана Мазепи.

Акт Мазепи 1708 р. був особливим кроком в українсько-російських відносинах. Він став символом, дороговказом для визвольних змагань українського народу. Витворився культ Мазепи, плеканий патріотичним українством, культ, який мобілізував до боротьби проти окупанта. Цей культ був живим, і він міцнішав з тиском окупаційної влади. Мазепа став національним героєм, прикладом до наслідування. У такому дусі представляла українська історіографія свого "Великого гетьмана"⁹.

Більшість українських істориків, а за ними й українська свідомо громадськість брала у Мазепи лише останній його політичний акт — розірвання з Москвою і союз з Швецією. Натомість М. Грушевський оцінював увесь період гетьманування Мазепи, вважаючи, що дії Мазепи до 1708 р., прислужування московському цареві, перекреслило успіх нової орієнтації. Народ і навіть велика частина провідної верстви не були підготовлені до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що й довело до катастрофи під Полтавою.

Грушевський не виправдовує довгу співпрацю Мазепи з московським царем, його антисоціальну політику, і віддає належне гетьманові тільки у меценатстві культурі і церкві. Він вважає, що не Мазепа був ініціатором зміни політики щодо Москви, а до неї його примусила козацька старшина. Тому Мазепа не був улюбленцем народу і мусив себе охороняти найманим військом з чужинців, сердюками.

Коротко в хронологічному порядку переглянемо найважливіші праці, розвідки Грушевського, в яких він аналізує діяльність гетьмана Івана Мазепи.

Рецензуючи монографію Федора Уманця "Гетмань Мазепа" (СПб., 1897)¹⁰, яку оцінює дуже критично, навіть вважає її зайвою (натомість О. Оглоблин дає їй позитивну оцінку), Грушевський подає й свої погляди на особу і діяльність Мазепи. Відомо, що праця Уманця була відповіддю в обороні гетьмана на монографію М. Костомарова¹¹, в якій, на думку рецензента, "щодо особи самого Мазепи автор [М. Костомаров. — А. Ж.] став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і "воплощенная ложь", сією цілком негативною характеристикою заступав дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи"¹².

Грушевський закидає Уманцеві, що при написанні своєї монографії він не використав джерельні праці, а спирався тільки на дані М. Костомарова, "апології Орлика", Величка, "Історії Русів", через що вийшла праця "в тоні фейлетона провінціальної газети" з "апологією особи Мазепи"¹³,

У рецензії Грушевський ґрунтовно проаналізував питання "переходу Мазепи від Москви на сторону Шведів". Грушевський згодний з думкою Уманця, "що невіра Мазепи в можливість переведення в життя незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірності Москві, але заразом він [Уманець -- А. Ж.] припускає, що Мазепа був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм..."¹⁴. Грушевський також ставить певною мірою скептично до тези, що Мазепа мав би "зрадити" (Москву) вже 1698—99 р., написавши "Думу", вважаючи цей аргумент за довільний, голослівний. На аргумент Уманця щодо переходу Мазепи від вірності до зради (Москви) і втаємничення цієї трансформації Грушевський дає свій коментар: "Сей идеат оборотности сотворив таку ситуацію на Україні своїми заходами - нічим себе не зрадити, що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з

горстию старшини й козаків, що були при ньому — доки не повтікали. Мотиви переходу Мазепи до Шведів зістаються не виясненими; автор хіба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи"¹⁵.

Грушевський також відкидає тезу Уманця, що Мазепа не укладав з Польщею або шведами ніяких трактатів, "щоб нічим себе не в'язати, бо йшов до цілковитої незалежності України". На думку Грушевського, "Мазепа не робив того, бо до останньої хвили мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготування ситуації), і як би не висилка до нього Меншікова, хто знає чи й відваживсь би йти до Шведів..."¹⁶.

Соціальні реформи Мазепи не внесли нічого нового, "як і інші гетьмани, Мазепа йшов тільки за загальною течією, за процесом кріпощення, а на українську старшину мусів оператись, як на більш розвинену політичну суспільну верству",

Грушевський висловлювався дещо обережніше про Мазепу у своєму курсі, прочитаному 1903 р. в російській школі суспільних наук у Парижі. Цей курс "Очерк истории украинского народа"¹⁷ з'явився друком у 1904 р. для поширення в Росії.

Пояснюючи процес ліквідації автономії Лівобережної України і перетворення її у звичайну провінцію Російської імперії, для прискорення якого використано перехід гетьмана Мазепи на бік Швеції, Грушевський ось так його коментує: "Саме по собі це поступовання Мазепи і його односторонні не представляло собою нічого надзвичайного, нічого нового. Це була тільки одна зі спроб найти опору в якій-небудь зовнішній потугі, щоб звільнитися від московського централізму. Швеція була в числі тих держав, на яку Україна пробувала опертися — ще при Хмельницькому, і тільки через перерви в тій політиці — тридцятилітньої лояльності української старшини, поступовання Мазепи і його товаришів виявилось чимсь особливим. Центральний уряд (Петра І) скористався цим, щоб завдати смертний засуд старому устрою Гетьманщини, її автономії і козацькому самоуправлінню, як дискредитованих "зрадою Мазепи"¹⁸.

Грушевський пояснює причини зміни орієнтації Мазепи дедалі більшим визиском України Москвою, а невдачу гетьмана пояснює тим, що "він числив на свою сильну владу на Україні, але нічого не зробив, щоб здобути довір'я народу"¹⁹.

Для українського читача Грушевський опрацював більш детальну, написану в загальнодоступній (дехто називає — популярній) формі "Ілюстровану історію України"²⁰, без великого наукового апарату, в якій гетьманові Іванові Мазепі присвячено, порівняно з іншими розділами, досить багато місця. Крім того, додано добре дібраних 17 ілюстрацій, які гармонійно доповнюють текст і унаочнюють кроки гетьмана на культурному і церковному поприщі. Але й у цій праці Грушевський критично розглядає різні види і періоди діяльності Івана Мазепи, характеризуючи їх за своїми народницькими критеріями інтерпретації історії.

Представляючи соціальне становище селян, автор стверджує, що не тільки пани, а й гетьманський уряд, зі свого боку, починає приводити "поспільство" до "обиклого послушенства підданих" своїм панам, а Мазепа в універсалах 1701 р. признає законною панщину — два дні на тиждень. Ця панщина оздоблювала селян не лише на старшину, але і на гетьмана. "Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, — пише Грушевський, — підозрюючи, що то він як шляхтич і "поляк", як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозріливістю ставилися до всіх вчинків його і старшини; навіпаки, не підозрювали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все се діється против його волі. З особливою теж

симпатією зверталися до вождів правобічної козаччини, особливо до Палія, величаючи його як вірного представника свободолюбної і вільної козаччини в протиставленні до Мазепи..."²²

Щоб захистити себе від гніву народного, Мазепа і старшина "заводили собі полки наємні, з усякої наволочі, так званих сердюків, компанійців; просили також московського війська на Україну. Але не робили нічого, щоб знищити причини народного невдоволення, і їх відчуження від народу..."

Загальновідомою є акція Мазепи для розвитку української культури, освіти (Могилянська Академія названа також і Могилянсько-Мазепинською), церкви. Про цю діяльність пише і Грушевський, але при тому намагається і в ній знайти слабкі сторони Мазепи. Він пише: "...Користаючи з великих засобів, які дала йому спадщина по Самойловичу і всякі доходи військові, він дуже жваво заходиться коло будівництва церковного, жертв на духовні й просвітні цілі. Немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, окатоличений, "лях", заходиться Мазепа коло величних як на той час будівель, головню церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви багатими розкішними будовами, образами, різними дорогими речами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народності і культурі і разом — свою славу, могутність, багатство... Без сумніву, ці пам'ятки робили сильне вражіння і на маси народні, викликати подив для гетьманської власті і вельможності. Але через се не зменшалося незадоволення на гетьмана за всі ті явища суспільні й економічні, які будили гнів і ненависть серед народу. В сій сфері Мазепа не показав відповідної розваги і проникливості, хоч різні події аж надто сильно накликали його увагу в сей бік — почавши від тих бунтів і розрухів, які піднялися в війську і по Україні против старшини по скиненні Самойловича. Мазепа з старшиною заходилися приборкати народ страхом, затякати: замішаних в тих розрухах ловлено і віддано на різні суворі кари, від биття киями включно до кари смерті в різних тяжких формах..."

Виступи проти Мазепи Петра Іваненка-Петрика, Семена Палія і навіть козаків Січі ще більше підштовхнули гетьмана до співпраці з Москвою, як опори проти внутрішнього бунту. "Мазепа скаржився цареві, що "не такі страшні запорожці, як цілий український посполитий народ, весь перейнятий своєвільним духом — не хоче бути під своєю властю" і готов кождої хвили перекинутися до запорожців". Інший раз писав гетьман у Москву: "І козаки й посполиті — всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, зайдять нас москати!"²³

На підставі писань близького співробітника гетьмана — Пилипа Орлика Грушевський представляє жахливе життя козаків, яких великоросійські люди примушувати до важких робіт, нищили, грабувати, гвалтували. Прилуцький полковник Горленко звернувся з такими словами до Мазепи: "Як ми за душу Хмельницького завсіди Бога молимо, так, навіпаки, ми і діти наші во вічні роди будемо душу і кості твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі залишиш"²⁴.

На думку Грушевського, ініціативу скористатися з допомоги шведів, пригадуючи давніші трактати за часів Хмельницького та Виговського, перебрача старшина, щоб "довести до кінця діло, не доведене її предками -- спробувати за поміччю шведською визволити Україну від московської власті"²⁵. У зв'язку з опозицією Петра І щодо приєднання Мазепою Правобережної України гетьман почав думати про зміну свого союзника і про зміцнення національної солідарності. За доказ править "пісня Мазепи", яку оригінально інтерпретує Грушевський: "Ся пісня може служити до певної міри поясненням політики Мазепи. Він хотів сотворити сильну власть гетьманську, оперту на відданій їй старшині,

піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити різномисленість демократичного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана. На се й пішли двадцять літ панування Мазепи. Але коли настав час, не зважився старий гетьман сміливо і відкрито покликати Україну до повстання, як писав у сій "пісні". Він все чекав, мудрував до останньої хвили. Правда, що й риск був великий і небезпека страшна"²⁸.

Для Грушевського порозуміння Мазепи і його однодумців з Карлом XII було приречене на невдачу, бо переговори велися настільки таємно, що ні старшина, ні військо, ні народ не знали про змінену політику гетьмана. Грушевський ставить питання: "Не знати, за ким би пішов український народ і старшина — чи за листами царськими, чи за Мазепиним, якби мали волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросійських мали люде жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всім тим же за всяку приклонність до шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важилася ворухнутися проти Москви... Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до шведів, чимало поверталось назад... Сам Мазепа завагався і завів листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрове, та й шведи стерегли його пильно..."²⁹.

Грушевський звинувачує Мазепу в тому, що він намовив Карла XII зимувати в Україні, "і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівка на Україні знищила шведські сили". І хоча Запорізька Січ пристала до шведів, це не врятувало загальне становище в Україні. Після погрому московськими військами Січі настала катастрофа під Полтавою, де розгромлено шведське військо. "Старшина українська, що була ще з Мазепою, піддалася Москві здебільшого зараз по Полтавській битві. Мало хто пішов за Мазепою..."³⁰.

З нагоди 250-річчя підписання Гадяцької унії (16 вересня 1658 р.) і 200-річчя переходу гетьмана Івана Мазепи до Карла XII М. Грушевський відзначив ці дві події — "два граничні стовпи нашого історичного життя" своєю розвідкою "Виговський і Мазепа"³¹. В ній, крім перегляду історичного становища України в згаданих моментах, автор подає і свою оцінку головних персонажів цих актів. Тут нас цікавить тільки І. Мазепа.

На думку Грушевського, автономічна ідея стала "каменем спотикання" у ХVІІ ст. Ця ідея набирала ваги, коли хиталася позиція московської політики, як це було під час Північної війни. Він ставить питання: "Чи був Мазепа щирим автономистом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичній політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що не журячися власними принципами, плив за вітром, — все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминучо мусиш вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманови, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху..."³².

Грушевський вказує на паралелізм у провідних політичних ідеях як за Виговського, так і за Мазепи; він пояснює, однак, чому кінцевий задум останнього зазнав поразки: "Політику Мазепи стріло повне фіаско. Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільності, бо їм властиво не лишалося ніякої можності самоозначення. Було очевидно відразу, що сей остан-

ній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух против московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної "измены", не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий вже наслідком сих, чисто зверніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народньою масою. Се була ахільева пята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народніх мас, невироблені й невияснені за се півстолітє так, як виробилися й вияснилися постуляти національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалася на невірне становище мас, хитро буджених ріжними демагогічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть проявити себе.

Полтавська перемога закопала Мазепу і Мазепинців з їх гімнами, підорвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї ще коли небудь...

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, як би не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю, як би не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мата шансів, більше *raison d'etre*, ніж Гадяцька унія..."³³.

І хоча політична ситуація на початку XVIII ст., на думку Грушевського, була набагато більш сприятливою для України, щоб під протекцією Швеції стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною, однак "Полтавська битва була критичним моментом: перемога 27/VIII/1709 дата царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстензивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень, на цілі два століття..."³⁴

Автор закінчує свою розвідку визначенням негативних наслідків битви під Полтавою для Східної Європи, всього східнослов'янського світу, України і навіть Росії.

Своєрідним продовженням попередньої розвідки була друга стаття Грушевського, написана з нагоди 200-річчя Полтавської битви, "Шведсько-український союз 1708 р."³⁵ Автор вказує на критичний момент для Московщини, в який стався цей союз, і на пропагандивну і терористичну акцію Петра I проти Мазепи і мазепинства в Україні. Він констатує: "Всі оті способи сугестії, вжиті Петром і його помічниками, і особливо кривавий, нестримний терор, практикований ними, зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу "проклятим" завдяки церковній анафемі і таким зостався в народній традиції... Прищепилася офіційна характеристика -що Мазепа все зробив не з любові до України, а "для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил", як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був вузький егоїст, в якому кінець кінцем відізваїлася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній "самовласним князем". І Грушевський додає від себе: "В народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадати на Україну..."³⁷.

Згадуючи про живучість автономістичних змагань, акцію В. Кагніста, про гуртки, що одушевлялися ідеями визволення України "з московського ярма" за допомогою якоїсь іншої, конкурентної держави,

Грушевський прагне пояснити ставлення української спільноти й історіографії до Мазепи. Він пише: "Не знаємо, як ставилися до Мазепи і його політики такі спадкоємці мазепинських ідей, але загалом треба сказати, що відносини пізніших поколінь української суспільності до нього були неприхильні. Навіть анонімний автор "Історії Русів", різко осудивши московський уряд за суворі кари над мазепинцями, не поставився скільки-небудь симпатично до Мазепиною замислу... І тільки новіша історіографія, трактуючи українсько-шведський союз 1708 року не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви, в зв'язку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономічних українських змагань, — починає ставитися до Мазепи й інших діячів цього епізоду більш об'єктивно, без упереджень і неохоти, нагнаної двостолітнім офіційним проклинанням його"³⁸.

Розглядаючи, хто мав вирішальний вплив на зміну української політики — Мазепа чи старшина, Грушевський згадує листа П. Орлика до митрополита Стефана Яворського, з якого виходить, що "старшина була настроєна дуже активно і грала роль чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздражені на московський уряд і на вірного царського прислужника Мазепу за всі тягарі, які спадати на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свobodного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну- і на загальну ситуацію політичну...".

На основі новознайдених матеріалів з шведських архівів про українсько-шведські зв'язки за Хмельниччини і "Короткого виводу [Виводу прав України]" П. Орлика⁴⁰, Грушевський наводить паралель між цими двома документами і підкреслює традицію шведське-українського союзу за Карла X і його внука Карла XII. Для українського історика "перед сею тяглістю традицій відступали на другий план особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми". За неї було потрібно боротися, терпіти, ризикувати життям, тому Грушевський закликає: "Нині настає час об'єктивної оцінки цього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходиться повторити слова анонімного українського історика [автора "Історії Русів"], який при всій неприхильності своїй до особи Мазепи й особистих його мотивів не міг поставитися інакше як з глибоким співчуттям до всього цього покоління поборників національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки..."

Відповіддю на антиукраїнську акцію російських шовіністів, які з 1911 р. почали протиставляти національній українській дії регенатів, що покликалися на поступовання гетьмана Богдана Хмельницького, Грушевський виступив зі статтею "Мазепинство" і "Богданівство"⁴². Засуджуючи протиставлення Хмельницького Мазепі, як це започаткував Петро I, котрий всіх українських гетьманів, крім Хмельницького і Скоропадського, атестував зрадниками, Грушевський вважає за свій обов'язок оборонити "пам'ять великого гетьмана" (Хмельницького). Для історика "Ся атестація видана була славному Богданови "оплошно и не справясь съ деломъ", і з становища дійсної історичної правди, коли не

дуже заслужено Мазепа попав в роль класичного представника українського іредентизму, чи його історичного maximum-а, то вже зовсім абсурдним стає протиставлене йому Богдана, як представника московської лояльності.

Мазепа в дійсності не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності даієко різше і сильнійше виражених. У Мазепа до сього не було ні трагічного завзяття Дорошенка, ні безмірної витривалосте Орлика, і просто таки — він за довгий свій вік **не встиг** [підкреслення Грушевського. — А. Ж.] нам себе показати з сього боку! Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. На зверх — він плив за течією московського централізму, на буксірі московської політики..."⁴³.

Грушевський ще раз хотів підкреслити, що ініціатива українсько-шведського союзу належить старшині, яка "змусила його [Мазепу] в останній хвилі перекинутися з царського служальця в оборонця української свободи од того московського тиранського іга"⁴⁴.

Він пояснює, що це московський уряд своїми страшенними нападами на Мазепу створив з нього трагічну фігуру, а українське громадянство оточило його пієтетом, почало вважати "великим патріотом", "великим гетьманом". "Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять, наперекір фактам і дійсним поглядам і настроям українського суспільства і всякі дальші заходи коло того щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом, як символ української "измены" — тільки незмінне далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, культ його, як представника всього того, що непомірковані спасителі російського единства підтягали і підтягають під понятє "измены"⁴⁵.

Протестуючи проте вжиття назви "Богданівні" для протиставлення "Мазепинцям", Грушевський вважав, що "Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, аде й доста свідомий носитель державної української ідеї. Він стояв в опозиції московській політиці, а перед старшиною рішуче говорив, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції й помочі... Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважати себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського"⁴⁶.

Остання оцінка Грушевським діяльності гетьмана Івана Мазепа датується 1915 р. у майстерній полеміці українського історика з Юліаном Кулаковським, професором класичної фітології Київського університету. Грушевський у статті "Ветхий прах" відповідає свому колишньому професорові на статтю "Русским людям, именующим себя "украинцами", помещенной в "Киевлянин" 19 вересня [1915] -- шовіністичній газеті В. Шульгіна, органі "поступових націоналістів". Кулаковський звинувачує Грушевського в австрійській пропаганді, підготовці "українського легіону добровольців" (Українських січових стрільців) й у фальсифікації російської історії. Для цього київський професор наводить "Ілюстровану історію України", в якій, мовляв, автор підносив і заслуги Мазепа і подвиг Капніста. Цей закид в сторону Грушевського дав йому ще раз можливість висловитися про українського гетьмана. Він пише: "Заслуга Мазепа" — се, мабуть, зазначена в моїй "Історії" всіми знана щедрість Мазепа для церковних будов й жертв на культурні й просвітні цілі, якою він старався перемогти загальну недовіру до нього, як до чужої людини, "ляха"; сю культурну діяльність, метою котрої було прикрасити дуже непопулярні, антидемократичні й антинаціональні сторони Мазепаіного правління, оцінюється в моїй книзі більш ніж повз-

держливо, коли одже на основі наведеного в ній матеріалу п. Кулаковський бажає говорити про "заслуги" Мазепи, він повинний говорити про них від себе самого, а не киваючи в мій бік.

До речі зазначу, що й загалом нема нічого безпідставнішого, ніж нав'язування в патрони сучасному українству саме Мазепи. Його діяльність, його кар'єра, будована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарності з широкими масами, а на угодливості московському централізму, московському двору, перед котрим Мазепа вічно скаржився на українську нелюбовність та на вороже до нього відношення українського народу, ніколи не користалася популярністю в українській русі; придбати Мазепі сеї популярності не спромоглося навіть і згадане мною його показне меценатство. Послідовні представники національної української ідеї занадто мало мають спільного з сею історичною особою. Одже призвище "Мазепинців", котре останніми часами починають уживати й публіциста навіть не дуже правого напрямку, б'є помімо ціни, не зачіпаючи тих, кому його прикладається"⁴⁸.

Більше Грушевському не доводилося повертатися до теми особи Мазепи ні за Центральної Ради, ні у Відні, ні під час його праці у ВУАН у Києві.

Історичні дослідження про гетьмана Івана Мазепу багаті. Про нього, найбільше від інших українських історичних персонажів, знає світова література. Українська історіографія представляє Мазепу визначною постаттю козацької доби, яка після "руїни" започаткувала новий період, коли Україна виступила з новими, своєрідними вартостями в культурному, церковному, економічному, політичному житті. Він і його співробітники висунули яскравий ідеал незалежної України. Для майбутніх поколінь цього вистачаю, щоб витворити культ Мазепи, навіть коли це сталося наприкінці життя гетьмана, всупереч його попередній діяльності і навіть коли велика спроба не завершилася успіхом.

В інтерпретації Михайла Грушевського, на основі розглянутих праць і статей про Івана Мазепу, виходить досить чорний портрет "Великого гетьмана". На це є низка причин. В оцінці Грушевського немаю заважило його народницьке світовідчуття, яке надавало перевагу соціально-економічним і просвітньо-культурним над політично-державними аспектами суспільного життя. У Грушевського народні рухи, соціальні ревендикації, доля селянства яскравіше представлені, ніж дія визначних історичних осіб. Еволюція Грушевського від народництва в сторону державницького мислення, що відчувається з періоду української державності 1917–20 рр., згодом, під час перебування в Києві після 1924 р., не була завершеною через обставини радянської дійсності; якби не рестриктивні умови, напевне, український історик у іншому світлі показав би гетьмана Івана Мазепу.

Є ще й інше пояснення оцінки Грушевським особи Мазепи. Про гетьмана він писав до 1915 р., коли стояв на позиціях автономізму і федералізму в складі російської держави, намагався "ліпше уложити відносини українсько-великоруські". Про них він писав: "Я не сумніваюся, що як би Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найбільше близького, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва"⁴⁹.

У згаданій полемічній статті з Ю. Кулаковським Грушевський уточнював на той час своє політичне кредо: "Людя, котрі хоч трохи стежили за моїми статтями, досить добре відомо, що я, подібно тим українським течіям в Росії, до котрих я прилучався, зовсім не поділяв поглядів так званої "австрійської орієнтації" й розв'язання українського питання в Росії бачив в не якімсь відірванню українських земель від неї,

а в урегулюванні його законодавчим шляхом, спільними заходами поступового українського й російського суспільства, в межах російської державности, на основі розвою конституційного устрою, краюї самоуправи й національного самоозначення. До сього й прямуваїа вся політична діяльність, як моя (наскільки я міг нею займатися), так і інших представників українського громадянства за останні роки, і се лише свідчить, як міцно ми всі вірили (ще й тепер віримо, не зважаючи на все пережите за сей останній рік) в розв'язаннє українського питання означеним вище шляхом".

Ще навіть під час революції 1917 р. Грушевський писав: "Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної російської республіки"³⁰.

У розпалі російсько-української війни, на початку 1918 р., Грушевський виступив зі статтею "Кінець московської орієнтації"³¹, ате тоді він уже не писав про Мазепу.

Як вже було сказано, Мазепа і Грушевський були поборені окупантом. Але окупантові не вдалося викреслити з пам'яті народу ці визначні особистості української історії, їхня пам'ять стала живою в сучасній Україні. Доказом цього є цікава анкета "Дума про Україну", проведена редакцією "Літературної України" у жовтні 1991 р. В ній серед інших було запитання, які три з названих редакцією 15 історичних осіб викликають у читачів найбільшу симпатію. Виявилось, що перші три місця здобули: Т. Шевченко (87,94 %), М. Грушевський (52,53 %) і І. Мазепа (49,61 %). Крім голосування читачів, відбулося голосування експертів, яке незначною мірою відрізняється від думки всього читачького загалу: експерти віддали М. Грушевському і І. Мазепі однакову симпатію, а саме 55,32 %. Редакція це прокоментувала так (і ми цілком згодні): "Переважну ж частину симпатій у більшості респондентів "ЛУ", причому у всіх вікових групах і у всіх регіонах України, отримати Т. Шевченко, М. Грушевський і І. Мазепа -- генії українського народу, які, на думку читачів газети (і не тільки їх!), були основними носіями державницької ідеї, зробили найбільший вплив на дух, волю і свідомість нації..."⁵².

¹ Hrushevs'kyi Mykhailo 1866— 1934. Bibliographic Sources. Editor L. R. Wy-nar. New York-Munich-Toronto, 1985. - P. XVIII.

² Г р у ш е в с ь к и й М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії Східного Оювянства. Стаття по славяноведенію, вып. I, під ред. акад. В. І. Данайського. — СПб. Імператорська Академія Наук. 1904. — С. 298— 304.

³ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси в 10-ти томах. Львів-Київ, 1898-1936.

⁴ Грушевський М. Очеркь истории украинскаго народа. — СПб, 1904.

⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911; Київ-Відень, 1921.

⁶ Грушевський М. Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ. — СПб, 1914.

⁷ P r z e z d z i e s k i. О Mazepie. Athenaeum, I, Wilno, 1842; Грушевський О. По катастрофі 1708. Розквартирування російських полків на Україні // Записки НТШ. - Т. 78. Львів, 1907; J e n s e n A. Mazepa. Historiska bilder Iran Ukraine och Karl IIIs dagar. Lund, 1909; Грушевський О. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ. - Т. 92. Львів, 1909; Т о м а ш і в с ь к и й С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. — Т. 92; Львів, 1909; Б у д з и н о в с ь к и й В. Гетьман Мазепа. Львів, 1909; Нью Йорк, 1916; B o r s c h a k E., M a r t e l R. Vie de Mazepa. Paris, 1931; Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу. Жовква, 1932; А н д р у с ь к и й М. Зв'язки Мазепи з Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. — Т. 152. Львів, 1933. Б о р щ а к І. Мазепа, людина і історичний діяч. // Записки НТШ. — Т. 152. Львів, 1933; Doroschenko D. Hetman Mazepa, sein Leben und Wirken. Zeitschrift fur Osteuropaische Geschichte. — № II. — 1, 1933; Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938; Смаль-Стоцький Р. (ред.). Мазепа. Збірник. -Т. I— II. Варшава, 1938—39; К р у п н и ц ь к и й В. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687— 1709). Leipzig, 1942; К р у п н и ц ь к и й В. Мазепа в світлі психологічної методи. Авсбург, 1949; С і ч и н с ь к и й В. Іван Мазепа. Людина і меценат. Філадельфія, 1951; Manning C. A. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. New York, 1957; Nordmann C. J. Charles

XII et l'Ukraine de Ma/era. Paris, 1938; О г л о б л и н О . Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960; Ivan Mazepa. Hetman of Ukraine. New York, 1960; K e n t r s c h y n s k y j B . Mazepa. Stockholm, 1962; M a c k i w T. Mazepa im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen // Записки НТШ, Т. 174. Мюнхен 1963; M a c k i w T. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687— 1709. Chicago, 1967; Babicki H. The Mazepa Legend in European Romanticism. New York, 1974; S u b t e l n y O. (ed.). On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski, 1704— 1708. New York, 1975; S u b t e l n y O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981; J o u k o v s k y A . Mazepa et la France de Louis XIV. Echanges, №8. Paris, 1982; M a c k i w T. English Reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687— 1709. New York-Munich-Toronto, 1983; Мацьків Г. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687— 1709. Мюнхен, 1988.

⁸ Білокін С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. 1988. — 21 липня; С а р б е й В. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. 1989. — №10; В и д р і н Д. Михайло Грушевський — президент і вчений // Філософська і соціологічна думка. 1991. — №8; Г р а н о в с ь к и й Б . В. (ред.). Академік Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914—1934 рр.). - К., 1991; Д а ш - к е в и ч Я. Михайло Грушевський і початок організації української науки // Вісник АН УРСР. 1991. — №2; К о п и л е н к о О. Я був і залишався федералістом // Радянське право. 1991. — №6; П р і ц а к О. Історіософія Михайла Грушевського. У кн.: М. Г р у - ш е в с ь к и й. Історія України-Руси. — Т. 1. — К., — 1991; Демиденко А. П., Ш е в ч е н к о Ф. П. (ред.). Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., 1992; Толочко П. Перший історик України-Руси // Київська старовина. - 1992. — №2; П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924- 1934). К. 1993; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М., М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. К., 1993.

⁹ Назва, яку вживали деякі історики, також назва Історичного роману Федора Дутки "Великий гетьман" (1936; третє видання. Авґсбург, 1948).

¹⁰ Грушевський М., Уманець Ф. М. Гетьман Мазепа, историческая монографія. СПб, 1897. - С. 1+455+III // Записки НТШ. - Т. 21, 1898. - С. 20-23.

* Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. Москва, 1882; Мазепа и Мазепинцы. Историческая монография. Изд. второе. Историческая монография и исследование Николая Костомарова. Томъ шестнадцатый. СПб, 1885.

² ЗНТШ, Т. 21, 1898. - С. 20.

³ Там же. - С. 20-21.

⁴ Там же. - С. 21.

⁵ Там же. - С. 22.

¹⁶ Там же. - С. 23.

⁷ Там же. - С. 22.

¹⁸ Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб, 1904.

⁹ Там же. - С. 292.

²⁰ Там же. - С. 293.

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911; останнє поширене прижиттєве видання "Дніпро-союзу" (Київ-Відень, 1921), яке було перевидане Інститутом української археографії у Києві 1992; цитати за цим виданням.

²² Там же. - С. 340.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. - С. 341, 343.

¹⁵ Там же. - С. 346, 347.

* Там же. - С. 348.

¹⁷ Там же. - С. 349.

¹⁸ Там же. - С. 351.

¹⁹ Там же. - С. 354, 355.

¹⁰ Там же. - С. 356.

³¹ Літературно-Науковий Вістник, Львів-Київ. Т. XLVI. Червень, 1909. — С. 417 — 428. Ця стаття була передрукована у збірнику: М. Г р у ш е в с ь к и й . З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. К., 1917. - С. 89— 101. Цитати за першим виданням. Є й польське видання: Wyhowski I Mazepa. Przegląd Krajowy, Kijów. — № (14- 16. VII. 1909). - S. 4— 7.

¹ Там же. - С. 424.

³ Там же. - С. 426.

^w Там же. - С. 427.

⁵ ЗНТШ. Т. 92. Львів, 1909. — С. 7—20. Ця стаття була надрукована латинською транскрипцією у збірнику "Z dziejów Ukrainy" за редакцією В. Липинського. Київ, 1912. — С. 639—651. Її вмістив М. Грушевський у згаданому збірнику "З політичного життя Старої України", К., 1917. - С. 102—116. Останньо вона була передрукована у збірнику "Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., 1992. - С. 42—56. Цитати з останнього видання.

³⁶ Там же. — С. 46.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. - С. 47.

³⁹ Там же. - С. 48.

⁴⁰ Знайдений пізніше І. Борщаком в архіві Дентевілів у Франції і виданий у "Старій Україні", І— II, 1925; і окрема відбитка "Вивід прав України". Львів, 1925.

¹¹ Шведсько-український союз 1708 р. Цит. твір. — С. 55—56.

¹² Літературно-Науковий Вістник. Т. LVII. Січень-март 1912. — С. 94—102. Ця стаття була передрукована у згаданому збірнику "З політичного життя Старої України". К., 1917. — С. 117—126. Цитати з першого видання.

¹³ Там же. — С. 94-95.

¹⁴ Там же. — С. 95.

¹⁵ Там же. — С. 96-97.

¹⁶ Там же. — С. 97-99.

¹⁷ Ця стаття була вміщена у ж. "Украинская жизнь" (Москва, 1915. №10), також у часописі "Речь" (№81 (1/X). 1915). Ми використали рукописний матеріал, знайдений у архівах НТШ у Сарселі. Цитати за цим останнім.

¹⁸ Там же. — С. 8—9.

¹⁹ Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-Науковий Вістник. Т. XLVI. Червень 1909. — С. 428.

²⁰ Грушевський М. Якої автономії І федерації хоче Україна. Видання Союзу Визволення України. Відень, 1917. — С. 3. Це передрук брошури М. Грушевського, що вийшла у Києві 1917 р. під заголовком "Якої ми хочемо автономії і федерації" (чотири видання).

²¹ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. К., 1918. — С. 9—13; передрук у книзі "На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли", виданої Українським Історичним Товариством за ред. Л. Винара, 1992 р.

²² Літературна Україна. 1992. — Січень.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. С. Стороженко

*БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО У
ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ XVII ст. КНИГА ПЕРША: ВОЄННІ ДІЇ 1648-
1652 рр. Дніпропетровськ. — Вид-во ДДУ, 1996. — 320 с.*

Ця вдало оформлена книга, на жаль, досі не стала предметом уваги рецензентів з числа фахівців доби Хмельниччини. Між тим за результатами конкурсу, проведеного на замовлення газети "Зеркало недели" культурологічною асоціацією "МІАУ-культ" українських видань за березень 1997 р., рецензована книжка здобула перше місце в номінації "Минуле". Призове місце серед історичних видань вона отримала і під час проведення форуму видавців України у вересні 1997 р. у Львові.

Що ж нового вносить ця книга в українську історіографію? Насамперед слід відзначити, що І. С. Стороженку вдалося чи не вперше повно відтворити воєнну доктрину Запорізької Січі першої половини XVII ст., яка мала оборонну спрямованість. Із схеми доктрини та схеми еволюції українського козацтва XVI — першої половини XVII ст. читач дізнається, як і чому виникла Запорізька Січ, як було побудовано Військо Запорізьке і якими способами воно вело збройну боротьбу проти агресорів.

У книзі реконструйовано воєнну доктрину Української козацької держави Богдана Хмельницького, яка мала національно-визвольне спрямування. Автор визначає її воєнно-політичну мету, основні принципи побудови армії Богдана Хмельницького. Вперше у світлі воєнних доктрин Запорізької Січі та Української козацької держави Богдана Хмельницького охарактеризовано озброєння, спорядження та оснащення української козацької армії, а також тактичні способи його застосування проти ворога на полі бою.

По-новому висвітлено роль кримсько-татарської допомоги як в окремих битвах, так і у війні в цілому. Українське козацьке військо до середини XVII ст., як зазначає автор, було піхотним. У зв'язку з цим польська армія мала над ним оперативно-стратегічну перевагу у кавалерії. Це було основною причиною поразок козацьких повстань, які передували Визвольній війні. Богдан Хмельницький врахував досвід минулих повстань, а також зміни способів збройної боротьби, що відбувалися на той час у Західній Європі (народження лінійної тактики), за угодою з кримським ханом 1648 р. ввів до складу української армії татарську кінноту і цим самим ліквідував польську оперативно-стратегічну перевагу. Оскільки поляки не мали піхоти ршнощної українській, а польська кавалерія поступалася татарській у маневровості, то поєднання на полі бою української козацької піхоти з татарською кіннотою обернулося для польської армії і держави катастрофою, яка проявилася у їхніх поразках на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Батогом.

І. С. Стороженко акцентує увагу на спільній боротьбі українсько-татарського війська, яка була основою такого явища як братерство по зброї між українцями і татарами. Джерела свідчать, що Богдан Хмельницький і татарський полководець Тугай-бей називали один одного братами. Відомий татарський поет середини XVII ст. Джан Мухамед напи-

сав поему про походи кримських татар на допомогу Богдану Хмельницькому, уривки з якої вміщено у "Додатках" рецензованої книги.

Вперше здійснена спроба реконструкції битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком та під Батогом. Цей тематичний блок несе в собі нову інформацію, яка незрідка протилежна тій, що була відома до цього часу. Уточнено ряд моментів, пов'язаних з часом та місцем проведення боїв, зроблено оригінальні спостереження та висновки. У заключному розділі подано аналіз воєнної доктрини Богдана Хмельницького та шляхи її реалізації, що дає можливість узагальнити його полководницьку діяльність за перші п'ять років Визвольної війни.

Разом з тим видання не позбавлене деяких недоліків. По-перше, простежується певна ідеалізація діяльності Богдана Хмельницького та його соратників. Адже в їх діях були й помилки (наприклад, запізнення із створенням власної кавалерії, залишення західноукраїнських земель восени 1648 р. та ін.). По-друге, відчувається, на мою думку, недостатня обізнаність автора із зарубіжною історіографією. В деяких випадках це зауваження стосується і джерельних та архівних матеріалів. По-третє, недостатньо висвітлена роль морального фактора, духовних якостей українського козацтва. По-четверте, має місце ідеалізація українсько-татарських відносин і певне перебільшення в оцінці ролі військової допомоги Криму.

Загалом же, книга І. С. Стороженка є, безумовно, унікальним явищем в українській історіографії і заслуговує на позитивну оцінку. Вона стане у великій пригоді не тільки науковцям та краєзнавцям, а й широкому колу читачів, всім, хто цікавиться історією українського військового мистецтва.

В. І. ЦИБУЛЬСЬКИЙ (Рівне)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. В. Рибак

**СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА:
ЗМІНИ, ТРУДНОЩІ, ПРОБЛЕМИ**
(20 — початок 90-х рр. XX ст.)

К.: "Рідний край", 1997. — 164 с.

Іван Васильович Рибак добре відомий серед наукових кіл України як серйозний, вдумливий дослідник складних процесів соціально-побутового розвитку українського села новітнього часу. Підсумком його багаторічної копіткої роботи й стала дана монографія. Актуальність порушеної автором проблеми не може породжувати сумнівів і визначається кількома важливими факторами. По-перше, вона ще не була об'єктом спеціального дослідження монографічного характеру як в Україні, так і поза її межами; по-друге, вивчення попереднього історичного досвіду соціально-побутових змін в українському селі дає змогу виявити невирішені проблеми і труднощі, накреслити шляхи їх подолання, уникаючи при цьому повторення минулих помилок та прорахунків.

Хронологічні рамки дослідження не викликають заперечень. Вдатою є і структура рецензованої праці, в основу якої покладений проблемно-хронологічний принцип. Вона складається з шести розділів, вступу й висновків. І. В. Рибак прослідковує зміни соціально-побутової сфери села в умовах нової економічної політики і передвоєнних п'ятирічок, показує руйнування соціальної інфраструктури села в роки війни та її

післявоєнну відбудову, аналізує стан соціальної сфери у 60—80-ті роки й показує загострення труднощів соціально-побутового життя українського села при переході до ринкових відносин.

У рецензованій праці подається цілісна картина соціально-побутового розвитку українського села протягом радянського періоду. Розкриваючи якісні й кількісні зрушення в житловому будівництві, благоустрої сіл, організації медичного, торговельного і побутового обслуговування, стані дошкільних та культурно-освітніх закладів на селі, автор велику увагу приділив показу труднощів і суперечностей, які стримували соціально-побутові перетворення українського села на різних етапах його розвитку.

І. В. Рибак переконливо доводить, що у доколгоспний період не вдалося досягти значних успіхів у забезпеченні якості соціально-побутової сфери села. Більше того, у зв'язку з демонтажем нової економічної політики робота з розвитку соціальної інфраструктури була згорнута. Не виправдалися сподівання й на те, що з переходом до колективних форм господарювання вдасться швидко вирішити соціальні проблеми селян. Саме у період колективізації сільського господарства сформувалися технократичні перегини у розвитку цієї галузі, склався залишковий принцип фінансування соціальної сфери села. Колгоспи були поставлені у таку залежність від держави, яка різко обмежувала їх господарський ріст, самостійність та ініціативність у вирішенні назрілих соціальних проблем. В умовах тоталітаризму не вдалося втілити в життя курс правлячої партії на ліквідацію протягом двох десятиліть (з 1961 р.) істотних відмінностей між містом і селом, у тому числі і в соціальній сфері.

На підставі аналізу значного фактичного матеріалу І. В. Рибак підкреслює, що до середини 80-х років у соціально-побутовій сфері села нагромадилося чимало невирішених проблем, які створювали труднощі в житті сільських мешканців. Досить гострою залишалася проблема якості сільського житла; заходи по впорядкуванню та благоустрою сільських населених пунктів по суті не вийшли за межі селянського двору; відставало медичне і культурно-освітнє обслуговування. Нерівноцінні умови для задоволення життєвих потреб для сільського населення порівняно з міським не могли не сприяти формуванню у значної частини жителів села, особливо молоді, стійких міграційних настроїв. Ця обставина спричинила розвиток інтенсивної безповоротної міграції сільських жителів до міст, що призводило до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл.

Заслужовує на увагу і значна джерельна база рецензованої монографії. Автор використав неопубліковані й опубліковані матеріали і документи, статистику, періодику, праці вітчизняних та зарубіжних дослідників тощо. Аналізуючи соціальну інфраструктуру, під якою автор розуміє "сукупність галузей господарства, які обслуговують та забезпечують життєдіяльність сільських населених пунктів" (с. 6), варто було включити до складу цієї інфраструктури й загальноосвітні школи. Не зрозуміло, чому в хронологічні рамки дослідження українського села радянського періоду включено й період від серпня 1991 р. до 1992 р. включно. Монографія значно б виграла, якби положення про залишковий принцип фінансування соціально-побутової сфери села було більш конкретизовано і аргументовано.

Висловлені зауваження не знижують високий науковий рівень праці І. В. Рибак, яка є вагомим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки.

М. Г. КУКУРУДЗЯК, В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'яне, - Подільський)

МАЛИЙ СЛОВНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

К.: "ЛІБідь", 1997. - 464с.

Довідкові видання з національної історії належать до особливого виду наукової літератури, в якому провідне місце посідають проблеми добору, фіксації та формалізації емпіричного та теоретичного матеріалу, що має адекватно репрезентувати наявний стан, загальний рівень та основні тенденції розвитку історичних знань. Така специфіка видань зазначеного профілю зумовлює їх залежність не тільки від пізнавальної ситуації, що склалася в історичній науці на поточний момент, а й від соціокультурних умов, в яких відбувається процес наукового розвитку. Відтак метаморфози нашої перехідної доби позначилися й на довідкових виданнях останніх років. Введення до наукового обігу великої кількості джерел, трансформація усталеної за радянської доби дисциплінарно-галузевої структури історичної науки, побудованої на засадах сумнозвісної формацийної п'ятичленки, поширення здобутків наукової думки західного світу та дослідників з української діаспори, зокрема перевидання ряду відомих історичних студій, докорінно змінили пізнавальну ситуацію 90-х років. Водночас сучасна українська історіографія стала своєрідним свідком та очевидцем утворення нової історичної реальності, зокрема етнополітичного ренесансу на теренах колишнього СРСР. Зазначені соціокультурні впливи, з одного боку, сприяли поширенню стереотипів романтизації національної історії, які часто-густо зустрічаємо в публіцистиці та суспільній думці, з іншого, — виробленню скептично-негативного, релятивістського ставлення до колишніх революційних підходів у поясненні та інтерпретації історичного минулого, що позначило одну з основних тенденцій сучасного розвитку наукової думки — повернення до консерватизму. Означені метаморфози наукового процесу цілком змінили співвідношення між фундаментальною та актуальною структурою вітчизняних довідкових видань, зокрема між загальноновизнаним, усталеним теоретичним і емпіричним матеріалом та таким, що увійшов до наукового обігу на хвилі заповнення "білих плям" наприкінці 80-х — на початку 90-х років. Останній потребує тривалої часової перспективи для наукової апробації та адаптації результатів досліджень для широкого суспільного загалу, зокрема щодо ступеня конструктивності пропонованих підходів, гіпотез, концепцій та вірогідності новітніх фактографічних відомостей. Вказані проблеми дозволяють скласти певне уявлення про загальний спектр проблем, які доводиться опрацьовувати дослідникам при підготовці новітніх довідкових видань. Щодо проблеми актуалізації видань зазначеного профілю з перспективи власне суспільних потреб, то їх необхідність очевидна, зокрема для поліпшення навчального процесу шкільної та студентської молоді, в середовищі якої інколи доводиться почути вражаючі, а подекуди й просто фантастичні "відкриття" з національної історії.

"Малий словник історії України" — результат праці великого авторського колективу (понад 160 дослідників) Інституту історії України Національної академії наук України із залученням провідних фахівців інших наукових установ та вищих навчальних закладів. Це довідкове видання призначене для найширшого загалу читачів, зокрема для учнів, студентів, викладачів та всіх шанувальників української історії. Таке фахове призначення "Матого словника" зумовило й відповідний вибір форми викладу -- матеріал подано у вигляді стислих інформаційних довідок з об'єктивістським висвітленням питань та відсутністю домінуючих оціночних критеріїв. У словникових статтях відсутні специфічна наукова термінологія, довідково-бібліографічний апарат та перехресна система посилань. Зазначимо, що автори використали здебільшого так звану

"родову термінологію", тобто безпосередньо ту, що вирізнялася зі світу історії для позначення конкретних подій, явищ та фактів історичного минулого. Тому словникові довідники приступні для читачів з різними освітніми рівнями та ступенями підготовки.

Видання розпочинається з "Передмови" академіка В. А. Смолія та "Короткого історичного нарису" доктора історичних наук С. В. Кульчицького, в якому висвітлюються основні етапи українського історичного процесу. Серед найважливіших проблемно-тематичних блоків, які складають основу видання, протодержавні та державні утворення на території України, вищі органи державної влади та управління, урядові установи, національно-державна символіка (атрибутика), адміністративно-територіальний поділ, історико-географічні регіони та українські етнічні землі поза межами нашої країни. Ряд статей присвячено іноземним державам, до складу яких входили українські землі. Чільне місце відводиться також політичним партіям, громадським рухам, культурно-національним об'єднанням, соціальним прошаркам, верствам та станам українського суспільства, етнонаціональним спільнотам, історії церкви та релігії, військовій історії, історії української культури, історії еміграції та діаспори, дипломатичній історії України та історії міжнародних зв'язків тощо. Значну частину словникових матеріалів присвячено найвідомішим особистостям національної історії, котрі вже пішли з життя, - кершникам держав, політичним, громадським, військовим, релігійним, культурним та іншим діячам. Принагідне зазначимо, що ряд словникових статей подають інформацію про осіб, події, культурно-історичні явища, ситуації та процеси, які ще донедавна з відомих причин були або вилучені з довідникових та енциклопедичних видань, або невідомі навіть для більшості дослідників.

Таким чином, словник (на відміну від ряду довідників з історії України, які побачили світ останнім часом) за репрезентативністю поданого у ньому матеріалі наближається до енциклопедично-довідкових видань малого формату. За проблемно-тематичним розподілом його структура відносно рівномірно охоплює всі періоди української історії. Хронологічно більшість довідок, які подаються в "Малому словнику", обмежені періодом до 1991—1992 рр. Однак в окремих статтях подається стисла інформація про долю органів влади, організацій, установ після зазначеного терміну, що дає можливість читачеві простежити за процесом їх еволюції та трансформації в незалежній Україні.

Словникові статті в цілому виконані на належному фаховому рівні, хоча в них і трапляються окремі друкарські й недрукарські огріхи. Однак, у жодному разі вони не перекреслюють великого позитивного значення цього видання. "Малий словник" деякою мірою компенсує хронічну нестачу довідників та енциклопедій з української історії і добре прислужиться всім шанувальникам вітчизняної минувшини. Слід підкреслити, що в Україні на відміну від ряду європейських країн (наприклад, Польщі) й до сьогодні практично відсутня традиція систематичного видання словників з української історії, призначених не тільки для фахівців-істориків, а й для загальнонаціональної аудиторії. Сподіваємося, що поява "Малого словника історії України" спричиниться до започаткування цієї вкрай необхідної традиції для української громадськості, культури та науки.

О. В. ЯСЬ (Київ)

ЄВРОПА: ІДЕЇ ТА ПРОЦЕСИ:

Матеріали наукового симпозиуму. -
Чернівці. Вид-во "Прут", 1998. — 190 с.

Наприкінці ХХ ст. майже всі країни, долаючи інерцію дезінтеграційних процесів, знаходять нові форми та конструкції союзів, взаємодій, співіснування. Найяскравішим прикладом у цьому може бути досвід західних країн, котрі наполегливо освоюють нові моделі співіснування з урахуванням факторів, які мають вплив на подальший розвиток людської цивілізації.

Вирішальними чинниками в формуванні інтеграційних процесів є наявні фінансові й соціальні ресурси країн, ефективність та динамічність економіки, рівень засвоєння новітніх інформаційних, фінансових і соціальних технологій.

Надзвичайно важливим компонентом інтеграційних процесів, що впливає на характер взаємовідносин між різними регіональними центрами економічної, соціокультурної і політичної сили є європейська інтеграційна модель. Відновивши свою економічну та військово-політичну могутність в 60—70-х роках, Європа стала одним з центрів світової політики (а події останнього року дають можливість стверджувати, що Європа на сьогодні фактично є другим за впливом світовим центром після США). Європейська політична еліта усвідомлює, що в поліцентричному світі існуючих нині гігантів — США, Японія, Китай та інші - - Європа може відстоювати свої інтереси, будучи єдиною в найважливіших сферах: економічній, технологічній безпеки і т. д.

Важко переоцінити значення вивчення досвіду європейської інтеграції країнами, які нещодавно стали на шлях побудови громадянського, демократичного суспільства, відкритої ринкової економіки, до котрих належить і Україна. Дослідження в цьому напрямі мають як наукову, так і, насамперед, практичну цінність з точки зору випрацювання оптимальних моделей економічного та політичного розвитку, зовнішньополітичних пріоритетів, визначення свого місця в сучасній світовій мозаїці як в геополітичному, так і в економічному та соціокультурному планах. Від останнього, на нашу думку, значною мірою залежить вибір Україною історичної парадигми свого розвитку, життя і благополуччя наступних поколінь.

Свідченням цього є зростаючий інтерес дослідників — істориків, політологів, філософів, економістів — до вивчення вищезгаданої проблеми.

Поява збірки матеріалів наукового симпозиуму Буковинського політологічного центру "Європа: ідеї та процеси" є серйозною заявкою чернівецьких науковців на право стати одним з провідних в Україні осередків по вивченню трансформаційних та інтеграційних процесів у Європі. Праця відзначається всебічним комплексним підходом до вивчення зазначених процесів, спробою проаналізувати й дати оцінку останнім подіям, що відбуваються в рамках окремої проблеми.

Заслужовує на увагу критичний огляд стану зовнішньополітичної діяльності України, зроблений у статті А. Круглашова. У ній досить чітко визначені основні вади й недоліки діяльності нашої держави на зовнішньополітичній арені, глибоко проаналізовані й осмислені причини цих недоліків. Автор також пропонує свою досить оригінальну і, на перший погляд, продуктивну систему періодизації становлення зовнішньої політики України, висвітлює причини низької динаміки інтеграції останньої в європейську спільноту, вказуючи, перш за все, на її внутрішні проблеми -- відсутність чіткого курсу реформ, їх правових гарантій. Як один з головних чинників, що погано впливає на інтеграцію України в європейській організації, називається негативний для неї ба-

лане інтеграційних пропозицій і попиту, тобто неспівмірність інтересів Заходу до України та її очікування від нього.

До недавнього часу вивчення проблем, пов'язаних з періодом "холодної війни", було прерогативою західних учених. Тому як серйозний позитив можна відзначити появу в збірці статті С. Федуняка "Баланс сили після завершення "холодної війни": нові рішення". Автор аналізує дане явище не лише як політичне, а й як соціокультурний феномен, проводить стислий огляд сучасних трактовок ключового елементу міжнародних відносин повоєнного періоду — "сили", й дає основні існуючі сьогодні концепції "балансу сил". У статті також показано основні зміни, що відбулися в системі міжнародних відносин в 90-ті роки, окреслено нові фактори, які з'явилися по закінченню "холодної війни" та проаналізовано їх вплив на формування сучасного балансу сил.

Ретроспективний аналіз П. Брицького "Україна в поглядах західноєвропейських політиків та істориків" ще раз підкреслює, що маловідома наша держава в сучасній історичній і політичній думці Заходу. Автор справедливо доводить, що від роботи науковців по висвітленню минулого України, внесків останньої в світову цивілізацію залежить її авторитет, сприйняття в світовому співтоваристві як рівноправного гідного партнера.

До найбільш оригінальних слід віднести ряд статей, присвячених проблемам регіональної інтеграції та розробки регіоналізму, як феномена сучасної політичної реальності ("Проблеми субрегіональних організацій у сучасній Європі" І. Зінько, "Інтеграційні процеси в Центральній Європі: проблеми і труднощі" І. Гойло, "Международная деятельность российских регионов: европейский контекст" А. Макаричева).

У цих працях досить глибоко проаналізовані тенденції розвитку європейських регіональних об'єднань, їх характер, передумови, що спричинилися до їх появи. Автори осмислюють названі процеси в контексті глибинних трансформацій, які відбулись у світі після 1989 р., переорієнтацію ідеологій, світоглядних концепцій, вказують на зміни рушійних сил інтеграційних процесів. На відміну від епохи "холодної війни", коли головним чинником утворення міжнародних блоків та об'єднань був фактор зовнішньої загрози, а внутрішні зв'язки в міждержавних об'єднаннях були підпорядковані силовому факторові (лідерами об'єднань виступали країни наймогутніші у військовому відношенні), то зараз, цілком очевидно, характер таких зв'язків докорінно змінився. На перший план висувуються економічні інтереси як головна передумова інтеграції. На думку авторів, нові типи об'єднань, що виникають у Європі — ЦЕІ, ЧЕС, ЦЕФТА, ЄС, ЄЕС та ін., найбільше відповідають економічним реаліям, технологічним змінам, сучасному розподілові праці, розвитку фінансових технологій.

Безперечним є і той факт, що такі міждержавні утворення не лише відповідають викликам цивілізації, а й є фундаментом для її подальшого розвитку.

Окремо слід відзначити намагання авторів проаналізувати місце України в зазначених процесах, її ставлення до них. Насамперед можна констатувати усвідомлення того, що концепція стосунків України з регіональними утвореннями як на Заході, так і на Сході є чи не найголовнішим чинником її національної безпеки. Подальше поглиблення й розширення науково-дослідницької роботи в цьому напрямі могло б дати неоціненну користь для вироблення чіткої зовнішньополітичної концепції нашої країни. Хотілося б побажати авторам названих статей подальших і якомога кращих успіхів в їх праці.

В контексті сказаного, можна зауважити, що, на наш погляд, було б доречним трохи більше уваги звернути на проблему інтеграційних пошуків України в рамках СНД, зокрема, стратегії партнерства та досліджен-

ню різних рівнів інтегрованості (про них згадується в статті І. Зінько). Дослідження перспектив таких об'єднань, в силу перш за все економічних причин, є не менш актуальним, аніж дослідження суто європейських інтеграційних утворень.

Надзвичайно актуальними є також розробки науковців, пов'язані з участю Росії в регіональних об'єднаннях, що знайшли своє відображення на сторінках збірки ("Євразійські гойданки" як геополітичний вибір Росії?" В. Фісанов). Аналізуючи можливості моделі поведінки Росії в сучасних геополітичних реаліях, автор цілком слушно застерігає від конфронтаційного підходу в російсько-українських відносинах та від небезпеки "політико-економічного дуалізму" для України, коли вона може опинитися на крайніх векторах політики як Заходу, так і Росії. Варто також додати, що ця стаття є однією з небагатьох праць, де проаналізовано майже всі реально можливі на сьогодні сценарії українсько-російських відносин. •

Не залишилися поза увагою дослідників і екстремальні моделі співіснування в сучасній Європі. Маються на увазі криза в балканських країнах, що виникла після розпаду колишньої Югославії, та сепаратистські тенденції в деяких інших країнах Центральної Європи ("Существовала ли альтернатива распаду многонациональных славянских государств?" С. Романенко, "Балканські аспекти слов'яно-православної альтернативи в загальноєвропейській інтеграції" І. Буркута та стаття І. Танчина "Європейський сепаратизм: урок для України"). Слід лише зауважити з приводу висновків автора останньої статті, що сепаратизм має не лише національне, етнокультурне, а й економічне підґрунтя. Можливо, що саме цього критичного збігу факторів Україні слід уникнути, аби залишитися єдиною унітарною державою.

Надзвичайно важливим з огляду на українсько-румунські відносини є, вивчення місця і ролі цієї держави в сучасній політичній мозаїці Європи, особливо, зважаючи на відсутність серйозних досліджень на цю тему в українській історичній науці та політології (Щ. Пурич "Румыния и современные интеграционные процессы", С. Григоришин "Формирование внешнеполитического курса посткоммунистической Румынии").

Актуальні проблеми посткомуністичного розвитку країн Центральної Європи розглядаються в статтях І. Фольварочного "Трансформування вищої освіти у європейських країнах" та В. Струтинського "Сучасні проблеми розвитку парламентаризму в країнах Центральної Європи". Привертає увагу й останній розділ рецензованого збірника, де вміщені реферати на книгу М. В. Поповича "Європа - • Україна -- праві і ліві" (К., 1997) та збірник московських учених "Австро— Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика" (М., 1997).

Також слід відзначити перспективні нароби молодих авторів щодо проблем розвитку ЄС (Ю. Юрійчук "Політика Європейського Союзу щодо країн Центральної Європи", К. Забродіна "Великобританія та європейська інтеграція" і Н. Стрельчук "Македонія та процеси європейської інтеграції"). Вивчення даних тем могло б дати цінний досвід для створення механізмів входження в європейські об'єднання посткомуністичних держав, в тому числі й України.

Хоча в обмежених рамках одного видання неможливо докладно викласти весь спектр проблем, пов'язаних з трансформаціями в сучасній Європі, на нашу думку, безумовна цінність збірки полягає в тому, що її авторам вдалося окреслити основні процеси й тенденції розвитку європейських країн, проаналізувати їх в контексті сучасних геополітичних зрушень і цивілізаційних процесів.

В. С. ВІДНЯНСЬКИЙ, М. І. НЕЧАЙ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. О. ГУРБИК (Київ)

VII Східна літня школа 1998 р. у Варшаві

1— 31 липня 1998 р. у Варшаві відбулися наукові сесії VII Східної літньої школи, організованої Студією Східної Європи та Центральної Азії Варшавського університету для молодих (до 39 років) дослідників — гуманітаріїв з країн Центрально-Східної Європи. До участі у сесіях цьогорічної Східної школи на конкурсній основі було запрошено 28 дослідників з 10 європейських країн (Болгарії, Білорусі, Литви, Молдови, Німеччини, Росії, України, Швеції, Чехії та Югославії). Молоді історики, політологи, соціологи, правознавці і літератори представляли різноманітні наукові центри й школи країн Центрально-Східної Європи (Міжнародний політологічний інститут університету Масарика (Брно), Російський інститут стратегічних досліджень (Москва), Інститут історії АН Молдови (Кишинів), Інститут литовської історії (Вільнюс), а також Вільнюський, Гродненський, Мінський і Могилівський університети).

Однією з найчисельніших була українська делегація, яка складалася переважно з істориків. До участі у роботі VII Східної школи з України були запрошені Ігор Лило (Львівський університет ім. І. Франка), Ірина Орлевич, Андрій Франко (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Андрій Гурбик (Інститут історії України НАН України), Сергій Лисенко (Київський педуніверситет ім. М. Драгоманова), Микола Бармак (Тернопільський педуніверситет), Ігор Райківський (Прикарпатський університет ім. В. Стефаника), Дмитро Гурун (Одеський держуніверситет ім. І. І. Мечникова).

Розпочала роботу VII Східної школи інавгураційна доповідь міністра закордонних справ Польщі, проф. Броніслава Геремека "Зовнішня політика Польщі і нові виклики геополітики". Доповідач проаналізував основні принципи зовнішньої політики Республіки Польща в 90-х роках загалом та розвиток українсько-польських взаємин зокрема. Політологічному блоку проблем були також присвячені доповіді американських професорів Джона Міцгелла (Колумбійський університет) та Міхаеля Ривкіна (Сіті Коледж, Нью Йорк). У своїх доповідях основну увагу вони зосередили на висвітленні таких проблем: "Центральна Європа і НАТО", "Основні принципи зовнішньої політики США щодо Центральної Європи", "Росія і Захід: ключові питання спору". Проф. Гейдельберзького університету Тадеуш Свентоховський прочитав доповідь "Держави і народи Закавказзя в XX ст. (народні рухи -- геополітика -- конфлікти)". Основи конфліктної теорії формування національної свідомості в Східній Європі у XIX—XX ст. виклав у своєму виступі проф. Женевського університету із Швейцарії Марек Слівійський, а політолог Польської Академії наук, проф. Ядвіга Станішкіс зробила порівняльний аналіз устрою колишніх соціалістичних країн у посткомуністичний період.

Історичний блок проблем VII Східної школи був представлений у викладах відомих польських істориків. Проф. університету Миколая Коперника з Торуня Станіслав Александрович розглянув комплекс проблем, присвячених політичній географії Східної Європи у

XVI—XVIII ст. Тема: "Кордони Європи і кордони в Європі" була висвітлена у доповідях проф. Ягеллонського університету з Кракова Антоні Подрази.

Різноманітним аспектам історії Речі Посполитої та Великого князівства Литовського були присвячені виїзні сесії Східної школи, які проходили у Вільнюсі й Торуні. Перша з них, яка відбулася 8—14 липня 1998 р. на базі Вільнюського університету, була розпочата інавгураційною доповіддю проф. університету Сорбонни (Париж) Данієля Бовуа "Провінційність чи європейскість? Адам Міцкевич перед залишенням Вільна". Інші літературознавчі аспекти проблеми, порушені вченим, були розширені в доповідях проф. Мечислава Яцкевича (Олынтін— Вільнюс) "Міцкевич — творець культури пограниччя" та виступі проф. Вільнюського університету Алгіса Каледи "Топос "Литви-вітчизни" в літературі XIX ст." Аналізу польської і литовської історіографії історії Великого князівства Литовського та давньої Речі Посполитої була присвячена доповідь декана історичного факультету Вільнюського університету проф. Альфреда са Бумблаускаса. Відомий дослідник історії держави і права, проф. Варшавського університету, акад. ПАН Юліуш Бардах присвятив свою доповідь розгляду такої важливої наукової проблеми, як національна свідомість на землях Великого князівства Литовського.

Другу виїзну сесію VII Східної школи, що проходила у м. Торуні з 16 по 18 липня, відкрив своєю інавгураційною промовою "Хрестоносці і Східна Європа" проф. Маріан Біскуп (Польська Академія наук, Торунь). Жваву дискусію українських, білоруських і польських медієвістів викликала доповідь генерального секретаря ЮНЕСКО в Польщі Войцеха Фалковського "Ідейні основи монархії Ягелло-ів". Історії польських міст епохи середньовіччя був присвячений ґрунтовний виклад проф. Університету Миколая Коперника Антоні Чахаровського, а його колега з Торуня проф. Славомір Калембкa виголосив реферат на тему: "Проблема східних земель давньої Речі Посполитої в польській політичній свідомості XIX—XX ст."

Завершувала роботу VII Східної школи знову Варшавська сесія (20—31 липня). В заключній частині сесії ряд лекцій прочитав відомий англійський історик, проф. Оксфордського університету (Великобританія) Норман Девіс. Тематика виступів вченого стосуватися в основному глобальних проблем історії європейського континенту, які детально були досліджені Норманом Девісом у його новій монографії "Europe: A History", виданій 1996 р. та перевиданій у польському перекладі в квітні 1998 р. під назвою "Europa: rozprawa historyka z historiag".

31 липня, в останній день роботи VII Східної школи, в залі сенату Варшавського університету її учасникам, які виконати всі передбачені програмою вимоги, було вручено дипломи єдиного зразка. Починаючи з 1992 р., це був уже сьомий випуск слухачів школи, а кількість дипломованих випускників останньої на сьогодні становить більше 170 учених з 10 країн Центрально-Східної та 4 країн Західної Європи. Підсумовуючи роботу VII Східної літньої школи, всі її випускники однозначно високо оцінили ту роль, яку відіграє ця школа в інтеграції європейської науки, встановленні тісніших наукових контактів між ученими та добросусідства між народами. На завершальній сесії Східної школи також особливо відзначалася подвижницька робота й велика роль її засновника та керівника Яна Маліцького й організаторів школи Інгги Котаньської, Даріуша Мацяка, Касі Ратиньської і Войцеха Станіславського, які за короткий час змогли створити при Варшавському університеті такий авторитетний в Європі науковий заклад.